

NOSZF 100. *Avagy egy pályakezdő tanár november hetedikéi ünnepségei a hetvenes évekből* – Trencsényi László 5

Történelem

Krausz Tamás: **1917: száz év, száz üzenet**

A tanulmány szellemtörténeti és konkrét történeti kontextusba helyezi az 1917-es szocialista forradalmat, a „Nagy Októbert”, amit egykor magától értetődő volt így nevezni. Ma számtalan „ellenmítosz” tért vissza a mainstream irodalomba és a médiába, amelyek nemritkán a fehérgárdisták korabeli propagandájából merítenek, vagy egyenesen azt „gondolják tovább”. Holott a forradalom mindenekelőtt az alsó társadalmi osztályok vágyait emelte ki az utópiák birodalmából sokfelé a világon: az analfabétizmus, a munkanélküliség és a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, az ingyenes oktatás és egészségügy megteremtése, a nők kiszabadítása a középkori elnyomatás világából ... 10

Paul Le Blanc: **Hogyan változott 1917 megítélése az elmúlt száz évben?**

Az elmúlt száz év során számtalan tárgyszerű elemzés született az orosz forradalomról és annak társadalmi gyökereiről – nem csak baloldali irányultságú szerzők tollából. Ám Lenin és Szálin elvi azonosságának, illetve a társadalmat felülről megváltoztatni kívánó doktriner forradalmároknak a hamis toposza időről időre felbukkan a forradalom szakirodalmában, néha még tárgyilagosságra törekvő történészek körében is 34

Arcok

Georgij G. Hmurkin: **Forradalom, Lenin és az erőszak-„narratíva”**

A szerző cáfolja azt a széles körben terjesztett nézetet, miszerint Lenin – és a forradalom más vezetői Lenin életében – az erőszak öncélú alkalmazásának „megszállott” hívei lettek volna. „Leninnek ... nem volt semmiféle különleges »erőszakelmélete«. Úgy tartotta, hogy a terror csupán a politikai és fegyveres harc segédeszköze, amit csak a legszélsőségesebb esetekben kell alkalmazni” 61

Bartha Eszter: **„Tudom, hogy az embernek nem lehet igaza a párt ellenében...”**
Trockij a száműzetésben 69

Alekszej V. Antosin: Az orosz forradalom „kisembere”	76
---	----

Hogyan éltek a munkások a cári Oroszországban? Részletek Jevsztajij M. Gyementyev: <i>Mit ad az üzem a lakosságnak, és mit vesz el tőle</i> című művéből (1897)	80
--	----

Analízis

Domenico Losurdo: **Mi a liberalizmus?**

A liberalizmus „ellentörténetéről” szóló monográfia első fejezetében a marxista filozófus és történész bemutatja, hogyan fonódott össze a polgári forradalmak gondolkodóinak és politikai szereplőinek munkásságában – a liberális gondolat megszületésekor, a XVII–XVIII. században – a rabszolgatartás és -kereskedelem a liberális eszmékkel és a szabadságjogokért folytatott politikai küzdelmekkel

86

Tütő László: **Marx társadalomkritikai nézeteiről. Módszertani vázlat**

A szerző értékes módszertani iránytűt ad olvasóinak, amikor a hatalmas kiterjedésű, négy évtizedes marx-i oeuvre-ből annak társadalomkritikai esszenciáját elemzi. A „két vagy több Marx” pluralista relativizálásával állítja szembe a letisztult gondolatrendszer szerves egységét, ahol *A tőkében* alkalmazott kifejtési mód radikális kritikája a kapitalizmusnak: Marxnál a rendszer működési struktúráinak és funkcióinak bemutatása mellett helyet kap az emberi oldalt károsító-elnyomó jelenségek számbavétele is

109

Mészáros István: **A kezdetitől a lényegi egyenlőségig – a rabszolgaságon át**

Az Egyesült Királyságban élő marxista filozófus az egyenlőség és a társadalmi uralom különböző történelmi alapformáit vizsgálja meg tanulmányában. Áttekintése a rabszolgaságtól kezdve a tőkés társadalmakra jellemző, formális egyenlőségfogalmon át – mely az osztályuralom megjelenési formájaként értelmezhető – a jövőben remélhetőleg megvalósuló lényegi-anyagi egyenlőség koncepciójáig terjed.....

125

Változatok egy témára

Budai Gábor: **Az erkölcsi világrend felé. Lukács György forradalomfelfogása 1918/19-ben**

A tanulmány Lukács korabeli írásai állapotján rekonstruálja a filozófus forradalomkonceptióját, amely az első világháború végén alakul ki. A szerző rámutat arra, hogy e felfogás a kanti-fichte-i etikai idealizmusból indul ki, és egy lehetséges erkölcsi világrendet feltételez. A kanti *Sein* és *Sollen* dichotómiát felhasználva, a szerző arra a következtetésre jut, hogy a korai marxista Lukács szerint, csak olyan esemény bír forradalmi kvalitással, amely a fennállót az erkölcsi világrend felé transzcendálja.....

153

Matthias István Köhler: Az „alternatíva filozófusa” és „világ tudományos kommunistái”. Megjegyzések a The Legacy of Georg Lukács c. nemzetközi konferenciáról, Budapest, 2017. április 27–29.	162
--	-----

Asszociációk

Kenyeres Zoltán: **Lukács, Marcuse, liberalizmus. Pillanatkép az 1960-as évek közepéről**

A gazdag élettapasztalattal és életművel rendelkező irodalomtörténész át- és visszatekintő esszéje ismeretségük okán idézi fel Lukács György személyének némely vonását. Lukácsot ortodox marxistának tekinti, aki szerette partizánharcnak nevezni a sztálinizmussal és a szovjet marxizmussal szembeni magatartását. De vajon ezt a harcot nem szakította-e meg időről időre a behódolás? – teszi fel a kérdést. Lukács szocializmusról alkotott nézeteinek retrospektív értékeléséhez a szerző Herbert Marcuse marxizmusát hívja segítségül 168

Kultúra

Bartha Eszter: **Szembenézés - 1945.** Török Ferenc filmje 194

Tényről tényre

Fóris Ákos: **„A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású”** – *Hírek a megszállt keleti területeken elkövetett tömeggyilkosságokról a magyar polgári szerveknél*
A holokauszt historiográfiájában máig nyitott kérdés, hogy a keleti, megsemmisítő háború idején a magyar politikai elit milyen információkkal rendelkezett a nemzetiszocialista tömeggyilkosságokról és a megszálló politikáról. E kutatásokhoz kapcsolódva, a szerző új levéltári forrásokat felhasználva, releváns adalékokkal szolgál. 1941 augusztusától folyamatosan érkeztek hírek a zsidók ukrainai és baltikumi legyilkolásáról, 1942-ben pedig már nagyköveti, miniszteri és miniszterelnöki szinten is beszédtéma volt a megszállt területeken élő és oda deportált zsidók sorsa. A szerző rámutat arra is, hogy a horthysta elit mind a német éheztetési politikáról, mind a szovjet hadifoglyokkal szembeni kegyetlen bánásmódról megfelelően informált volt..... 201

Jacques Kmieciak: **„Kommunistátlanítás” és emlékezetpolitika Lengyelországban**

Lengyelországban 1989 óta zajlik a „kommunistátlanításnak” nevezett politikai kampány, amely 2015, a Jog és Igazságosság Pártjának a hatalomba való visszatérése óta jelentősen felerősödött. A történelem módszeres, ideologikus újrárásának vagyunk szemtanúi, amely antikommunista paravánként szolgál ahhoz, hogy diszkreditálja a népi Lengyelország 1944 és 1989 közötti történetét, s kiiktassa a kollektív emlékezetből mindazokat a társadalmi vívmányokat, amelyeket a szocialista rendszer elért..... 212

Címlap: Borisz Mihajlovics Kusztoogyijev: Ünnepség a szentpétervári Urickij téren a Komintern II. kongresszusának megnyitása alkalmából (részlet, 1921), Orosz Állami Múzeum, Szentpétervár

Következő számunk tartalmából

- Vita Böröcz József tanulmánykötetéről
- Éhhalál Ukrajnában, 1932–1933
- A társadalmi egyenlőtlenségek dinamikái
- Kényszermunka és migráció
- Lakatos László emlékezete

E számunk megjelenését
a Lukács György Alapítvány
támogatta.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

NOSZF 100

Avagy egy pályakezdő tanár
november hetedikéi ünnepei a hetvenes évekből

Újságíró-elvtársak
ne fürkésszék az örvényt,
hogyan volt-e ilyen csata,
és hogy hol lehetett:
megtörtént és meg-sose-történt
ütközetek éveit
zsúfolja össze
ez az ötpercnnyi fejezet.

V. Majakovszkij: 150 000 000
(Szabó Lőrinc fordítása)

A pályakezdő tanár, huszonvalahány éves, sok mindenén túl van már ekkorra – így szüleinek elbeszélésein a '45-ös felszabadulásról, a vörös katonákkal volt (szerencsés) találkozásairól, a Sztálin halálakor megtapasztalt országos (legalábbis fővárosi) „megrendült” csenden, '56 novemberén, Jevtusenko és kortársai moszkvai versfesztiváljain, Csuhráj Tiszta égboltján, az űrhajózás diadalain, Hruscsov buta művészetpolitikai beszédein, Szimonov új stílusú háborús regényein, de John Reed 10 napjának Taganka-színházi előadásán is. S értelem-szerűen még „innen” van más, a forradalmat és jelentőségét, emlékét interpretáló művészeti és közéleti élményeken. Bizonyára a pályakezdés életútbeli jelentősége a prizma alatt leírt emlékezéseinek.

Történeteim egy palócföldi faluból származnak. Itt kezdtem tanári pályám, s mint legfiatalabbra, így bízták rám többször is az obligát november hetedikéi iskolai/községi ünnepség megszervezését. Miért tagadjam? Nem esett nehezemre. Szocializációm nyomán ekkor (mindenesetre még) erőteljes volt a meggyőződés, hogy az Auróra emlékeztetés (igaz, hogy vaktöltényes) ágyúlövése új korszak kezdetét

jelentette az emberiség történetében, a „szegények és megnyomortottak” történelmi győzelmének esélyét. Az emlékek kormeghatározása ebből a szempontból sem lényegtelen. Legalábbis számomra. A korszak idejére esik az ún. „marxizmus-reneszánsz”, valójában az újbóloldal teoretikus útkeresése, kritikus – de még nem önfelszámoló – önvizsgálata, szűkebb szakmámban is a „kritikai pedagógia” jelentkezése, gondolok akár elhunyt barátaim, Loránd Ferenc, Gáspár László és mások ekkori megnyilatkozásaira és tevékenységére. Egy szóval a feladat vállalható volt.

Ebben a palócföldi falucskában is, ahol ebben az időben tanítványaim szüleinek többsége még népviseletben járt, 60 és 80% közt ingadozott a hittanbeíratás évente, a sikeres termelészövetkezetben új szelek fújtak, falubéliekből lett értelmiségi vezetők tettek próbát korszerű, nagyüzemi gazdálkodás bevezetésére, a férfiak vándormunkások voltak a nagy budapesti építkezéseken, később az NDK-ban, a háztájiban bőven termelt a szamóca, az úttörők még önkéntes vállalkásban ápolták a szovjet katonasírokat, olykor a „magyar hősök” emlékművét is reklamálva. Nagyobb közösségi tér ez időben csak az iskola folyosója volt. Néhány hét eltelt, míg megtanultam, az én óráimon azért nehezebb a fegyelmezés idősebb kollégáimhoz képest (mert jeles elődeimtől, akár bizonyos Anton Szemjonovicstól is, tanulva, a közösség és a jó szó önfegyelmezés erejében bíztam), mert náluk bizony gyakran „suhogott a pálca”.

És még egy előzmény. Az iskolák közötti kulturális versenyre utaztunk a szomszéd faluba – egy ihletett népballada bábjátékos feldolgozásával. A versenyből a házigazdák bábcsoportja jutott tovább Petőfi Pató Pál úr-előadásával. Kissé musicalesítve (minden versszakhoz egy dal is járt) haladt a vers a maga rendjében. s amikor odaért az előadás (a paravánon a lusta főhős hevert lankadtan), hogy „De ez nem az ő hibája, ő magyarnak születék/ S hazájában ősi jelszó...”, nos ekkor kitárult a kultúrterem összes ajtaja, egyenruhás pajtások özönlöttek el a nézőteret, és fortissimóban felzengett: „Zúgnak a gépek az önében”... S ezzel ért véget az előadás. (Nem túlzok.)

Néhány évvel később, a *Lúdas Matyi* c. rajzfilm megjelenése után a Pannonia Filmstudio gyermekirodalmi pályázatait zsűrizhettem, melynek „Lúdas Matyi ma” volt a témája. Kétféle dolgozat született. Az egyik típusban Matyi integrálódik az establishmentbe, s együtt nézi párttitkárként a tanácselnök Döbrögivel a díszszemlét, a másik típusban éppen fordítva, Matyi megtalálta korának elporolni való zsarnokait. Ugyanez a jelenség mutatkozott a hetvenes évek végének

országos gyermekszínjátszó fesztiváljain, soha annyi, nagy kedvvel urat poroló, saját feszültségeit kikiabáló Lúdas Matyit nem láttam egyszerre – Porcsalmától Jászfényszaruig!

Ebben a helyzetben készültünk a műsorral. Az 1970-es ünnepségre már alig emlékszem, Adyt mondott a szavalókórus a „nagy földindulásról”, és egy evenk népmesét a tajgában bujdokoló Iljicsről. 1971 hozott „áttörést”. Majakovszkij *Induló balra* című verse állt a műsor középpontjában. (Jómagam Mezei Évától, az egykori Győrffy-kollégistától tanultam még gimnazista koromban, amikor is ő vezette „társadalmi munkában” az iskola színjátszó csoportját.). Az iskolaudvaron fellelt lim-lombból barikádot emeltünk a „pódiumra”, a gyerekek matróruhába öltöztek (hatodik-hetedik osztályosok, még játékos kedvű kiskamaszok), s így mondták el együtt e verset, fel-le hágva a barikád tetejére (tán irodalomkönyvük illusztrációja nyomán, a *Nyomorultak* felkelő fiúcskája, Gavroche járhatott eszükben, netán Delacroix festménye is). Szerették ezt a szerepet. S amikor Göndörre, egy roppant tehetséges, de – mai szóval – deviáns kamaszra került a sor, akkor felugrott a padok tetejére, jelentősen – feszültséget keltő lassúsággal – körbemutatott a nézőtéren, majd fenyegető mutatóujja megállt a faluban különösen nem kedvelt igazgató orra előtt, s rákiáltott:

– Hé te ott! Miért lépsz ki jobbal? Bal, bal, bal! – mondta a vers refrénjét.

Igazgató bácsi tán nem is értette, hogy a forradalom nevében őt figyelmeztetik a felkelők. De a szereplő gyerekek pontosan tudták. Nem volt – miért is lett volna – a forgatókönyvben, rendezői utasításban ez a gesztus, de érezték: Göndör rátalált a forradalomban legyőzendő ellenfélre.

S elérkezett 1973 ősze. Izgatottan hallgattuk a rádiót, néztük a tévét. Vajon mi lesz Chilében Salvador Allende „demokratikus szocializmusából”? Öröömre szolgált, hogy az alig-politizáló Vas István is rokonszenvét nyilvánította az ügyben egy versében. Ez a remény foszlott széjjel szeptember 11-én, a puccsal, a Moneda-palota védelmét fegyveresen is vállaló elnök meggyilkolásával. Ötödikes osztályom volt. Ilyenkor, az úttörőavatás után nevet választanak a közösségek. Nem kellett sokat érvelnem, hogy legyen a raj névadója a tiszteletünkre méltó Salvador Allende. (Odáig is elmentem, hogy a rakoncátlan, sok túlkorosból és magatartászavaros gyerekből álló fiúórs a hivata-

losságban meglehetősen gyanús „tupamaro gerillákról” választotta nevét Tupamaro őrre. (A pedagógia külön csodája és titka, hogy ezzel a névvel, s a hozzá tartozó szimbólumokkal szembeszökően fegyelmezett, öntudatos társasággá váltak.) 1973 novemberére – különböző „népi kezdeményezések” nyomán – Klubkönyvtárát avattak a faluban. Az ünnepi eseményre tekintettel (hiszen sok megyei elvtárs is jön az avatásra) a járástól komoly delegáció érkezett a főpróbára, megtekinteni a műsort, elég jó lesz-e.

Hogyne lenne jó! A chilei puccs történetét feldolgozó pantomimmel készültünk – amatőr rendezés, de átélt, őszinte előadásmód.

- Hát ezt, T. elvtárs, nem engedjük bemutatni november 7-én, ennek semmi köze az Októberi Forradalomhoz ...
- De hát – hebegtem zavartan, de vitathatatlanul őszintén – a világforradalom állásról szólni a művészet nyelvén az igazán méltó a Nagy Októberhez.
- Szó sem lehet róla ...
- De
- Hagyjad, kolléga, – kottyant bele szolgálatkész az énektanár a kórusnak van egy orosz népdalcsokra, majd azt előadjuk.
- No, az jó lesz.

Nem jutottam szóhoz. De valamit megértettem. Mit is gondol a hatalom a pétervári felkelés tanulságairól...

Az egy másik, bár a korrajzhoz tartozó történet, hogy az életveszélyessé nyilvánított régi „kultúrház” azért nem lehetett felújítani, mert annak ekkorra helyreállt „magántulajdon-jellege”, mert a korábban internált, bár haza nem tért „kulák” a tulajdoni lap szerint visszakapta. S ebben az időben – fejtette ki az illetékes elvtárs – magántulajdonba állami pénzt nem lehet fektetni. Újat építeni sem lehet, mert beruházási stop van. De a megye országgyűlési képviselője, aki egyben a megyei párttitkár volt, a gyerekek petíciójára mégis kegyeskedett eljőnni a faluba, s miután hősünket megróttá, hogy ilyen feladatot (ő utána érdeklődött) az Úttörő Központ nem adott ki, vagyis önkényeskedés volt az akció, ő hozzájárul ahhoz, hogy a régi (az alsó tagozat járt ide) iskolaépület lebontása után, ha egyetlen régi téglá beépül az új falak közé, akkor ő ezt már engedélyezhető felújításnak fogja tekinteni. Így épült meg a Klubkönyvtár. Az avatásra az agronómus adta kölcsön a Petőfi-képet, a téesz egyetlen pálinkásposhár-készletéből itatták az „elvtársakat” a tanácsi irodán, majd fűrgén

átszaladtak az úton a „menyecskék”, hogy a Klubkönyvtár bejáratánál is kínálhassanak – hiszen csak egy készlet volt. S más, Mikszáth *Gavallérokjából* kölcsönvett megoldás is volt ezen a napon. De mint írtam, ez egy másik történet.

Epilógusnak már csak egy történet maradt. Néhány évre rá hozzájutottam egy központi, úttörővezetői tanfolyamon készült vizsgamunkához. November hetedikéi ünnepély forgatókönyve. Csak a formailag is szabályos munka fejlécét idézem:

„Cél: A NOSZF évfordulójának megünneplése.

Nevelési cél: A csendes, fegyelmezett személyiség nevelése.”

Hát, igazán ekkor értettem meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségét.

Trencsényi László

1917: száz év, száz üzenet

„Geothe mondta Eckermann-nal folytatott beszélgetésében: ahhoz, hogy valakiből nagy ember váljék, nagy örökséget kell kapnia, így kapta örökül Napóleon a nagy francia forradalmat, Luther pedig a papi népbútítást. Mi mindannyian egy még grandiózusabb forradalmat kaptunk örökül, mint amilyen a francia forradalom volt, és kisebb tömeges tudatborulatot, mint amilyen Luther korát jellemezte. De inkább csak üveggyöngyeinkkel piszmogunk, nem is sejtve, hogy igazi kincsekkel teli ládán üldögélünk.”

Viktor Arszlanov*

1. Történetírás és emlékezetpolitika határán

A rossz történész általában nagyon okos. Utólag megnyeri a háborúkat, más pályára állítja vagy egyenesen leveri a forradalmakat. Utólag akarja eldönteni, hogy valamely történelmileg cselekvő egyénnek vagy néposztálynak hogyan kellett volna cselekednie, mit kellett volna tennie a forradalom idején, hogy megfeleljen... Kinek is? A rossz történész azon csodálkozik vagy háborog, hogy a bolsevikok miért nem cselekedtek, mondjuk, a liberálisok módjára, vagy a liberálisok miért nem cselekedtek olykor-olykor a bolsevikok módján, mert akkor bizonyára Oroszországra a Kánaán köszöntött volna, vagy legalábbis „utolérte volna Nyugat-Európát”.

* V. G. Arszlanov: „... Az igazság veszte: az igazság győzelme” (Lukács György és Mihail Lifsic filozófiája és etikája levelezésük fényében). (Ford.: Csala Károly.). In: Krausz Tamás (összeáll. és szerk.): *Lukács György és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 112.

Persze, ne legyünk naivak. Szenvedély nélkül nem lehet a forradalmak történetéről írni, a legszenvtelenebb történész is valamely oldalon előbb-utóbb felmászik a barikádra. Ez tapasztalati tény, könyvtárnyi irodalom bizonyítja (!).

A legelső nagy, talán máig legjelentősebb, klasszikus forradalomtörténetet a forradalom egyik vezére, Lev Davidovics Trockij írta, azzal a forradalmi szenvedéllyel, amellyel csak ő tudott írni. Máig belőle „puskáznak” olykor a másik oldalon álló történészek is. Anarchista perspektívából írt, szenvedélyes vitáirát volt Pjotr Arsinov *Két október* című, 1927-ben megjelent munkája vagy Paul Avrich híres könyve. A szenvedélyesség jellemezte a forradalom nyomán keletkezett első, tisztán teoretikus összegzéseket, értékeléseket is, mint a marxista Lukács Györgyét vagy a vallásfilozófus Nyikolaj Bergyajevét. Az orosz forradalom történetét elbeszélő első, nagy erudícióval megírt művek általában proszovjet, marxista vagy a marxizmushoz közel álló szerzők tollából keletkeztek. Ki ne hallott volna William Henry Chamberlain *The Russian Revolution, 1917–1921* című kétkötetes, grandiózus vállalkozásáról, vagy a múlt évben elhunyt David King „ereklye-gyűjteményéről”; Isaac Deutscher vagy E. H. Carr korszakváltást jelző, a historiográfia máig nagy becsben tartott munkáit már a történeti kutatás, a felfedezés szenvedélye hatja át.

Persze, a forradalmi (vagy ellenforradalmi) szenvedély nemcsak a történetírást vagy a filozófiát, hanem a művészetet is áthatotta. Szakbarbár történésznek kell lenni ahhoz, hogy megkerülje a kutató a megismerést élménnyé fokozó, művészi szenvedéllyel átszőtt, autentikus „forradalomtörténeteket”. Csak néhány „enciklopédiára” utalok, mint amilyen Solohov *Csendes Donja*, Iszaak Babel *Lovashadserege*, Borisz Pilnyak *Meztelen éve* vagy Artyom Viszjolij *Véráztatta Oroszországa*, Platonov *Csevangurja* vagy Bulgakov *Fehér Gárdája*, netán Szerafimovics *Vasáradata*, Maxim Gorkij munkássága, Alekszandr Blok, Jeszenyin vagy Majakovszkij költészete, Ejzenstejn vagy Dziga Vertov filmművészete, Chagall, Goncsarova vagy Petrov-Vodkin festészete.

De őszinte „osztályszenvedély” fűti az ellenforradalmi megközelítéseket, vagy a később, a hidegháború éveiben felemelkedett ún. totalitáriánus iskola értelmezéseit is. E szellemiség és irányzat a maga csúcspontját talán leghatásosabb képviselőjének, Richard Pipes-nak 1990-ben publikált „neototalitáriánus” műve jelenti, amelyet ismét a közvetlenül politikai indítékú „leleplezés szenvedélye” hatotta át, ez segítette, inspirálta őt abban, hogy kétségbe vonja az addigi ún. revizionista és marxista történetírás szinte összes alaptézisét, mód-

szerét és eredményeit. A szenvedélyesség – noha a Szovjetunió már negyedszázada nem létezik – persze érthető, hiszen a *nagy forradalmak története a világ megváltoztatásáról és megváltoztathatóságáról* szól. Különösképpen az orosz forradalom kelt szenvedélyeket még ma is, hiszen az egész polgári világnak üzent hadat; „aktualizálta” Marx azóta is gyakran idézett forradalmi végkövetkeztetését: „ütött a tőkés magántulajdon végórája”. V. Gyenyi 1920-as klasszikus plakátja, az „Utolsó óra” is őrzi e szellemet. Hogy azután a tőkés termelésnek van-e egyáltalán „végórája”, azt már Lenin is kétségbe vonta egy, Rosa Luxemburggal folytatott vitájában, hangsúlyozva, hogy a „végóra” csak akkor jön el, ha azt maguk a legszélesebb tömegek, a vezető országok munkásai – követve az orosz forradalmat – forradalmi felépések útján „jelentik be”.

Nem a véletlen műve hát, hogy az orosz forradalom konkrét történetében is megtalálhatók a történészek, mégpedig a harcoló felek első soraiban. A liberálisok vezéralakja, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, Pavel Miljukov szakmája szerint történész volt, Oroszország-történetét, benne a forradalom történetét máig forgatják, miként a másik oldalon a bolsevik forradalmár, Mihail Pokrovszkij, a szovjet történettudomány alapítója szintén a Moszkvai Egyetem történezhallgatójaként végzett a XX. század elején. A mi generációnk azonban szerte Kelet-Európában az 1960-as, 1970-es évek hivatalos marxizmus-leninizmus üdvtörténeti munkáin nőtt fel, amelyek a Sztálin-korszakot követően még mindig tele voltak fehér foltokkal: a forradalom sok vezető alakjának még a nevét sem írták le, vagy ha igen, csak káromlások közepette. Az első „lázadók” éppen e „fehér foltok” felszámolásáért indultak harcba az 1970-es években, már eredeti forrásokra és a már hivatkozott, főként nyugati történészek mellett elsősorban Alexander Rabinowitch műveire támaszkodva.¹ E művek, ha Moszkvában nem is, de például Budapesten a hivatalos státuszú kutatók számára elérhetőek voltak. Ugyanakkor lehetetlen nem felidézni azokat a szovjet történészeket, akik Moszkvában a fiatal magyar és általában kelet-európai kutatókat megismertették a szóbeli történetírás és a szamizdat sajátosságaival. Személyes tapasztalatból, a már elhunyt Vlagyimir Turok-Popov és Viktor Joszifovics Miller, a mostanában 90 éves Genrik Zinovjevics Joffe vagy a 96. évét taposó Roj Alekszandrovcics Medvegyev nevét említeném, akikre ma is hálásan gondolok. Az első moszkvai levéltári kutatások viszontagságait a maga fantasztikumával pedig Sheila Fitzpatrick nem régen megjelent, életteli memoárköteté igazán izgalmasan idézi fel.² Noha a forra-

dalom történetének még mindig vannak nem kutatható, személyes fondjai, a források általában már mind kutathatók, ám azóta mégis valamely okból kevesebb forradalomtörténeti mű íródik Oroszországban és Kelet-Európában.

Persze, az azóta eltelt évtizedekben Trockij vagy Buharin, Zinovjev vagy Kamenyev, netán Mahno neve bekerült a történelemkönyvek lapjaira, a levéltárak szabadabb használatával párhuzamosan, ám ebben nem sok köszönet volt és van. Az orosz forradalom története (is) az új uralkodó rend legitimációs ideológiájában régi-régi előítéletek fogságába került Moszkvától Kijevig, Vilniustól Varsón át Budapestig. A történelem lomtárából – a „neototalitáriánus iskola” közreműködésével – elaggottnak gondolt téveszmék, sőt hazugságok, rég elfeledett pletykák bukkantak fel mint magyarázó „elméletek”. Mintha régióinkban az 1980-as években győztesnek látszó ún. revizionista iskola teljesítménye nem is létezne már. Mindebben a kelet-európai rendszerváltást követő szellemiség – némi leegyszerűsítéssel – egyfelől a liberális ruszofóbia, másfelől a birodalmi államnacionalizmus vagy etnonacionalizmus ideológiai üzenetei fejeződnek ki, azzal a nem titkolt céllal, hogy befeketítsék az orosz forradalom résztvevőit, céljait, értékeit, reményeit, valóságos teljesítményét, egyáltalán: kétségbe vonják az októberi forradalom pusztá létezését is.

Az orosz forradalom 100. évében talán mind között a legnépszerűbb „értelmezés” az októberi forradalom *puccsként* való ábrázolása, amely szinte egész Kelet-Európában hódít, a *mainstream* propagandától a történelem-tankönyvekig. A forradalom most 90 éves historikus, A. Rabinowitch, aki gyermekkorát a legkülönbözőbb politikai irányzatokhoz tartozó orosz emigránsok között töltötte az Amerikai Egyesült Államokban, úgy nőtt fel, hogy otthonában igen illusztris vendégek meséltek az októberi eseményekről. Kerenszkij és Nabokov, vagy a mensevik vezetők, mint Cereteli és Nicolaevsky hosszú ebédek és vacsorák során azzal áltatták magukat és hallgatóságukat, hogy az októberi felkelés csupán Lenin konspirátor bandájának a német titkosszolgálatok – más verziókban „idegenek”, zsidó bankárok – által finanszírozott katonai puccsa volt. (Pedig évtizedek óta tudja a tudomány, hogy 1917-ben a nagyoroszok a birodalom kb. 145 millió lakosságának alig több mint a felét tették ki, míg a bolsevik párttagság kb. kétharmadát. Bármely adatsort nézünk is, az „idegenek”, a zsidók, a lakosság nem egészen 2%-át, a párttagság 9%-át alkották.) A jeles historikus forradalomtörténeti munkássága részben e „tézis” kihívására adott válaszként is felfogható.³

Aligha gondolta valaki, hogy hét évtizeddel később ez az elbeszélés, vagyis a forradalom történetének „kriminalizálása”, az erőszak és terror narratívájának abszolutizálása egy egész régióban úgyszólván hivatalos doktrínává lép elő, mégpedig mindenekelőtt abban az országban, ahol a forradalom végbement. Csubarján akadémikus, a forradalom 100. évfordulójáról való megemlékezés állami bizottságának társelnöke egyenesen a forradalomból vezette le az erőszakot, és véletlenül sem fordítva.⁴

2. A forradalom eredete

Manapság olykor még történészek is felteszik a naiv kérdést: vajon a forradalmárok miért nem hallgattak a „mértékletes” liberálisokra, akik a nyugat-európai fejlődési út egyfajta követésében látták Oroszország jövőjét egy polgári vagy arra hasonlító köztársaság, vagy egy polgári monarchia ernyője alatt. A másik oldalról pedig az a kérdés merül föl: vajon ezek a „mérésékelt” liberálisok – szinte kivétel nélkül – hogyan kóthettek ki a fehérgárdista katonatiszti diktatúra táborában.

„Az orosz sajátságosság”

Az a rendszerválság, amely 1917-ben szétrobbantotta a monarchiát és a hagyományos orosz társadalmat, nem váratlanul tört a felszínre. A liberálisok és a marxisták, Plehanov és Miljukov, Kljucsevszkij és Pokrovszkij, Lenin és Sztruve, Trockij és Rjazanov sok-sok éven át polemizáltak az önkényuralmi rendszer válsága és az „orosz történelmi fejlődés sajátságossága” közötti viszonyról. A „sajátságosság” 1905-ben a felszínen is megmutatta magát. A kisszámú, de a kevés nagyvárosban koncentrálódott proletariátus, a maga szovjetjeivel és a föld nélküli parasztság tízmilliói, a maguk földfoglaló mozgalmával, 1905-ben a világ tudtára adták, hogy a cári önkényuralom sorsa most már elsősorban tőlük függ. Volt, aki megértette a történelem 1905-ös üzenetét, volt, aki nem. De az orosz közvélemény a száműzött forradalmároktól a *Vehi* köréig tudatosította, hogy sem a véres terror, sem a cári „alkotmány”, sem Sztolipin „félig” megvalósított agrárreformjai nem csökkentették, hanem még inkább növelték az önkényuralmi rendszer belső ellentmondásait, társadalmi feszültségeit. Az orosz szociáldemokraták már a XX. század elején az oroszországi történelmi fejlődés legalapvetőbb sajátosságaként írták le a különböző, egymással

elvileg és strukturálisan is konfliktusban álló modern és premodern társadalmi formák „összeturulódását” a „túlsúlyossá” váló tőkés forma uralma alatt.⁵ Olyan „több szektorú” (*mnogoukladnij*), félperifériás fejlődésforma jött létre, amely az európai-amerikai centrumkapitalizmus és a „premodern” gyarmatosított világ között egyfajta átmenetet képezett. Ilyen értelemben a hierarchikusan felépülő világgazdaságban Oroszország egyszerre függött ettől a *centrumtól*, a külföldi tőkéktől és ugyanakkor maga is speciális gyarmattartó volt, a „belső gyarmatosítás” (Lenin) fogalmának értelmében. A modern tőkés forma a prekapitalista formákat fokozatosan saját funkciójává alakította át, ami a félperiférián az újratermelési folyamatot, a tőkefelhalmozást még profitérzékenyebbé tette a hazai és a külföldi tőke legnagyobb örömére. Az önkényuralom a jelentős mértékben írástudatlan, olcsó, de életfeltételei ellen lázongó „munkaerőt” csak az erőszak brutális eszközeivel tudta kordában tartani. Nyugat-Európában ekkoriban már az erőszak jóval kifinomultabb eszközei, formái léteztek. Ez a társadalmi tömeg, a modern ipari proletariátus az I. világháborút megelőző időszakban mintegy 10 főre millióra növekedett.⁶

A cári monarchiában *eo ipso* nem jött létre *harmadik rend*; gazdaságilag és politikailag önálló demokratikus burzsoáziáról a XX. században sem beszélhetünk. Ebből az orosz forradalmi szociáldemokrácia jó része, különösképpen a bolsevikok arra a következtetésre jutottak, hogy demokratikus burzsoázia, polgárság nélkül nem lehetséges a nyugati, liberális értelemben vett polgári demokrácia. Ezért a szocialista munkásmozgalom a földnélküli parasztság „premodern” mozgalmainak „integrálásáig” (munkás-paraszt szövetség, *szmicska*) jutott, amit az 1905-ös munkásforradalom mint „főpróba” hitelesített, majd pedig az 1917-es forradalomban és polgárháborúban ez az „integráció” meg is valósult. A mensevikek többsége a „konzervatív parasztság” helyett a liberális burzsoáziával, majd az alkotmányozó nemzetgyűléssel való együttműködést pártolta. Ez az ellentét már nagyon korán megmutatkozott Plehanov és Lenin politikai szembekerülésében.

A globalizáció előrehaladása, amelyet az oroszországi és a nemzetközi munkásmozgalomban akkoriban *imperializmusnak* és *gyarmatosításnak* neveztek, nem csak a tőke és a nagyhatalmak gazdasági és politikai terjeszkedését jelentette. A tőke új fejlődésformái, a háborúk a birodalmi kereteket is erodálták, nemzeti mozgalmak keletkeztek, új nemzetállamok körvonalazódtak a maguk új ellentmondásaival. A cár, a hatalmi intézmények, az *Ohrana* (titkosrendőrség), a kormány nemhogy megoldással nem rendelkeztek, meg csak nem is

értették a problémák többségét és azok súlyosságát. Az első orosz forradalom bukása után az „önkényuralom modernizálódása” a „porosz utas” kapitalizmus fejlődési irányába mutatott. Ezek a körülmények ismét sokakat elgondolkodtattak a polgári evolúció perspektíváit illetően. Még a szociáldemokraták egy részét is az illúziók ingoványába csalogatták.

A forradalmi örökség

Az elnyomás ellenére a XIX. században felhalmozódott *forradalmi örökség* egyre szélesedett, intellektuális és szociális értelemben egyaránt.⁷ Az oroszországi munkásmozgalom, az *Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt* keletkezésében – a társadalomtörténeti sajátosságoknak megfelelően – értelmiségi alapon szerveződött. Mint Eric Hobsbawm sok évvel ezelőtt felhívta rá a figyelmet, Európában nyugatról keletre tartva, egyre nagyobb szerephez jut az értelmiség a munkásmozgalomban. Ennek ellenére vagy éppen ezért, a XIX. századi orosz forradalmi hagyomány magának a forradalmi gyakorlatnak közvetlen, cselekvést orientáló részévé vált. Az OSZDMP II. kongresszusának (1903) dokumentumai tükrözik az orosz forradalmi tradíció általában jellemző vonását, a bürokratikus kompromisszumokra való képtelenséget, illetve a végső célok, a finalítások iránti odaadásukat: proletárforradalom, proletárdiktatúra és szocializmus (kommunizmus), a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása. A történetírás már régen tisztázta, hogy az oroszországi szociáldemokrácia és forradalmi mozgalom mindenekelőtt az orosz *jakobinizmus* (*tkacsovizmus*), a *bakunyinizmus* (anarchizmus), a *narodnyikizmus*, a *narodnaja volja* és az ún. *forradalmi demokraták*, pl. Herzen, Dobroljubov, Csernisevskij „leszármazottja”. Ez az „örökség” különféle elegyekben volt jelen a különböző forradalmi szellemi-politikai irányzatokban. A marxizmus csak a szociáldemokraták köreiben vert erős gyökereket az „ősatyá”, Plehanov vezetésével már a század legelején.

A hazai forradalmi „örökséget” mindenekelőtt a francia felvilágosodás és a francia szocializmus, valamint a német szociáldemokrácia termékenyítette meg, Marx és a marxizmus integráló alapzatán. Hogy a forradalom Oroszországban mint szocialista forradalom lehetséges, azt már Marx megfogalmazta Vera Zaszulicshoz írt híres leveleiben. Lenin nagyon korán, már az 1905-ös forradalom előtt felismerte, hogy a forradalmi fejlődés epicentruma Oroszországba helyeződött át. Lenin Marx alapján az orosz forradalmat egyenesen az európai

forradalom kezdőpontjaként képzelte el. Már a Zaszulics-levelekben az áll, hogy amennyiben az orosz forradalom nem marad egyedül, vagyis a Nyugat munkásmozgalma nem tart ki a tőkés rend mellett, Oroszországban a forradalom és a szocializmus sikere – éppen a paraszti közösségi tradíció miatt is – biztosítva van. Ellenkező esetben, az orosz forradalom mint *kommunista* forradalom az eredeti céljaival bukásra lesz ítélve.

Marx és Engels a Kommunista Kiáltvány 1882-es orosz nyelvű kiadásának előszavában a helyi és egyetemes forradalom összefüggését sajátos egységükben látták. Mind az orosz faluközösséget, mind az orosz forradalom lehetőségét a centrumtól való eltérő viszonyukban és eltérő fejlődésükben ragadták meg: „Az a kérdés most: átmehet-e az orosz obscsina, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon a felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja? Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”⁸

A forradalom sajátyszerűsége

Tulajdonképpen Lenin itt vette fel a marxi fonalat. Ugyanis az orosz forradalom nem a marxi-engelsi elgondolás alapján ment végbe. Plehanov és Lenin már a XX. század legelején úgy vélték, hogy a faluközösséget a kapitalizmus lényegében visszavonhatatlanul „kikezdte”, felbomlásuk irreverzibilis folyamat. Másfelől a Nyugat sem mutatott utat, példát az orosz forradalmi mozgalom számára azzal, hogy a civilizációváltás élére állt volna.

Lenin „civilizációváltó” forradalmi alternatívája gondolatilag és elméletileg a világháború idején nyerte el végső formáját. Felvázolta a kapitalizmus *egyenlőtlen fejlődésének* törvényét az imperializmus korszakában. Ennek részeként Oroszországról mint „az imperializmus gyenge láncszeméről” beszélt, ahol a legkönnyebb áttörni a kapitalizmus falát. Úgy vélte, hogy a nemzetközi tőkés konkurencia és tökefelhalmozás igazi „vesztesei” – mindenekelőtt a centrumországok munkásosztályainak a „munkásarisztokrácia” alatt elhelyezkedő munkásrétegei, a félperiféria proletariátusa – mint az antikapitalista „proletár ellenállás” alapjai szövetségre léphetnek a gyarmatosítással

szembeszálló, „demokratikus, nemzeti függetlenségi mozgalmakkal”. Noha Lenin eltúlozta az antikolonialista mozgalmak antikapitalista potenciálját, tudatában volt annak, hogy a gyarmati és nemzetiségi mozgalmak történeti és osztályszempontból igen sokfélék lehetnek. Megítélésének mércéje az volt, hogy vajon ezek a mozgalmak a „középkor felé” vagy az „újkor felé” tájékozódnak-e. Szakítva az akkori nyugati, a baloldalon is főáramú, Európa-centrikus világfelfogással, a globális ellenállás lehetőségeit kereste. Ám a forradalmi válságot, a forradalmi ellenállás kiterjedését a Glóbuszon végső soron a világháború gyorsította fel, amiről eszünkbe juthat az orosz–japán háború, amely az első forradalom kirobbanásában „ludas”.

A forradalmi irányzatok pozícióit erősítette meg – a cárizmus megreformálhatóságában gondolkodó politikai erőkkel szemben – a cári rendszer reformjainak kimerülése, főképpen pedig az imperialista világháború a maga apokaliptikus következményeivel. Az I. világháború tehát a forradalom közvetlen „előtörténete”, némi képzavarral: „kőbölcsője”. 1916 folyamán nem egyszerű élelmezési válság bontakozott ki, hanem maga a termelési rendszer vált működésképtelenné, ami a katonai vereségekben is megmutatkozott. Mindjárt a februári forradalom után termelőüzemek egész sora zárt be a kialakult válság következtében. „A termelés csökkenése és a vállalatok tömeges bezárása – írja a témakör szakavatott kutatója – már február után megtörtént. Még a magántőke sem nagyon bízott az új, Ideiglenes Kormányban, pedig osztályszempontból abszolút a „sajátja” volt. Ez a fatális hitetlenség kapott egyértelmű kifejeződést a magánvállalatok tömeges bezárásában... Az iparban a termelés októberre az előző, 1916-os esztendőhöz képest 40%-kal esett vissza.”⁹ Tehát sem a káosz, sem az erőszak és a járvány elszabadulása, sem az éhínség nem a forradalom, hanem a világháború, a cári rendszer összeroppanásának következménye volt. Egyes vállalatoknál a munkások bére a háború előtti felére csökkent. Az októberi forradalom, mint általában a forradalmak, eleinte nem a termelés megszervezésének sikereivel büszkélkedhetett. A „szovjet rendszerváltás” minden erőfeszítése ellenére sem igazán javult a helyzet a termelés hanyatlása, az éhínség és a munkanélküliség tekintetében. A rablás, az élelmiszerraktárak kifosztása és az éhínség elől tömegesen vidékre menekülő emberek a mindennapi élet tipikus jelenségét alkották. Az orosz munkásság és parasztság nagy többsége, bár zúgolódva, lázadozva, mégis vállalták az áldozatokat, amelyek mögött a „konzervatív” paraszti antikapitalizmus és a modern proletár antikapitalizmus szövetsége állt.

3. A puccsista Lenin?

Az önkényuralmat elsőprő februári forradalom napjaiban a bolsevikokat Oroszországban a közvélemény még alig ismerte, kis, jelentéktelen pártocskának tűnt a sokféle irányzat és párt között, amelyek a nagy februári szabadság idején rögtön létrejöttek. A bolsevik párt néhány ezres tagságának jó része is száműzetésben vagy emigrációban volt. A hadsereg felbomlása viszont a bolsevikok kezére játszott, hiszen egyedül az ő pártjuk követelte a háború azonnali befejezését, a feltétel nélküli békét, „a világ proletárjainak egyesülését” a tőke, a kapitalizmus ellenében.

A bolsevikok

A világháború egész Európában pusztító erővel jelezte a tőkés felhalmozás végső korlátait, s ezzel az emberiséget spontán választás elé állította. Az orosz bolsevikok „válasza” sok éven át készült módszeres, kitartó, önfeláldozó forradalmi szervezkedés útján. Valóban ők értették meg leghamarabb a februári forradalom nyomán, hogy nem ők csinálják ugyan a történelmet, a forradalmat, hanem a gyorsan terjedő ösztönös népmozgalom, ám nekik kell a népmozgalom élére kerülni a forradalom „permanens” jellegének következtében. Nem véletlen tehát, hogy a bolsevikok a „hivatásos forradalmárok” néhány ezres pártjából októberre közel 300 ezres tömegpárttá váltak. Más irányzatok a proletárforradalomra nem is igen törekedtek, ilyen értelemben a bolsevikoknak nem volt igazi konkurenciájuk a forradalmi táborban. A megosztott és heterogén *eszer* párt, amely 1917 nyarán több mint félmillió taggal rendelkezett, nem állt elő világos elképzelésekkel, amelyek a forradalmasodó, feldühödött tömegek számára világos perspektívákat nyithattak volna. Az ideiglenes kormány *eszer* miniszterelnöke, Kerenszkij sem a háborúból nem akart, nem tudott kilépni, sem a földosztást nem kezdeményezte. A gordiuszi csomó elvágása a XX. században 1917 októberében történt meg.

Lenin még jóval az októberi forradalom előtt a Párizsi Kommünre tekintett úgy, mint az orosz szocialista forradalom egy lehetséges és természetes „előtörténetére”.¹⁰ Lenin a polgári állam működési módját vizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy a szegénység és a nyomorúság úgyszólván lehetetlenné teszi a demokrácia jogi lehetőségeinek gyakorlati kihasználását. Nemcsak azért, mert a szegényeknek nincsen lehetőségük a demokrácia „megvásárlására”, hanem „annyira nyomja

őket a nyomorúság és a szegénység, hogy »nem a demokrácián jár az eszük«, és »nem a politikán jár az eszük«, és hogy az események megszokott, békés folyása mellett a lakosság többsége ki van rekesztve a társadalmi és politikai részvételből.”¹¹

Az „állam-élősdí” megsemmisítése „a munka gazdasági felszabadításának” politikai előfeltételeként jött számításba, sőt, az állam és a szabadság fogalma egymással diametrális ellentétben értelmeződött, mely ellentétet csak a forradalom oldhatja fel. Lenin e tekintetben is Marxra hivatkozott, aki a szocialista programból a szocializmusra vonatkozóan az állam fogalmának törlését, és a közösség fogalmával való helyettesítését javasolta.¹² Lenin megjegyezte: „A bolsevikok között bizonyára nem akadnak olyanok, akik elleneznék Marx és Engels tanácsát. Az egyetlen nehézséget alkalmasint a terminus megválasztása okozhatja. A németben két kifejezés van az orosz „obscsiná”-ra, amelyek közül Engels azt választotta, amely *nem* az egyes közösséget, hanem a közösségek összességét, a közösségek rendszerét jelenti. Az oroszban nincs ilyen szó, és lehetséges, hogy majd a francia „commune” szót kell elfogadnunk, habár ennek is megvannak a maga hátrányai.”¹³ Lenin az orosz nyelvben végül a *commune* szót részesítette előnyben, amely *kommunaként* bekerült az oroszba. Először talán egy 1917. november 14-i (1-i) Lenin-feljegyzésben szerepel, amelyet a petrográdi pártbizottság ülésén skiccelt fel.

Ennek a „közösségiségnek” (szocializmus) a megteremtése tekintendő a forradalom tartalmának és céljának. A forradalom tehát a bér munkások egyidejűleg gazdasági, szociális és politikai tette. Hogyan lehetne a forradalom puccs? Egymást kizáró fejlődésről van szó, hiszen a puccs az uralkodó osztályon belüli frakcióharc és leszámolás a hatalom megszerzéséért.

Az októberi forradalom, a hatalom megragadására irányuló minden erőfeszítés és konspirációs gyakorlat része volt magának a februárban elindult forradalmi folyamatnak, pontosabban annak egy eleme volt csupán. Ilyen értelemben a fegyveres felkelést, a terrort és az erőszakot nem lehet kiragadni az össz folyamatból, mint részt az egészből. Lenin évtizedekig bírálta a dekabristák, az orosz jakobinusok vagy a terroristák néptől elszigetelt „akcionizmusát”, hangsúlyozva, hogy önmagában a konspirációra épülő, „elitista” fegyveres felkelés eleve halálra van ítéelve.

Lenin elméleti és gyakorlati szervező tevékenységének középpontjában a februári forradalmat közvetlenül megelőző időkben a világháború társadalmi hatásainak és lehetséges következményeinek

feltérképezése állt. Ez tükröződik *A proletárforradalom katonai programja* című klasszikus írásában is, amelyben félreérthetetlenül jelezte a döntő történelmi tapasztalatot, amelyet „valamennyi nagy forradalom megerősít”, és amelyet hamarosan az oroszországi forradalom és polgárháború története is visszaigazolt: az osztályharc logikájából fakadón a forradalomnak, a forradalmi polgárháborúnak meg kell küzdenie a régi rendszer restaurációra törő, *katonailag megszervezett* erőivel. Mivel a világháború a végsőkig kiélezte az osztályellentéteket, már nem lehet „a rabszolgatartók reakciós és bűnös háborúját” a leszerelés pusztá pacifista jelszavával befejezni, és ezért nyílik meg a lehetőség, hogy az antiimperialista nemzeti háború polgárháborúvá alakuljon át.¹⁴ Lenin egész elemzéséből tehát kiviláglik, hogy *semmi esélye sem lenne valamiféle puccsnak*, amely pótolhatná a forradalmi tömegeket és azok nemzeti méretű felkelését, hiszen a puccs végső soron nem más, mint az uralkodó osztályon belüli konfliktus „rendezésére” szolgáló eszköz. Lenin jól ismerte az európai történelmet, különösen a forradalmak történetét. A puccselmélet képviselői éppen azt hallgatják el, hogy a forradalmak gyakori velejárója a „puccsista elem”, hiszen az erőszak minden forradalommal együtt jár, mint ahogyan azt Németalföld, Anglia, Franciaország és más országok polgári forradalmi igazán szemléletesen dokumentálják. Nem is szólva arról, hogy Amerikában a rabszolgaság felszámolása a XIX. század legvéresebb polgárháborúját hozta magával. Nem merülhet feledésbe, hogy a forradalmak erőszakossága – más tényezők mellett – az ellenforradalom erőszakos ellenállásának mértékétől függ.

Lenin az 1905-ös forradalom évfordulóján, 1917. január 9-én, pár héttel a februári forradalom előtt, még az emigrációban, a zürichi Nép-házban a munkásifúság gyűlésén tartott beszédében, döntő tanulságképpen éppen az első orosz forradalom népi jellegét, a tömegsztrájk, az általános sztrájk, a „forradalmi tömegek”, a népi önszerveződések jelentőségét húzta alá: „A »sztrájkoló« szó egészen új jelentőségre tett szert a parasztok körében: valami lázadó, forradalmár-félet jelentett, mint régebben a »diák« szó. De mivel a »diák« a középső rendhez, a »tanultakhoz«, az »urakhoz« tartozott, idegen volt a néptől. A »sztrájkoló« viszont a népből került ki...” Lenin a városi tömegsztrájk és a falusi parasztság mozgalmainak egybekapcsolódására irányította a figyelmet, mint a forradalmi fejlődés jelentős és új mozzanatára, amely a cárizmus utolsó bástyáját, a hadsereget is megingatta.¹⁵

A forradalom puccsként való félremagyarázása igen régi áru a politika piacán. E felfogás már 1905-ben, a moszkvai munkásfelkelés kap-

csán körvonalazódott. Lenin eben a kérdésben a már akkor is neves szociológust, Max Weberet igazította ki, éppen az 1905-ös moszkvai fegyveres felkelés „puccsista” értelmezése miatt: „A nyugat-európai burzsoázia, még a legszabadabb, még a köztársasági országok burzsoáziája is az »orosz szörnyűségekről« szóló képmutató frázisokat nagyszerűen össze tudja egyeztetni a leggyalázatosabb pénzületekkel, különösen a cárizmus pénzügyi támogatásával és Oroszországnak a tőkekivitel stb. útján történő imperialista kizsákmányolásával ... A burzsoázia szívesen nevezi »mesterséges« dolognak a moszkvai felkelést, és szeret gúnyt űzni belőle. A német úgynevezett »tudományos« irodalomban például Max Weber professzor Oroszország politikai fejlődéséről írt terjedelmes munkájában »puccsnak« nevezte a moszkvai felkelést. »Lenin csoportja – írja ez a »nagy tudományú« professzor úr – meg az eszközök egy része már hosszabb ideje *készítette elő ezt az esztelen felkelést*«.”¹⁶

Rosa Luxemburg az 1905-ös forradalomban éppen ellenkezőleg, a néptömegek aktív, tudatos és koncentrált cselekvésének jelentőségét vette észre, s az általános sztrájk és a szovjetek világtörténelmi jelentőségét hangsúlyozta. És valóban, ha a forradalmat nem „korlátozzuk” egyetlen napra vagy éjszakára, már előkészületeiben is megvilágosodik a népi és tömeges jelleg, csak tekintettel kell lenni a leglényegesebbre, az önmagukat megszervező sok millió emberre, akik később készek voltak követni a bolsevikokat a polgárháború időszakában is. E nagy tömegmozgalom nélkül aligha győzhették volna le a Nyugat által katonailag és pénzügyileg támogatott fehér ellenforradalmat, nem szólva a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi imperialista intervencióról.

A rossz történészek a *prezentisták*, akik a jelent nem a történelem eredményeként tekintik, hanem visszavetítik a múltra. Trockij már a maga korában éppen az orosz forradalom történetével kapcsolatban hangsúlyozta: a forradalmak – egyébként ellentétben a puccsal –, „nem megrendelésre készülnek”, hiába is igyekeznek utólag a történészek ennek ellenkezőjét bizonygatni. A hirtelen és gyorsan forradalmasodó tömegek és pártjaik, másfelől a hatalom szervezettsége előre nem látható gyakorlati lépéseinek sokaságától függ a forradalmi események bekövetkezte. Lenin és a bolsevikok – a tömegmozgalmaktól tanulva – fokozatosan izzadták ki, belső harcokkal is megterhelve, hogy a történelmileg döntő pillanatban a forradalmi felkelés élére álljanak, miközben a régi cári és benne a polgári hatalom struktúrái (Duma) a háború folytatása és a népnymor hatására

összeomlottak. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy a forradalom elkerülhető lett volna-e. Határozottan *nemmel* kell válaszolnunk. Az igazi kérdés az, hogy mely politikai erők, milyen formát, milyen irányt adtak a népmozgalmaknak. Ebben az értelemben senki sem jósolhatta meg a forradalom időpontját, Lenin sem, aki a forradalom vezető alakjává vált. Még 1916 végén is azt latolgatta, hogy egyáltalán megéli-e az orosz forradalom döntő ütközeteit. Mint mondotta: „Mi, öregek, talán nem érzük meg ennek a közelgő forradalomnak döntő ütközeteit...”¹⁷ Ez a kis intermezzo is mutatja, hogy a forradalom valóban nem „megrendelésre készült”, de utólag annyit tudni lehet, hogy a bolsevikok készültek fel legjobban arra, hogy intellektuális és politikai értelemben a forradalom fejlődési irányát végső soron meghatározzák.

Amikor a februári forradalom után Lenin szembefordult még bolsevik társaival is, hogy a szocialista forradalom stratégiáját,¹⁸ közvetlen aktualitását napirendre tűzze, megmutatkozott a történelemben az egyén kolosszális szerepe. A feladat „csak” annyi, hogy fel kell ismerni, hogy ilyen felkelés lehetősége évszázadonként csupán egyszer adódik.

Két momentum döntő fontosságú e téren: 1917 őszére a bolsevikok szinte mindenütt többségre jutottak a szovjetekben. A másik mozzanat, amelyet Lenin *expressis verbis* megfogalmazott, abban a meggyőződésében állt, hogy a „felkelés művészet”, s a történelem csak nagyon ritkán engedi meg e „műalkotás” megvalósítását. Nem véletlen, hogy Trockij 1917 augusztusában lépett be a bolsevik pártba, mert úgy vélte, az az egyetlen párt, amely ezt a küldetést a forradalmi tömegek élén képes – jobb szó híján – vezetni, vezényelni. De ne feledjük el, hogy semmi nem volt evidens. Sok év munkájára volt szükség annak megértésében és megértetésében, hogy az orosz forradalmi folyamatban a polgári forradalom csak egy epizód: polgári demokrácia demokratikus burzsoázia nélkül nem lehetséges, fából vaskarika.

A felkelők

E milliókat magával ragadó napokra sokféle nézőpontból lehet tekinteni. A korabeli nyugat-európai sajtó általában semmit nem értett az egészből. Randalírozó, részeg matrózokat láttak vagy inkább láttattak, a gazdagok ellen uszuló, bosszúszomjas martalócokat emlegettek, a párizsi *Journal de Débats* november 10-i száma a „defetisták”, az „áruló kozmopoliták örjöngéséről” írt, akik „nem képviselik az ország köz-

véleményét”, és felszólít, a Kornyilov-lázadásra utalva, annak „megismétlésére”, de „még nagyobb arányokban”. Hadd folyjon az oroszok vére a háború frontjain... Nem mintha a rablások és gyilkosságok száma a forradalom napjaiban nem növekedett volna meg a fővárosokban, hiszen a tömegmegmozdulások vonzzák a zavarosban halászokat. Ám a londoni *The Times* november 19-én tárgyszerűbben, a rend megszilárdulásáról ír, a villamosforgalom pétervári helyreállításáról, a mozit és színházat látogatók jókedvű sokaságáról tájékoztat: „Ha az élelmezés kielégítő, a város nyugodt marad. Az élelmiszerkészlet – mondják – tíz napra elegendő. A bűncselekmények a szélsőségesek ellenőrzése folytán gyakorlatilag megszűntek.” John Reed – zseniális, *Tíz nap, amely megrengette a világot* című művében – nem a polgári lapok szellemében számol be a történetekről, hanem a forradalmi tömegek hangulatát festi le, amelynek tükrében a felkelés mint népi alkotás áll előttünk alapvető történelmi forrásként.

Az októberi napokra a szovjetekben gyülekező mintegy 20 millió ember öntudatos szervezkedéséről beszélhetünk, de már 1917 nyarán is 9-10 millió tagja volt a szovjeteknek. A forradalmat ezek a háborúból kiábrándult, meggyötört embermilliók társadalmi önszerveződésai, mindenekelőtt a különféle munkás-, katonai- és parasztszovjetek, katonai-forradalmi bizottságok, gyári-üzemi bizottságok, a szakmai és fegyveres önvédelmi szervezetek, mint a népi mozgósítás, a termelés, a földosztás és a hatalomgyakorlás laza struktúrái hajtották előre – rengeteg spontaneitással és találmányossággal. A szovjetek II. összoroszországi kongresszusán elfogadott földdekrétum is ilyen típusú eredeti produktum volt. Egyszerre fejezte ki a parasztok földigényét és a társadalmi egyenlőség iránti vágyát. *A föld olyképpen lett a parasztoké, hogy előbb nacionalizálták a földet, azzal a céllal, hogy ne lehessen adni-venni*, vagyis kivonták a földet a piaci viszonyok, a magántőke-felhalmozás vonzásköréből, majd átadták a parasztbirtokosoknak: „azé a föld, aki megműveli”. Hol vagyunk a gabona kényszer-beszolgáltatásának hadikommunista politikájától? Egyszerre távol és közel.

A „kommunizmus e kísértetei” viharos gyorsasággal félresöpörték a régi rendszer, a régi uralkodó osztályok szinte minden intézményét. A forradalom lázas napjaiban úgy tűnt a tömegeknek, hogy a kizsákmányolás-mentes közösségi társadalom egy karnyújtásnyira van előttük: „űtött a tőkés magántulajdon végőrája” (Marx). A jövő társadalmát a forradalmárok, idegen szóval, szocializmusnak nevezték. A szó gyorsabban terjedt, mint az internet korában. Ezek a népi szervezetek

egyszerre a legmodernebb és a legarchaikusabb viszonyokból nőttek ki. Főként Péterváron és Moszkvában, a kisszámú modern ipari proletariátus a városi szociáldemokrata és szakmai szervezetiségen és ideológián „szocializálódott” társadalmi csoport volt, de magában őrizte a faluközösségi múlt tradícióit is, „félíg munkás, félíg paraszt” (Csurakov). Trockij még Leninben is meglátta a paraszti eredetet, noha tudjuk, anyja-apja értelmiségi volt.

A proletár-, katona- és parasztforradalom eltérő sajátosságai a célok és eszközök tekintetében is eltérő társadalmi-politikai és lelki tendenciákat jeleztek. A „forradalmi tábor” másik, kétségtelenül legnépesebb rétege a múltban erősebben gyökerező, „konzervatív” forradalmi elem a jelenben földet osztó, értékei és szokásai alapján „antikapitalista” obszcina-paraszság volt. Végül a forradalom harmadik alapvető „rétege” a többnyire paraszti eredetű vagy paraszt, de sajátosan „világot járt”, fegyverben álló, de háborúból kilépni kívánó katonatömeg, amelynek érdekeit szintén Lenin és a bolsevikok fogalmazták meg és képviselték a legerőteljesebben és a leghatékonyabban a maguk „antihazafias” módján. A forradalom ebben a paraszti értelemben egyfajta visszatérés volt a tradícióhoz, nem véletlen, hogy milyen sokféle irányzat tudta a forradalmat magáévá tenni és a polgárháború frontjain megvédeni. A forradalom e rétegeit a „pugacsovscsina”, a mindent elsöprő, anarchikus lázadás szellemisége hatotta át,¹⁹ amely összekapcsolódott az európai munkásmozgalom modern szervezeti jellegzetességeivel, szimbólumaival. De a forradalom saját kultúrárt teremtett. Az orosz értelmiség és a művelt, de kis létszámú középosztály egy része is a forradalom mellé állt vagy sodródott, hogy azután a polgárháború nehézségeinek hatására, nagyobb részük végül is a tradicionális uralkodó osztályok mellé álljon, s százezer számra az emigrációban kössön ki.

Az antikapitalista, szovjet forradalmat előrehajtó, politikai öntudatra ébredő felkelő tömegek nem voltak „érzékenyek” a polgári demokratikus alternatíva, a polgári köztársaság számukra idegen világára. *Nemigen értették a polgári demokrácia fogalmait, szokásait, a piacgazdaság szabályozó rendszerét*, bár az alkotmányozó gyűlés eszméjének volt bizonyos népszerűsége a politikai közvéleményben. Azonban a tömegek jelszavai, kiindulópontjai nem politikai-jogi, hanem szociális természetűek voltak („föld, kenyér, szabadság, le a kapitalista miniszterekkel, minden hatalmat a szovjeteknek!” stb).

4. A fehérgárdista diktatúra és a „demokratikus ellenforradalom”

A (nemzetközi) forradalmak (1848–49, 1917–1921) története mindig magában foglalja a (nemzetközi) ellenforradalmak történetét. Az orosz forradalom látszólag könnyen győzött: az önkényuralom sok évszázados építménye kártyavárként omlott össze 1917 februárjában, a Téli Palotát úgyszólván puskalövés nélkül foglalták el a felkelők ... Ám az önkényuralmat fenntartó társadalmi osztályok minden tőlük telhetőt megtettek, hogy mentse a menthetőt. Az orosz forradalom e tekintetben egyidejűleg két kihívás elé került. Az egyik a régi rendszert, a régi uralkodó osztályokat megmenteni akaró *katonatiszti ellenforradalom*, a tábornokok vezette katonai diktatúrák. Mint ismert, 1917 augusztusában Kornyilov, puccsista tábornok (akinek méltó utódai lettek Gyenyikin, Jugyenyics, Kolcsak és Vrangél tábornokok) volt az első, akihez a katonai ellenforradalom kapcsolódott, amennyiben vissza akarta zökkenteni a történelmi időt a megszokott keretek közé. Ám az októberi hatalomátvétel „könnyedsége” megmutatta az orosz „katonai ellenforradalom” gyengeségét, a hadsereg széthullását, a forradalmi erőkhöz való csatlakozás mértékét.²⁰

Az ellenforradalom feltámadásának esélyét a nyugati nagyhatalmak beavatkozása növelte meg, tette lehetővé. Pénzzel és katonai erővel támogatták az ellenforradalom katonailag megszervezhető erőit. A nagyhatalmak elsősorban nem ideológiai okokból indítottak katonai intervenciót Szovjet-Oroszország ellen, hanem stratégiai befolyásért, nyersanyag-lelőhelyekért, a korábbi tőkebefektetések „visszaszerzése” érdekében, a széthullott *Oroszország felosztásának* reményében folytatták a vérontást. E harcukban a katonatiszti diktatúrák lehettek a legjobb szövetségeseik, annak ellenére, hogy a fehér tábornokok a nagyorosz sovinizmus alapján az „egy és oszthatatlan Oroszország” jelszavával a régi rendszer egy formaváltozatát kívánták visszaállítani, a monarchista tradíciók alapján. Még a polgárháborúnak se híre, sem hamva, amikor 1918. március 9-én Murmanszk körzetében partra szálltak a britek, majd francia, amerikai és kanadai csapatok tűntek fel Arhangelszk városában 1918 nyarán. 1918. április 5-én a távol-keleti Vlagyivosztokban a japánok szálltak partra, később az amerikaiak, 1918 augusztusában a britek már a bakui olajkitermelésre tették (volna) rá a kezüket, nem szólva arról, hogy a németek márciusban elfoglalták úgyszólván egész Ukrajnát. A törökök megjelenése a Kaukázusontúl, majd az Antant által szervezett csehszlovák ellenforradalmi hadtest oroszországi randalírozása már 1918 máju-

sától azt jelezte, hogy Szovjet-Oroszország döntő területei külföldi katonai ellenőrzés alá kerültek, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, a Kaukázustól a Csendes-óceán partjaiig. 1920-ban pedig Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszszia került – főleg francia támogatással – lengyel kézbe, Pilsudski támadása nyomán. Európán végigsöpört a nemzetközi munkásmozgalom keretében szerveződő „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól!”-mozgalom, és több tízezer különböző nemzetiségű hadifogoly maradt Oroszországban, hogy fegyverrel támogassa a forradalmat. Mindez jelzi, hogy mind a forradalom, mind az ellenforradalom nemzetközileg nagyon is „beágyazott” volt, ám az orosz forradalom döntően önerőből kerekedett felül a katonai ellenforradalom különböző tábornoki diktatúráin. Csak a legszélesebb népi ellenállásra támaszkodó, centralizált hatalom lehetett képes Oroszország beláthatatlan térségein győzelmesen befejezni a polgárháborút. A forradalom „szívóerejét” mutatja, hogy a Vörös Hadsereg parancsnoki karának 44%-át a cári hadsereg egykori tisztjei alkották. A hadikommunizmus padláslesöprő intézkedései ellenére, főleg a parasztság szegényebb rétegei találtak utat a Vörös Hadsereghez, noha nem ingadozás nélkül, sokan megjárták a fehér hadseregeket is, de a földkérdésben a szovjethatalmat a cári tábornokok nem múlhatták felül. Solohov *Csendes Donjának* Grigorij Meljehovja nagyszerűen szimbolizálja ezt a sorsdöntő történelmi fejleményt.

Az ellenforradalom másik tendenciáját az alkotmányozó gyűlés újraszerveződése képezték, amelyek „polgári módon” kívánták a szocialista forradalmat megzabolázni, a magántulajdonosi rendszer keretei közé visszarendezni. Ám, mint tudjuk, a polgárháború barikádjának általában csak két oldala van. Különösen érvényes ez Oroszországban 1917 után.

Az eszer többségű Alkotmányozó Gyűlés másfajta utat választott, a polgári legitimitás útján haladt. Egyetlen napos története kétségtelesen sokat elárul reális perspektíváiról (1918. január 6-án a bolsevikok utasítására a Tauriai Palota örsége bezárta a gyűlést). A februári forradalom után létrejött állapot nyomán, amelyben a polgári Ideiglenes Kormány és a szovjetek ún. kettős hatalma viaskodott egymással, 1917 októberével a harc új szintre emelkedett. Az Alkotmányozó Gyűlés feloszlata, melyet hivatalosan a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága rendelt el, azt jelezte, hogy a forradalmi hatalom nem ismer el maga fölött más hatalmat, amit a korszak nyelvén így fogalmaztak meg: „a forradalmi proletariátus nem adja át a hatalmat az ellenforradalmi burzsoáziának”. Mindezt alátámasztotta az a tény,

hogy az orosz liberalizmus döntő erői végül is a fehérgárdista ellenforradalom táborában kötöttek ki, ami az orosz fejlődés történelmi sajátságai közül szervesen következett.

Legvilágosabban az uráli-szibériai események és a távol-keleti történetek mutatták meg, hogy ha a bolsevikok nem zavarják szét az alkotmányozó gyűlés szervezetlen és gyenge erőit, azt Kolcsak tette volna meg, aki, „úgy mellel”, a gyűlés „maradványait” a bolsevikoknál radikálisabban számolta fel, ugyanis fizikailag megsemmisítette őket. Szovjet-Oroszországban olyan hatalmi szerkezet jött létre, amely képes volt katonailag legyőzni a legvadabb tábornoki diktatúrát is. A katonai szükségletek, a „hadikommunizmus”, a polgárháborús frontokon aratott győzelem feltételeinek megfelelően koncentrált a hatalom a szovjetek katonailag is megszervezett vezetőségének a kezében. Mindez, persze, ellentmondott a forradalom távlatos céljainak(!), amelyeket Lenin még 1917 szeptemberében az Állam és forradalomban felvázolt. De az ellentmondás már abban a tényben is benne foglaltatott, hogy a bolsevikok antikapitalista programjukkal egyet nem értő szocialista-szociáldemokrata pártokkal nem voltak hajlandók kormánykoalícióra lépni a politikai osztályharc végig vitele érdekében.

A fenti összefüggésben, az ellenforradalom katonai rezsimje nagy hatással volt az egész társadalomra, magukra a forradalmárookra is, akik olyan hatalom kiépítésére törekedtek, amely bármely időben elbír a – katonailag is megszervezett – belső és külső ellenséggel. Ez a feltételrendszer és a megörökölt történelmi háttér alkotta azt a talajt, amelyből könnyen kisarjadt a tekintélyelvű kormányzás oroszországi szovjet típusa, amely azonban az 1920-as évek elején még messze volt a később sztálini személyi diktatúra viszonyaitól.

Felvetődik a kérdés: miért nem omlott össze a bolsevik párt diktatúrája mindjárt 1918 elején-közepén? A mai kor „dogmatikusai” azonnal az erőszak és a kényszerítés, a vörös terror eszközrendszerét teszik meg fő okká. Pedig ezt még maga Miljukov sem állította, sőt, fő okként azt hangsúlyozta, hogy a szovjetek uralma nem annyira a bolsevikok erejében rejtett, mint inkább ellenségeik, az antibolsevista tábor gyengeségeinek volt köszönhető.²¹ A bolsevikok baloldali ellenfelei (mensevikek, eszerek, anarchisták) pedig gyakran azt említik, hogy az oroszországi munkásság (és nyilván más társadalmi rétegek is) nem egyszerűen a pucsovcsinához vonzódott, hanem a tekintélyelvűséghez is, valamint soraik szervezetlenségét, tudatosságuk és kulturáltságuk alacsony színvonalát említik. De ha a mensevikek,

az eszerek és az anarchisták saját gyengeségeiket is látták, már pedig sokan látták közülük (pl. Martov vagy Dan), akkor a reális történelmi választás helyett egy „történelemfeletti” pozícióhoz jutnak, a polgári demokratikus köztársasághoz. Ám ők is tudták, hogy egy ilyen köztársaságnak nem voltak meg a társadalmi felhajtóerői.

A bolsevik pártnak annyiban volt kolosszális szerepe, hogy a „hiányzó felhajtóerő” pótlására vállalkozott. Maga látott neki az állam és a termelés megszervezéséhez a káosz, a széthullás viszonyai közepette. Végző soron a forradalom a maga alulról szerveződő öngazgatói kereteiből is a fent jelzett számos történelmi, politikai, gazdasági, mentális és pszichológiai okból fordult ki, nem pedig valamely szubjektív hiba folytán.

5. A forradalom a mérlegen – végcélok és lehetőségek

Államszocializmus vs. öngazgatói szocializmus

A gyárak munkásellenőrzése már 1917 tavaszától fokozatosan kiterjedt a nagyvárosokban. A munkásellenőrzés a tőkés vállalatoknál súlyos korlátnak bizonyult a profittermelés folyamatában, hiszen a munkások szociális szempontot vittek be a termelési folyamatba. Ráadásul a tőke sok helyütt még a kialakudott béreket sem akarta kifizetni, mint azt a híressé vált harkovi vagy jekatyerinburgi események demonstrálták.²² Ez a helyzet a tőke meneküléséhez, majd október után a vállalatok nacionalizálásához vezetett, ami még nem feltétlenül államosítást jelentett, még számos helyen léteztek a munkásellenőrzés új szervezeti formái: a munkástanács vagy a gyári-üzemi bizottság közvetlenül gyakorolta a tulajdonosi jogokat, bár egyre szűkülő felhatalmazásokkal.

A társadalmi-közösségi öngazgatás olyan területeken maradt fent a legtovább, amelyekhez a politika, az államhatalom hosszú keze lassabban ért el: mindenekelőtt a mezőgazdasági termelésben. A termelői és fogyasztói szövetkezetek, társulások, amelyek tagjai saját közösségeik fenntartását biztosították, és amelyeket Lenin a „szocializmus szigeteinek” nevezett, lényegében nem éltek túl a sztálini fordulatot a 20-as évek végén.

Összefoglalón azt mondhatjuk, az októberi forradalom győzelme után Lenin az Állam és forradalom című munkájában kifejtett célokkal ellentétben, nem az állam, hanem hamarosan a szovjet öngazgatás

kezdt elhalni. A polgárháború és az éhínség, a hatalmi apparátusok szívó hatása és a járvány gyakorlatilag eliminálta a szocializmusba vezető elképzelt „átmenet” fő hajtóerejét, magát az oroszországi munkásosztályt, a forradalom „proletár-szocialista összetevőjét”. A szovjet állam a gyakorlatban addig támogatta az öngazgatást, ameddig az a katonai erőfeszítéseknek, a gazdasági erőforrások egyesítésének nem állt útjában.

Az adott történelmi feltételrendszer, a forradalom „magára maradása” a szovjet rendszert és az azt „üzemeltető” szovjet államot, magát a bolsevik pártot is olyan helyzetbe hozta, amit egyetlen forradalmár sem tervezett meg, tervezhetett meg előre. A „szocializmus egy országban” gyakorlata egy „új szocialista civilizáció” kísérleteként létezett – különféle szakaszokban, formákban és sajátosságokkal – hét évtizeden át. Hogy hogyan is ragadjuk meg fogalmilag a rendszert, amely 1989-91-ben megbukott, vitakérdés.²³ Lenin már az Állam és forradalomban polemizált a kapitalizmus és az „államszocializmus” fogalmi összekeverésével. „A »kapitalizmus« szót – írta Lenin – alá kell húznunk, mert a legelterjedtebb tévedés az a polgári reformista állítás, hogy a monopolkapitalizmus vagy állammonopolista kapitalizmus már »államszocializmusnak« vagy ehhez hasonlónak nevezhető.”²⁴ És akkor még hol voltak a bolsevikok az „államszocializmus” sztálini megvalósulásától, amely akkoriban még rémképekben sem merült fel.

Lenin később, a polgárháborút követően többször kitért erre a formációelméleti és egyszerre gyakorlati kérdésre, hogy Oroszországban „több átmeneti periódusra” van szükség, amíg egy többszektörű vegyes gazdaság alapján majd körvonalazódhat az új „társadalomalakulat”, a szocializmus, a kommunizmus alsó foka, amely „nem bevezethető” „minthogy analfabéták vagyunk”.²⁵

Mi maradt a forradalomból?

Az 1920-as évek végére szélesebb társadalmi körökben is világossá vált, hogy az októberi szocialista forradalom „megfagyott”.²⁶ Ennek számos irodalmi dokumentációja is született, hogy példának okáért Ilf–Petrov *Tizenkét székre* utaljak. A szovjet forradalom „modernizációs forradalommá” vagy „bürokratikus ellenforradalommá” „szelídült”, „vadult”, „torzult” vagy egyszerűen „transzformálódott”. Az eltérő megfogalmazások, kifejezések mögött eltérő meggyőződések, elméletek, koncepciók húzódtak-húzódnak meg. Talán Nyikolaj

Usztrjalov, Kolcsak admirális korábbi propagandafőnöke volt az első, aki Lenint az orosz „modernizációs forradalom” hőségé magasztosította, „az orosz nemzeti hősök panteonjába” emelte, mert, úgymond, Oroszországot a középkorból az új korba repítette. Eszerint, Lenin egyszerre testesíti meg Nagy Pétert és Napoleont, Mirabeau-t és Dantont, Pugacsovot és Robespierre-t.²⁷ Usztrjalov minden elismerése és dicsérete ellenére elhallgatja azt, amiben Lenin és az októberi forradalom valóban történelmileg egészen eredeti dolgot hagyott az utókorra: a szocialista aspektust. Mintha csak napjaink tipikus történészét vagy ideológusát előzné meg, aki Október céljait – jobb esetben – egészében besepri az utópiák birodalmába, rosszabb esetben a náciizmust is a nyakába varrja. A szocialista aspektus történeti fennmaradásának legjelentősebb és egyben legmaradandóbb bizonyítéka a szovjet humanista kultúra, amely a forradalommal sosem szakította meg kapcsolatát. Ez az aspektus különösen a nemzetközi baloldal számára volt fontos, mert ebből kiindulva fogalmazta meg kritikáját a szovjet fejlődés eltorzult struktúráival, a GULAG-gal, a bürokratikus önkénnyel szemben.

Az orosz forradalom mindenekelőtt az alsó társadalmi osztályok vágyait emelte ki az utópiák birodalmából sokfelé a világon: az alfabetizmus, a munkanélküliség valamint a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, az ingyenes oktatás és egészségügy megteremtése, a nők kiszabadítása a középkori elnyomás világából stb. Egy történelmi időpillanatra megformálódott a konkrét lehetősége annak, hogy embermilliók elhiggyék, képesek lehetnek arra, hogy egy humanisztikusabb civilizációt hozzanak létre, amely nyitott az elnyomás nélküli társadalom megvalósítása, a társadalmi önszerveződés, a bér munka felszabadulása felé.

A forradalom humanista alapértékei: a *szociális szabadság, társadalmi egyenlőség, szövetkezeti-közösségi gazdálkodás* a Föld bármely pontján mai is megragadják az emberek fantáziáját és lelkét. Az októberi forradalom mint történelmi tapasztalat, mint emlékezet a világ közösségi átalakításának *módszertanaként*, túlélte magának a(z) (állam)szocializmusnak mint gyakorlati kísérletnek a bukását. Az októberi forradalom egyetemes hatásában döntő impulzusokat adott a nemzeti-felszabadító mozgalmaknak és általában az antikolonialista harcnak, amelynek igazi kifutását a nagy honvédő háborúban aratott győzelem alapozta meg. Mindez nem terelheti el figyelmünket a *forradalom utáni* nagy dilemmáiról, amelyet Lenin – Kljucsevszkij után szabadon – így fogalmazott meg: a barbár viszonyokat Nagy Péter

is barbár eszközökkel söpörte ki. Az utókorra hagyott kérdést, azt hiszem, ma már így kell feltenni: lehetséges-e a barbár viszonyokat nem barbár eszközökkel kisöpörni? A választ nem tudom. Ám arról meg vagyok győződve, hogy strukturális értelemben az új forradalom objektív feltételei – eltérő formákban és érettségben ugyan, de – folytonosan jelen vannak a világrendszer számos régiójában. És ez nem feltétlenül optimista befejezés. Ugyanis az utópia szküllája és az ún. reálpolitika karübdisze között hajózva, mint tudjuk, csak egy dolog bizonyos: hajózni muszáj.

Jegyzetek

- ¹ Talán nem lépem át az öntömjénezés határát, ha a „fehér foltok” eltüntetésére tett kísérletnek tekintem *A cártól a komisszárokig. Az 1917-es oroszországi forradalmak történetéből* c. kis könyvem (Budapest, Kossuth, 1987), amelynek irodalomjegyzékében Burdzsalov és Rabinowitch, a magyar Dolmányos István vagy T. H. Rigby, Joffe és N. Dumova, B. Nicolaevsky és P. Avrich jól megférnek egymás mellett.
- ² Sheila Fitzpatrick: *A Spy in the Archives. A memoir of Cold War Russia*. London – New York, I. B. Tauris, 2014.
- ³ Michael S. Melancon and Donald J. Raleigh: *Alexander Rabinowitch Rewrites the Russian Revolution*. https://slavica.indiana.edu/sites/default/files/bookContent_pdf/Rabinowitch_Introduction.pdf
- ⁴ Vö.: <http://www.sib-science.info/ru/ras/god-ne-dolzhen-24012017>
- ⁵ A magyarországi historiográfia helyzete (is) eltérő volt a szövetséges szomszéd országok többségétől. E problémakör tudatosítása eredeti dokumentumok tükrében már a 80-as évek legelején lehetséges volt: Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Fejlődés-tanulmányok*. Regionális sorozat, 1. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1982.
- ⁶ M. I. Vojejkov: Materialnie i szocialno-ekonomiczeszkoe predposzilkki Ruszszkoj revoljucii. in *Oktyabr 1917: vizovi dlja XXI veka*. Moszkva, 2008. 62–90.
- ⁷ Ez a témakör már a hidegháború periódusában felkeltette a történészek érdeklődését az USA-ban is. Az egyik első könyv e témában: Leopold Haimson: *The Russian Marxists. The origins of Bolshevism*. Cambridge, Harvard University Press, 1955. Az első komoly munka az emigrációban a mensevikek egyik vezető alakjának, Fjodor Dannak a műve (1943): *Proiszhoszenie bolsevizma*. New York, 1946.
- ⁸ MEM 4. köt. 566.
- ⁹ D. O. Csurakov: Revoljucija i szocialno-ekonomiczeszkoe polozhenie rabocsih (konyec 1917 – 1918 gg.) In: *Oktyabr 1917: vizovi dlja XXI veka*. (Szerk.: A. A. Szorokin), Moszkva, 2008. 213.
- ¹⁰ Lenin jelentős terjedelemben ír erről az Állam és forradalom c. munkájában. Lásd erről Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. 5. fejezet. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
- ¹¹ LÖM 33. köt. 79.
- ¹² LÖM 33. köt. 59–60.

- ¹³ Uo.
- ¹⁴ LÖM 30. köt. 129.
- ¹⁵ V. ö.: Lenin: Előadás az 1905-ös forradalomról. LÖM 30. köt. 294–298, 301–302.
- ¹⁶ LÖM 30. köt. 309.
- ¹⁷ LÖM 30. köt. 312.
- ¹⁸ Lenin már idézett 1917. januári előadásában így fogalmazott: „Kétségtelen, hogy ez a közelgő forradalom csakis proletárforradalom lehet, mégpedig ennek a szónak még mélyebb értelmében: tartalmát tekintve is proletár, szocialista forradalom. Ez a közelgő forradalom még nagyobb mértékben fogja megmutatni egyrészt azt, hogy csak kemény harccal, vagyis polgárháborúval szabadíthatjuk fel az emberiséget a tőkés iga alól, másrészt pedig azt, hogy csak az osztálytudatos proletariátus léphet és lép fel a kizsákmányoltak óriási többségének vezéréként.” LÖM 30. köt. 311.
- ¹⁹ V. Buldakov: *Krasznaja szmuta. Piroda i posledstvij revoljucionnogo nasilija*. Fond „Prezidentskij tsentr B. N. Eltsina”, Rossijskaja politicheskaya entsiklopediya (2010) c. könyve igazán jól leírja mindezt egy „elitista” elméleti magyarázat keretei között.
- ²⁰ Alighanem az orosz ellenforradalom történetét mindmáig G. Z. Joffe munkássága tartalmazza. Pl.: Joffe, G. Z.: *Kolcsakovszkaja avantjura ejo krah*. Moszkva, Müszl, 1983., továbbá számos más munkája, amelyet azóta írt.
- ²¹ V. ö. P. N. Miljukov: *Rosszija na perelome: Bolseviszskij period russzkaj revoljucii*, Párizs, 1927.
- ²² V. ö. LÖM 50. köt., a jekatyerinburgi és harkovi események megvilágításával, 19. és 456.
- ²³ Lásd erről: Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések, viták tanulságok*. Eszmélet Könyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007.
- ²⁴ LÖM 33. köt. 61.
- ²⁵ LÖM 45. köt. Kossuth, 1981. 375.
- ²⁶ Ezt a „megfagyást” Trockij a „sztálini Thermidor” fogalmával írta le, amely végső soron egy új formát, az államszocializmust hívta életre.
- ²⁷ Nikolai Ustrialov: *National-Bolshevizm*, Moscow, Algoritm, 2003, 372–76.

Hogyan változott 1917 megítélése az elmúlt száz évben?

Az 1917-es orosz forradalom megítélése immár száz éve folyamatos és intenzív politikai csatározások terepe. Jelen kötetünkben az esemény jelentőségét nemcsak a korszak három, forradalmilag elkötelezett hívének – Leninnek, Luxemburnak és Trockijnak – a elemzése alapján igyekszünk meghatározni, hanem a forradalom értelmezéséről napjainkban is zajló viták alapján. Alapos, általános elemzéssel szolgálnak a huszadik század egyik kiemelkedő jelentőségű marxista gondolkodójának, Ernest Mandelnek késői írásai, illetve kortársunknak, David Mandel társadalomtörténésznek a forradalom dinamikáját újszerű nézőpontból megvilágító munkái. Bevezetőnkben bemutatjuk, milyen interpretációk születtek az orosz forradalomról az elmúlt száz évben, s közben beszámolunk azokról a folyamatosan zajló, kritikus szemléletű, ám rokonszenvező vitákról és újszerű értelmezésekről, amelyek arra is rámutatnak, hogy a korunkban felmerülő problémákra és kérdésekre a forradalom értelmezése állandó hatást gyakorol.¹

Rég halott barátok kezüket nyújtják felénk

1917-ben egy gyötrelmes utazás négy jó barátot, idealista fiatal újságírókat az Egyesült Államokból Oroszország partjaira sodort. A szörnyűséges világháború alatt összeomlott a monarchista egyeduralkodó több évszázados zsarnoksága. A forradalmi folyamat továbbfejlődött, és ez a négy ember szeretne volna megérteni, mi történik körülötte.

A forradalom azzal kezdődött, hogy a nemzetközi nőnapon, március 8-án (a régi, cári naptár szerint február 23-án) tartott gyűlések „elfajultak”. A petrográdi munkások körében erőteljes tiltakozási hullám indult el, a közkatonák megtagadták a felkelés leverését, mi több, csatlakoztak a tömegekhez. A munkások és a katonák (utób-

biak többségükben egyenruhát viselő parasztok) megszervezték a demokratikus tanácsok – oroszul a *szovjetek* – gyorsan terjeszkedő és egyre fontosabb hálózatát, annak érdekében, hogy erőfeszítéseiket összehangolják. E szervezetek szabadságot (szólásszabadságot és gyülekezési szabadságot, egyenlő jogokat, a munkások jogát szakszervezetek alakítására stb.), békét és kenyeret követeltek, valamint földet az ország teljesen lerongyolódott paraszti többsége számára. A cári birodalom váratlan összeomlását követően konzervatív, liberális és mérsékelt szocialista politikusok sietősen megalakították az *Ideiglenes Kormányt*, hogy kordában tudják tartani a forradalmi folyamatokat és el tudják dönteni, hogyan lehet a „legjobb” eleget tenni a béke, kenyér és föld iránti követelésnek. Az orosz szocialista mozgalom legharciasabb frakciója – a Vlagyimir Iljics Lenin vezette *bolsevikok* – kitartott amellett, hogy a béke, a kenyér és a föld csak akkor biztosítható, ha megdöntik az Ideiglenes Kormányt, és minden politikai hatalmat a szovjetek kezébe adnak. Úgy vélték, ez majd világszerte elindítja a munkásforradalmakat, ami egyben az is jelenti, hogy vége szakad a háborúnak és az imperializmusnak, mindenfajta önkényuralom összeomlik, és megnyílik a kapitalizmusból a szocializmushoz való átmenet útja. Több hónapnyi intenzív tevékenység és tapasztalat után a bolsevikok és szövetségeseik többségre tettek szert a szovjetekben, és véghez vitték 1917 második forradalmát, a november 7-i (a régi naptár szerint október 24-i), széles tömegek által támogatott felkelést.

A négy barát közül elsőként – 1918 októberében – Louise Bryant és Bessie Beatty könyve jelent meg nyomtatásban. Alapos megfigyeléseik és élénk benyomásaik egy évszázad múltán is elemi erővel hatnak az olvasóra.

Louise Bryant könyve, *A Six Months in Red Russia* érezhetően megküzd a tengernyi örvénylő és komplex élmény értelmezésével. „Én, aki szemtanúja lehettem egy új világ hajnalának, töredékes és szétszórt élményeimet csak ámulattal tudom önöknek bemutatni”, írja az olvasóknak. „Úgy érzem magam, mint aki elindult kavicsot keresni, ám gyöngyökre bukkant.” Az általánosan jellemzőt megragadva ezt írja: „A nagy háború nyomában nem maradhatott a világ változatlan... A szocializmus itt van, ha tetszik nekünk, ha nem – ahogyan itt van a nők választójoga is, és minden évvel tovább terjed. Oroszországban a szocialista állam léte befejezett tény.”²

„A forradalom a tömegek vak tiltakozása saját tudatlan államuk ellen,” írja barátnője, Bessie Beatty *The Red Heart of Russia* című könyvében. „A történelmi idő számára ez éppen olyan fontos, mint az

amőba első, ügyetlen erőfeszítései. Íme, az önmagát teremtő ember.” Láthatólag még mindig küzdve az általa tapasztaltak megértésével, így elmélkedik: „Az idő majd kijelöli a világháború, a politikai forradalom és a szocialista forradalom valódi értékét. Mi ezt nem tudjuk megtenni. Túl közel vagyunk a tényekhez, hogy láthassuk az igazságot.” De azonnal hozzá is teszi: „Ha nem vettük volna észre az orosz forradalomban a reményt, olyanok lennénk, mint az a vak ember, aki a napfelkeltét nézi.”³

1921-ben, utolsóként látott napvilágot Albert Rhys Williams könyve: „A forradalmi Oroszország egy amerikai szemével” címmel, amely az ok és az okozat, az objektív és a szubjektív tényezők megértésére törekszik:

Nem a forradalmárok csinálták az orosz forradalmat... Egy évszázadon át Oroszország tehetséges fiai és lányai hevesen tiltakoztak a nép kíméletlen elnyomása ellen. Így lettek belőlük agitátorok... Ám a nép nem lázadt fel... Aztán megjelent a színen a leghatékonyabb agitátor – az ÉHSÉG. Az éhség, ami a gazdasági összeomlásból és a háborúból lépett elő, a vonakodó tömegeket tettekre ösztönözte. A régi, szüette struktúra ellen lázadtak és elsöpörték azt... Igaz, a forradalmárok is kivették a részüket az eseményekből. Nem ők csinálták a forradalmat. De miattuk vezetett a forradalom sikerre. Erőfeszítéseiknek köszönhető, hogy férfiak és asszonyok ezrei felkészülten álltak szemben a tényekkel, rendelkeztek e tényeknek megfelelő programmal, és megvolt az energiájuk is ahhoz, hogy programjukat valóra váltsák.⁴

Az 1919 januárjában megjelent negyedik könyv lett a klasszikus szemtanú-beszámoló. Természetesen John Reed csodálatos könyvéről, „A tíz nap, amely megrengette a világot” című műről beszélünk. Léven a bolsevikok szenvedélyes, elkötelezett híve, hamar csatlakozott a világ kommunista mozgalmához, amelyet a bolsevikok a könyv megjelenésének évében alapítottak. De politikai meggyőződéstől függetlenül aligha akad olyan ember, aki ne értene egyet ezzel a megállapítással: „... mindegy, ki mit gondol a bolsevizmusról, tagadhatatlan tény, hogy az orosz forradalom az emberiség történelmének egyik kiemelkedő eseménye, és a bolsevikok felemelkedése világméretű jelentőségű jelenség.”⁵

Ezek a barátok ma is itt vannak velünk – és nem csak ebben az értelemben. Való igaz, saját megélt tapasztalataikat és a szemtanú

hiteles benyomásait kínálják nekünk arról, hogyan zajlott az embe-
riség történelmének egyik jelentős eseménye. És bár ők is, illetve
ismerőseik is régóta halottak, saját koruk mintázatai és dinamikája,
illetve sürgető problémái sokféle formában élnek velünk tovább ma
is, a mi korunkban. A tapasztalatok, az eszmék és a sürgető kérdések,
amelyekkel igyekeztek megbirkózni, napjainkban is velünk vannak,
sokunk számára lényegesek, és ez minden bizonnyal így lesz a jövő-
ben is.

Megerősítés és szembeállítás

Az 1930-as években három kiemelkedően fontos elemzés látott
napvilágot. Lev Trockij három kötetes, 1932–1933-ban kiadott „Az
orosz forradalom története” című könyvét William H. Chamberlin
kétkötetes *The Russian Revolution 1917–1921* című műve követte –
mindkettő külföldön, a Szovjetunió területén kívül látott napvilágot.
A Szovjetunióban 1938-ban, egy hétkötetes munka egyik köteteként
jelent meg a legtekintélyesebb elemzés „A Szovjetunió Kommunista
(bolsevik) Pártjának története – rövid tanfolyam” címmel, amelyet
a Központi Bizottság által kinevezett albizottság Joszif Sztálin aktív
közreműködésével dolgozott ki.

„Trockij írásai lebilincselők voltak, és a fordító, Max Eastman... ki-
tűnő munkát végzett”, írta később Carl Manzani, az 1930-as években
radikalizálódó amerikai értelmiség tagja. „A bennfentes forradalmár
által felidézett részletek lenyűgözőek, de a könyv leginkább azzal
ragadott meg, hogy mintapéldája volt a marxista elemzésnek és
módszernek. Trockij a forradalmat történelmi kontextusba helyezte,
a cári birodalmat mint egészet, mint ellentmondásokkal terhes tár-
sadalmat ragadta meg.” Valóban nagyszerű dicséret ez olyasvalakitől,
aki a sztálini korszakban lett a kommunista párt egyik szervezője.
Nemrégiben a trockistának semmiképp sem nevezhető tudós, Ian
Thatcher hasonló véleményt fogalmazott meg: „Trockij összegezte
azokat a tényezőket, amelyek 1917 történéseihez vezettek, és elem-
zése a mai napig érvényesen határozza meg az kutatások irányát...
Az orosz forradalom történetével összevetve a legtöbb »modern«
elemzés nem is tűnik olyan nagyon modernnek... A mű alapvető
olvasmány.” Chamberlin, a *Christian Science Monitor* nagyrabecsült
újságírója, aki tizenkét évig tudósított Szovjet-Oroszországból, és
a szovjet rendszer feltétel nélküli támogatójából annak konzervatív

bírálója lett, mindvégig arra törekedett, hogy elemzéseiben kiegyensúlyozott maradjon. Könyveit a későbbi kutatók is – Sheila Fitzpatrick megfogalmazása szerint – „a forradalom és a polgárháború mindmáig legszínvonalasabb, összegző művének” tekintik. Mind Trockij, mind Chamberlin beszámolója elsődleges forrásokból és a résztvevők visszaemlékezéseiből táplálkozik, és mindkettő egybecsengett John Reed, Louise Bryant, Albert Rhys Williams és Bessy Beatty évekkel korábban született beszámolóival.⁶

Sztálin és munkatársainak kötete – a fentiekkel szöges ellentétben – olyan lényeges elemeket tartalmazott, amelyek kimaradtak a négy amerikai barát beszámolóiból. Így például egyikük sem említette Sztálin nevét, míg *A rövid tanfolyam* arról írt, hogy 1917-ben Lenin különösen is megbízott „Petrográdban közeli kollégáiban és tanítványaiban: Sztálinban, Szverdlovban, Molotovban, Ordzonikidzében,” és hogy a bolsevik Központi Bizottság „megválasztott egy pártközpontot Sztálin elvtárrsal az élén, amely azután a felkelést irányította.” Mi több, a műben az olvasható, hogy azok, akiket a mi szemtanúink Lenin legközelebbi elvtársainak tekintettek, valójában ellenségei voltak, továbbá hogy „a bolsevikok leverték a párton belül a kapitulációt támogatók – Zinovjev, Kamenyev, Rikov, Buharin, Trockij és Pjatakov – azon kísérleteit, hogy a pártot eltérítsék a szocialista forradalom útjáról.” Ugyanebben az időszakban a Kommunista Internacionálé főtitkára, Georgij Dimitrov azt magyarázta a kommunistáknak és másoknak szerte a világon, hogy „a tömegeket... eredeti marxista, leninista-marxista, leninista-sztálini szellemben kell felvilágosítani”, egységesen mozgósítani kell „a nemzetközi proletariátust... a fasizmus trockista ügynökei ellen”, és fel kell ismerni, hogy a világpolitikában „történelmi választóvonal” húzódik, annak megfelelően, hogy az ember „hogyan viszonyul a Szovjetunióhoz, amely már húsz éve kitartón, fáradhatatlanul küzd ellenségei ellen a munkásosztály diktatúrája és a sztálini alkotmány alapján, Lenin és Sztálin pártjának vezetésével.” *A rövid tanfolyam* azzal a céllal készült, hogy beteljesítse ezt a feladatot.⁷

Az 1940-es évek végétől az 1960-as évekig napvilágot látott hidegháborús, antikommunista szellemben írott művek ugyancsak különböznek John Reed és barátai korai beszámolóitól, illetve nagyon is hasonlítanak *A rövid tanfolyam* interpretációjára: ezek is Lenin és Sztálin egységes fellépését hangsúlyozzák. Bertram D. Wolfe, az Egyesült Államok Külügyminisztériumában dolgozó meggyőződéses antikommunista elsőként fogalmazta meg jellegzetes folytonossági el-

méletét. „Amikor 1953-ban Sztálin meghalt, a bolsevizmus ötven éves volt. A bolsevizmusnak a szervezet jelentőségéről, a centralizációról és az élcsapat vagy elit gyámságáról vagy diktatúrájáról vallott sajátos nézetei Lenin 1902-es programadó írásaihoz vezethetők vissza”, írja Wolfe. „A bolsevizmus elkülönült mechanizmusáról és a tekintélyelvű ellenőrzésről alkotott nézetei... 1903-ból datálódnak.” Wolfe szerint, a Lenin írásai és a Sztálin halála között eltelt ötven év során a „bolsevizmusnak két tekintélyelvű vezetője volt” – Lenin és Sztálin. Wolfe e gondolatmenetének sok követője akadt. „A sztálinizmust lehetséges és szükséges is úgy meghatározni, mint közvetlenül a leninizmusból eredeztethető gondolkodás- és cselekvésmódot”, állította Alfred G. Meyer. „A mód, ahogyan Sztálin a korszak világára tekintett, továbbá fennen hangoztatott céljai, másokkal együtt vagy egyedül véghezvitt döntései, a kommunista állam előtt álló feladatokkal kapcsolatos koncepciója – ezek és még számos egyéb jellegzetesség – mind-mind maradéktalanul leninista.” Robert V. Daniels „a trockistákat” „Sztálinnal és Lenin közvetlenebb követőivel” szembeállítva, arra a következtetésre jut, hogy a „sztálinizmus a leninizmus egyenes leszármazottja két, meghatározó szempontból is: felkészített egy csoportot arra, hogy bármikor készek legyenek erőszakot és hatalmat gyakorolni bármilyen akadály legyőzése érdekében, és arra is kiképezte őket, hogy az azonnali siker és a mozgalom biztonsága érdekében bármilyen gyakorlati, közvetlen megoldást elfogadjanak.” Walt Whitman Rostow egyetértett ezzel: „Lenin úgy határozott..., hogy rendőrállami diktatúrára alapozza hatalmát”, és „Sztálin, aki készséggel elfogadta a rendőrállami diktatúra alapozott hatalmat, ijesztően totalitáriánus módszerekkel, radikálisan megváltoztatta a társadalmi hangulatot.”⁸

A sztálinista és a hidegháborús, antikommunista értelemezésekkel élesen szemben áll két kimagasló jelentőségű kutató állásfoglalása, akiknek az orosz forradalommal kapcsolatos nézetei közel állnak John Reed és barátainak interpretációjához, és többé-kevésbé egybeesnek Trockij és Chamberlin megközelítésével. E két tudós E. H. Carr és Isaack Deutcher. A brit elithez tartozó, önálló gondolkodású Carr diplomatakarrierjét és a *London Times*-ban betöltött szerkesztői állását hátrahagyva, számos nagyszerű életrajzi és történelmi tanulmányt írt nagyjából-egészében Oroszország témakörére fókuszálva. Deutcher ezzel ellentétben lengyel származású „nem zsidó” zsidó volt, aki meglehetősen szerény környezetből indult. A korai kommunista mozgalomban aktivistaként vett részt, majd a sztálini korrupció elleni tiltakozásul trockista lett. Az 1930-as évek végén elüldözték szülőföld-

jéről, elhagyta a forradalmi mozgalmat is, majd ragyogó tehetségű, angol nyelvű újságíró lett. Deutcher vaskos könyvben írta meg Sztálin életrajzát, majd Trockij életéről három kötetes művet írt, amelyben – sokféle módszerrel és nagy erudícióval – a történelmi tényeket rendszerbe állította és gondolatébresztő interpretációkkal szolgált. Carr monumentális, magas intellektuális színvonalon megírt, 14 kötetes *History of Soviet Russia* című művének első három kötete a bolsevik forradalom aprólékos leírását adja intézménytörténeti nézőpontból.⁹

Kitűnően megvilágítja jelentőségüket az a tény, hogy Carrt is, Deutschert is heves támadások érték mindkét hidegháborús ellenfél részéről, hiszen az orosz forradalommal foglalkozó tudósok előtt lényeges új terepet nyitottak meg. Mások – igaz, kissé más nézőpontból, de alapos kutatómunkával és jelentős intellektuális bátorsággal – tovább növelték az elemzés terepét, az 1970-es években publikált komoly, fontos munkákkal. Robert C. Tucker gondoskodott arról, hogy az angol nyelven olvasó diákok és kutatók könnyen hozzáférheszenek Lenin, illetve Marx és Engels írásainak hiteles gyűjteményéhez, akárcsak Sztálin tényleges szerepének és jelentőségének tisztább megértéséhez is.¹⁰ Egyik tanítványa, Stephen Cohen meghatározó szerepet játszott abban, hogy közelebb kerülhessünk a bolsevizmus megértéséhez, amikor úttörő jelentőségű Nyikolaj Buharin-életrajzát megjelentette. Hasonló módon, de elemzését szélesebb történelmi perspektívába állítva, járult hozzá a Szovjetunió létrejöttének történelmi hátterét feltérképező Moshe Lewin (a szerző sok évig élt a Szovjetunióban),¹¹ Leopold Haimson, Alexander Dallin, Israel Getzler és Alexander Rabinowitch is. Ezekre a szerzőkre erős hatást gyakorolt az orosz szocializmusnak és a marxizmusnak az emigráns mensevikek körében létező irányzata, akik a szovjet történelmi kutatások újabb területét nyitották meg,¹² más kutatókhoz hasonlóan: itt Paul Avrich és Teodor Shanin tevékenységét emeljük ki; az ő szemléletmódjukat az orosz anarchizmus és populizmus gazdag hagyományai termékenyítették meg.¹³

Az 1960-as és '70-es években az egyetemi hallgatóság körében a „kapitalista Nyugaton” (az Egyesült Államokban, Kanadában és Nagy-Britanniában) kialakult és széles körben tapasztalt szellemi pezsgés hatására, izgalmas, újszerű munkák robbantak be a szellemi életbe. Köztük talán a legfontosabb, Ronald G. Suny megtermékenyítő hatású esszéje, *Toward a Social History of the October Revolution* címmel, a tekintélyes *American Historical Review*-ban jelent meg. Fiatallabb kutatók, akik kitűnően beszéltek oroszul és gyakorta új forrásokhoz

is hozzáfértek, az orosz munkásosztály szerepének középpontba állításával elemezték az eseményeket, többek között maga Suny, továbbá Victoria Bonnell, Laura Engelstein, Rose Glickman, Tsuyoshi Hasegawa, Diane Koenker, David Mandel, Donald J. Raleigh, William Rosenberg, Steven A. Smith, Rex A. Wade, Reginald Zelnik és mások, például a mensevik befolyás alatt álló Leopold Haimson és Alexander Rabinowitch. Gondosan megszerkesztett és népszerűsített művek, így például W. Bruce Lincoln trilógiája (*In War's Dark Shadow; Passage Through Armageddon; Red Victory*) széles körben váltak ismertté, s köztük volt egy kiemelkedő esszégyűjtemény is, az 1997-ben megjelent *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*. Egészében véve, ez a lenyűgöző munka újra hitelesítette azokat a történeteket, amelyeket John Reed, Louise Bryant, Albert Rhys Williams, Bessie Beatty, Leon Trockij és William H. Chamberlin mutattak be a kezdeti években.¹⁴

Cseppet sem meglepő, hogy ezekre a fejleményekre erőteljes konzervatív ellencsapás volt válasz, aminek jelentős ösztönzést adott a „kommunizmus összeomlása,” azaz a Kelet-Európában és a Szovjetunióban 1989–91-ben végbement események. A jobboldal diadalittas fellépéséhez a Ronald Reagan és Margaret Thatcher nevével fémjelzett, látszólag fékezhetetlen és megmásíthatatlan neo-liberális forradalom kórusa csatlakozott. Régi vágású, hidegháborús antikommunisták, mint például Martin Malia és különösképpen Richard Pipes terjedelmes, ellenséges hangvételű, „új” értelmezéseket publikáltak az orosz forradalomról, amelyek egyszerűen nem vettek tudomást mindazon kutatók munkáiról, akiknek nézetei konzervatív interpretációiktól eltértek. Ezek az elképesztően vaskos kötetek „mesterterműveknek” kijáró elismerést kaptak, mondván, végre olvashatók a valóságot hűen tükröző művek. Kicsivel később csatlakoztak ezekhez a szerzőkhöz a Szovjetunióban szocializálódott, korábbi kommunista történetek, akik ekkorra már antikommunista karrieristákká avasztak (így például Dmitrij Volkogonov és Alekszander Jakovlev), hogy aztán felsorakozzanak melléjük a korábban radikális, de mostanra kiábrándult nyugati kutatók, akiknek *A kommunizmus fekete könyvét* köszönhetjük. Mindehhez társult még a kitűnően finanszírozott hírvetés, és a „na, most, végre ki lehet mondani” túlfeszített élménye, s mindez azt a benyomást keltette, hogy ezektől eltérő nézet egyszerűen nem létezhet.¹⁵

A két szélső álláspont közötti terepet a kutatók egy újabb csoportja foglalta el, akik a hidegháború időszakának felfokozottságát (az egyik

vagy másik oldalát, illetve egyes esetekben akár mindkettőét) felidéző nézőpontot párosítottak az újabb társadalomtörténet eredményeinek felhasználásával. Így például Sheila Fitzpatrick és J. Arch Getty komoly erőfeszítéseket tett Sztálin és a sztálinizmus „objektívabb” értékelése érdekében, és e munka során olyan szemlélettel és magyarázatokkal állnak elő, amelyek kétségtől megfontolásra alkalmasak. „Sztálin nem kezdeményezte és nem is ellenőrizte a párton belül és az országban zajló eseményeket”, állítja Getty. „Ha egy nap 24 óráját elosztjuk azon dolgok számával, amelyekért ő viselte a felelősséget, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy szerepe sok területen aligha lehetett több alkalomszerű beavatkozásnál, szuszogtatásnál, fenyegetésnél vagy kiigazításnál.” Aligha állhatott ő, az *ördögi zseni* (vagy a *jótevő génius*) minden lényeges dolog mögött – tevékenységét csak akkor lehet helyesen értékelni, ha szerepét ama komplex politikai és társadalmi struktúrák kontextusába helyezzük, amelyek között működött. Getty következtetése így hangzik: „Végrehajtó volt, és a valóság arra kényszerítette, hogy alárendeltjeire ruházza át a hatalmat, és ezek mindegyikének megvolt a saját véleménye, klientúrája és érdekei.”¹⁶

Am szemléletmódjunktól az is következik, hogy egyfajta lényegi megfelelést látnak Lenin és Sztálin között. Getty szerint, Sztálint és az elnyomó rezsimjét alkotó struktúrákat részben „az intolerancia, az ellenzékkal szembeni fanatikus egység és az erőszak alkalmazásának bolsevik hagyománya” hívta életre. Fitzpatrick szerint, Sztálin (és Lenin) jellemző politikai vonásai olyan természetűek, amelyek korántsem csak a bolsevizmusra érvényesek. „Minden forradalmár lelkes, fanatikus,” írja. „Egyikük sem tűri az ellenvélményt, képtelenek a kompromisszumokra, a nagy, távoli célok megbabonázzák őket, s mind erőszakos, gyanakvó és destruktív.”¹⁷

Az orosz forradalommal foglalkozó más, jelentős kutatók műveiben is felbukkannak ennek a nézetnek különböző megfogalmazásai, így például Orlando Figes írásaiban is, aki társadalomtörténeti mozaikokkal támaszja alá álláspontját. Figes a jobb világért folytatott harcot olyan „kísérletnek” ábrázolja, amely „szörnyűségesen elfajult, de ennek nem annyira vezetőinek rosszindulata volt az oka, hiszen többségük a legtisztább ideálokkal indult a küzdelembe, hanem az, hogy maguk az ideálok megvalósíthatatlanok voltak.” A bolsevik értelmiségieknek „saját idealizált elképzelésük volt arról, milyeneknek is kell a munkásoknak lenniük,” ezért céljaik eleve kudarcra voltak ítélve, mert „a munkások valódi hajlamaik alapján legfőlőbb a varietét meg a vodkát értették.” A munkásosztály mozgósításáért folytatott harc,

amelynek során megragadják a politikai hatalmat és ragyogó szocialista demokráciát teremtenek, Figes összegzése szerint, „kezdetől bukásra volt ítélve: Bármilyen nagy is az állam, az embereket nem teheti sem egyenlőkké, sem jobb emberekké.”¹⁸

Bőségesen állnak rendelkezésünkre munkásszármazású aktivisták életrajzai és önéletrajzai, amelyek ellentmondanak a Figes által vázolt, varieté- és vodkakedvelő sztereotípiának; elég, ha csak a német August Bebel, a francia Louise Michel, a brit J. Keir Hardie, az amerikai „anya,” Mary Jones, az orosz Alkszandr Sljapnyikov és még számos más forradalmár életútjára gondolunk, akár az említett, akár más országokban.¹⁹ Amint az már az orosz forradalommal foglalkozó, korábbi társadalomtörténeti művekből is nyilvánvalóan kiolvasható (és sokunk megélt tapasztalatai is igazolják): a munkásosztály olyan hatalmas embercsoport, amelyben az azonosságtudatnak, az ideológiának, a készítésnek és az ízlésnek a legváltozatosabb formái vannak jelen. Ahogyan nem állja meg a helyét az az utalás sem, hogy az orosz forradalmat lehetséges volna úgy magyarázni, hogy ábrándos, fellegekben járó értelmiségiek ellenőrzésük alá vonják az államot, azzal a céllal, hogy valamilyen módon mindenkit „egyenlőkké vagy jobb emberekké” tegyenek (noha persze a forradalmárok szeme előtt bizonyosan olyan társadalom képe lebegett, amely mindenkinek egyenlő jogokat és jobb életet biztosít – ami, mondanunk sem kell, egészen más, messzemenőig gyakorlati cél, olyan, amiért érdemes küzdeni). [...]

A fent említetteken kívül természetesen sok könyv foglalkozott a forradalmi tapasztalat különféle aspektusaival, és még sokféle ténybeli és interpretációs kérdéssel kell megbirkóznunk. Azok számára, akiket foglalkoztat az, hogyan történtek valójában az események, és különösen is érdekli őket, hogyan is zajlottak a forradalmak (akár azért is, mert szeretnék saját forradalmukat megvívni), rendkívül fontos a fentiekhez hasonló, a történelem megértéséért folyó további „küzdelem” – és ehhez fogunk most visszatérni.

Felkelések sorozata

Rex Wade olyan frappánsan összegezte az orosz forradalom komplexitását, hogy érdemes teljes terjedelmében idéznünk:

Az 1917-es orosz forradalom egyidejű és egymást átfedő forradalmak sorozata volt: népi felkelés a régi rendszer ellen; a munkásság

forradalma a régi ipari és társadalmi rend terhei ellen; a katonák felkelése a katonai szolgálat régi rendszere, majd a háború [az I. világháború] ellen; a paraszti forradalom a földért és a saját életük feletti ellenőrzés megszerzése érdekében; egyes középosztályhoz tartozó csoportok küzdelme a polgárjogokért és az alkotmányos parlamenti rendszerért; a nem orosz nemzetiségek forradalma a polgárjogokért és az önrendelkezésért; a lakosság többségének lázadása a háború és a láthatólag végnélküli mészárlás ellen. Az emberek küzdöttek továbbá az eltérő kulturális célokért, a nők jogaiért, a nemzetiségek küzdöttek egymás ellen, az etnikai vagy vallási csoportok körében harc folyt a dominanciáért, illetve harc folyt a poilikai pártok között és az egyes pártokon belül, és harc zajlott a végtelenül sokféle kisebb és nagyobb jelentőségű törekvés beteljesítéséért. Ezek a különböző forradalmak és csoportok közötti harcok a politikai átrendeződés és instabilitás, a növekvő társadalmi anarchia, a gazdasági összeomlás és a folytatódó világháború általános kontextusába ágyazódtak bele. Mind hozzájárultak a forradalom életerejéhez és a káosz általános érzetéhez, ami 1917-ben olyan gyakran erőt vett az embereken. Az 1917-es forradalom kápráztató sebességgel sodorta végig Oroszországot a liberális, mérsékelt szocialista és azután a radikális szocialista fázisokon, hogy végül az orosz, sőt, az európai politikai paletta szélsőbaloldalát juttassa hatalomba. Hasonlóan erős sodrású társadalmi forradalom kísérte a gyors politikai mozgalmat. És mindez döbbenetesen rövid időbe tömörítve, kevesebb, mint egy év alatt zajlott le.²⁰

A fentiek számtalan, figyelemre méltó kérdést vetnek fel. Elég, ha csak néhány fontosabb kérdést kiemelünk:

1. Pusztán a munkásosztály foglalkozási komplexitását és az ebből következő tudatosság számos, eltérő megnyilvánulását tekintve, mi-
ben állt az a társadalmi realitás és az erre épülő tudatosság, amelyre Wade úgy utal, mint „a munkásság forradalma a régi ipari és társadalmi rend terhei ellen”?

2. Miben állt az etnikai/nemzeti elnyomás, a nők elnyomása, az osztályalapú elnyomás összjátéka (amelyet ma egyes kutatók „összeterlódásnak” neveznek) az 1917-es Oroszország társadalmi valóságában?

3. Miben állt az ilyen „összeterlódásnak”²¹ az értelmezése (vagy milyenek különböző, esetleg eltérő értelmezések léteztek) a bolsevikok

körében, és a gyakorlatban ezek hogyan tudtak megnyilvánulni, vagy ellenkezőleg, hogyan nem tudtak megnyilvánulni?

Az orosz marxisták számára természetesen a *munkásosztály* volt a kulcsfogalom – gyakorlati és elméleti okokból egyaránt. Klasszikus elemzésében Joseph Freeman megállapítja: „A munkásosztály növekedése olyan gyorsan ment végbe, hogy 1897 és 1913 között a bérből élők száma a népszámlálásba bevont iparágakban 70%-kal, míg a házi- és kézműiparban 50%-kal nőtt.” Rex Wade hangsúlyozza, hogy „a forradalom történetének központi szereplői, a forradalom fejlődésének minden szakaszában kulcsfontosságú tényezői a városi, különösen pedig az ipari munkások voltak ... A forradalom az ipari munkások tüntetéseként indult, és a munkásság soha sem mondott le vezető szerepéről az 1917-es politikai és társadalmi forradalomban. Ha eredeti céljaikat nem sikerült kivívniuk, akkor hatékonyan továbblendítették a forradalom menetét – az eredeti célok pedig nélkülük biztosan nem teljesültek volna, legalábbis nem teljesen.”²²

A munkásosztálynak és a munkásosztály öntudatának bonyolult természetére már utaltunk. Ennek egyik aspektusát jelentik a foglalkozási ágakból adódó különbségek. A nyomdai munkásokat általában higgadtabbnak tekintették, a bányászokat ezzel szemben harciasabbnak, a szakmunkásokat (például a fémipari munkásokat) politikailag képzetebbnak, mint a szakképzetleneket (például a textilipari munkásokat). Sok munkás tudatosságát és mentalitását a korábbi tapasztalatok hatották át, amelyek a paraszti világgal fenntartott folyamatos kapcsolatból táplálkoztak; a tösgyökeres városlakók általában lenézték a falvakból nem sokkal korábban érkezett, újdonsült munkásokat, s időnként szakadék támadt a munkások idősebb és fiatalabb generációi között stb.²³

Wade beszámol arról, hogy „bár saját gazdasági, munkahelyi és személyes körülményeik jelentették számukra a legégetőbb problémákat, a munkásokat ezeknél tágabb politikai problémák is mozgatták.” A sűrű szervezeti hálózat – azaz a szakszervezetek, a gyári bizottságok, a helyi és a kerületi szovjetek, a legkülönbözőbb típusú kulturális és önszervező csoportok, a munkásmilíciák osztagai stb. – arra szolgált, hogy a munkások „újonnan megtalált szabadságuk és hatalmuk révén önmaguk és családjuk életét jobbra tehessek.” A gyárak falain kívül dolgozó, korábban szervezetlen elemek – taxisofőrök, mosodai dolgozók, fürdőházi munkások, pincérek, pékek, borbélyok, kiskereskedelmi dolgozók, alacsonyabb státuszú fehérgallérosok – mint például irodai alkalmazottak és általános iskolai tanítók – most mindannyian

a munkásosztályhoz, a szakszervezetekhez tartozóknak tekintették magukat, és képviselőiket elküldték a szovjetekbe.²⁴

Az a kérdés, hogy ki tartozik a munkásosztályhoz és ki nem, és ki tekinti önmagát odatartozónak, sok szempontból bonyolultnak bizonyult. Az alapvető marxista meghatározás – proletár az, aki munkaerejét megélhetése biztosítása érdekében eladja egy munkaadónak – a kontextustól függően másodlagos jelentőségű azokhoz a kritériumokhoz képest, hogy vajon az illetőnek van-e valami végzettsége (és ezért bizonyos szempontból az értelmiséghez tartozónak tekinthető-e), vagy hogy gyárban vagy valamivel „finomabb” helyen dolgozik. Leopold Haimson az 1905-ös forradalmi felkelésben részt vevő gyógyszerári dolgozók példáját elemzi, akik létrehozták saját szakszervezetüket – ahogyan azt a legkülönbözőbb munkahelyeken dolgozók tették –, de aztán azzal a problémával szembesültek, hogy ők, mint gyógyszerári asszisztensek, magukat „munkásoknak” tekintsék-e (ami az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt túlnyomóan munkásokból álló csoportjába tagozza be őket) vagy „értelmiségieknek” (akkor viszont a „burzsoá-liberális” Szakszervezeti Szövetség diplomás csoportjába kerülnek). 1905 és 1917 között, mondja Haimson, különféle munkásrétegeket „vagylagosan az osztálytudatos proletariárushoz” vagy valamelyik másik, ettől eltérő kategóriába sorolták (jobban mondva, tagolták szét), ami erősen meghatározta az érintettek politikai elkötelezettségét.²⁵

Aztán problémát jelentett még az is, hogyan keresztezte egymást az osztályhoz tartozás és az osztálytudat, illetve az etnicitás vagy a nemzetiség és a nemi hovatartozás.

A cári Oroszország, ez a hatalmas birodalom hirhedten „a népek börtöne” volt, ahol a nagyorosz sovinizmus összekapcsolódott az uralkodó elitnek azzal a szívós igyekezetével, hogy a lehető legtöbb (anyagi) hasznot facsarják ki a leigázott társadalmi osztályokból. Ebben a helyzetben az etnikai és nemzeti megosztottságoknak jellemző sajátosságuk, hogy az osztályt sokféle előítélet, „vakfolt” és sérelmek hatják át (a nyelvi vagy egyéb kulturális különbségekről nem is beszélve), ami megosztja a munkásokat, és kedvezőtlen, komplex hatást gyakorol az osztálytudatra és az osztályharcra. Ilyen helyzetben könnyen lehet súlyos hibákat elkövetni – ez meg is történt –, ugyanakkor újfajta látásmód is kialakulhat, és a korábbi álláspont kiigazítása jelentős, új lehetőségeket nyithat meg. Sok tanulsággal jár (a tudósokat és az aktivistákat még sok felfedezésre váró jelenség, esemény várja), ha elemezzük, hogyan vezetett a forradalmi harc 1917-hez, milyen

szerpet játszottak a régi orosz rendszer megdöntésében a nemzeti és az etnikai küzdelmek, illetve közelebb kerülhetünk az új forradalmi rendszer későbbi politikájának megértéséhez is.²⁶

Nem kevésbé bonyolult és időnként ugyancsak érzékeny terepet jelentett „a nőkérdés”. A komplexitás egyik alkotóelemét itt is a „feltorlódás” adta – aligha lehetséges a nőkérdéssel úgy foglalkozni, hogy elvonatkoztatjuk számos más identitástól: vidéki vagy városi környezetben él-e az adott személy, arisztokrata, paraszt, polgár, „értelmiségi”, fehérgalléros munkás, gyári munkás, része-e egyik vagy másik etnikai közösségnek stb.²⁷

Akárcsak a „nemezeti kérdés” esetében, akadtak marxisták – beleértve a bolsevikokat is –, akik hajlottak arra, hogy mérsékelt és szektás álláspontra helyezkedjenek: a munkásosztály által megvívott, eljövendő szocialista forradalom minden rossz dolognak – a nők elnyomását vagy a nemzetek és az etnikai csoportok alávettségét is beleértve – véget vet majd, és az elnyomás effajta formái elleni párhuzamos harcok csak megosztanak a munkásságot és elterelnék őket az osztályharctól és elsődleges feladatuktól: a kapitalizmus megdöntésétől. Ez a logika abban az értelemben is kényelmes, hogy, úgymond, elkerülhető, hogy rossz érzést keltsünk a férfi (vagy a többségében orosz) munkások és elvtársak körében, és ugyanakkor a nőket (vagy egyéb elnyomott csoportokat) is „a helyükön tudjuk tartani.”²⁸

Ám ez a harci kedvet meglehetősen legyengítő konzervativizmus sem fedi el azt, amiben még a kritikus szemléletű történészek is általában egyetértenek: a bolsevikok sokkal elkötelezettebben harcoltak a nők felszabadításán, mint a többi baloldali csoport, és Lenin sok elvtársánál hamarabb támogatta ezt a munkát. Igaz, bizonyos óvatosság és talán szégyenlősség akadályozta meg abban, hogy az Alexandra Kolontaj és Inessa Armand által megfogalmazott, jóval radikálisabb célokkal is azonosuljon. A tény azonban tény marad: az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt a kezdetektől fogva – Marx, Engels és August Bebel példáját követve –, Barbara Evans Clements szavaival: „jó minősítést szerzett a nőkérdésben” (a szavazati jog, az egyenlő polgárjogok, az oktatáshoz való jog, a munkajog, a munkában a nőknek biztosított speciális szükségletek terén, beleértve a szülési segélyt és a gyermekek napközis ellátását), és „nyilvánosan elítélte a szexizmust, ami pedig az európai politikusok körében bevett szokás volt a huszadik század elején ..., s ezzel lehetővé tette nőtagjainak, hogy jelentős közéleti szerepre és személyes szabadságra tegyenek szert.”²⁹

Míg a bolsevik nők teljes erővel elítélték a „burzsoá feminizmust”, saját elvtársaikat (többnyire férfiakat, de nőket is) is gyakran rá kellett venniük arra, hogy teljes meggyőződéssel végezzék a munkásnők körében az agitációt, a felvilágosító és szervező munkát. 1917-ben a hatalomért folytatott politikai harcot, Richard Stites szerint, „döntően férfiak irányították, és túlnyomó részt ők alkották a harci szervezeteket is: a kormányt, a pártokat, a szovjeteket, a parasztszövetségeket, a nemzeti szervezeteket, a szövetkezeteket, az iparvállalatokat és szakszervezeteket”, ugyanakkor idéz egy pamfletet is, amelyben Alexandra Kollontaj kitart amellett, hogy „forradalmunkban a munkás- és parasztnők ... aktív és jelentős szerepet játszottak.” Mindkét megállapítás igazolható. A mély patriarchális hagyományok, illetve az orosz (és európai) kultúrában tapasztalt férfidominancia természetesen minden szinten kifejeződött. De ahogyan Rex Wade megállapítja, „a nők korábban soha nem tapasztalt számban és sokféle szerepben léptek a közélet és politika színterére”, ez pedig annak a következménye, hogy az I. világháború során országosan a gyárakban dolgozó nők száma 25%-ról 43%-ra nőtt az ipari munkásság körében, a moszkvai körzetben például az összes textilipari munkás 60%-át ők alkották. „A katonai vereségek, a gazdasági összeomlás és az egekbe szökő árak sok nőt vontak be a romló körülmények ellen tiltakozó, szórványos sztrájkokba”, írja Gail Warshofsky Lapidus, és – ahogy Wade fogalmaz – a nők „szavaztak az országos választásokon és részt vettek a gyári bizottságok, a szovjetek és a szakszervezetek vezetőinek kiválasztásában. Néhányan ezekben a szervezetekben és a városi tanácsokban mint küldöttek is részt vállaltak. Ezrek vettek részt azoknak a gazdasági, társadalmi és kulturális szervezeteknek a munkájában, amelyek a forradalmas évben Oroszország-szerte megalakultak.” És érdemes felidézni azt a tényt is, amelyet Lapidus hangsúlyoz: „A nemzetközi nőnapon a textilgyári munkásnők által kirobbantott tömegsztrájk volt a kezdőpontja annak a folyamatnak, amely az 1917 februári forradalomban érte el tetőfokát.”³⁰

A forradalmi párt

Az orosz forradalom létrehozásában alapvető szerepe volt annak a kölcsönhatásnak, amely egyfelől a minden rendű és rangú, széles munkás- és paraszttömegek, másfelől a forradalmár értelemszerűen és aktivisták alkotta, túlnyomó részt a munkásosztályra támaszkodó

és marxista ideológiát képviselő szervezet között jött létre. Ez utóbbi a Vlagyimir Iljics Uljanov (vagy ahogy a világ ismeri: Lenin) vezette Oroszországi Szociáldemokrata (Bolshevik) Munkáspárt volt. Mind a sztálinista, mind a hidegháborús, antikommunista Lenin-értelmezések szerint, Lenin szigorúan szervezett, elitista, tekintélyelvű, a maga (a sztálinisták szerint makulátlan, az antikommunista interpretáció szerint, mélységesen romlott) személyiségének megfelelő „új típusú pártot” épített ki fokozatosan. Ennek a figurának a negatív képmását, a kommunizmus bukását követően, Robert Service „Lenin – Egy forradalmár életrajza” című könyve keltette életre. Ezt a képmást, amely teljességgel összeegyeztethetetlen John Reed és barátai, Trockij és Chamberlin és sok későbbi kutató (Carr, Deutcher, Lewin, Cohen) Lenin-portréjával, Lars Lih nemrégiben publikált könyvében következetesen lerombolta. Lih aprólékos elemzése feltárja Lenin és elvtársai tevékenységét és gondolkodását a bolsevizmus legkorábbi korszakában – a vastag kötet *Lenin Rediscovered* címmel jelent meg –, illetve *Lenin* című, tömör és kitűnő életrajzi munkájában.³¹

Lih hasonló kiindulópontú Lenin-portréja mellett megemlítiük Paul Le Blanc *Lenin and the Revolutionary Party* című könyvét, amely Lenin pártját alapvetően demokratikus közönségnek ábrázolja, nem pedig egy személy szervezeti diktatúrájának. Valóban nehéz más-képpen tekinteni a Lih és Le Blanc által felvázolt szervezetre, ha nem akarjuk figyelmen kívül hagyni azt a fentebb említettényt, hogy 1917 forradalma számos, összetett célokért folytatott felkelésből állt össze, hiszen csak így lehetett képes az 1917. októberi események kivitelezésére. Ezt erősítik meg a közvetlen szemtanúk és azok a résztvevők is, akik később szakítottak a bolsevikokkal, lásd Eduard M. Dune *Notes of a Red Guard* és Victor Serge *One Year of the Russian Revolution* című könyveit. Lih is hangsúlyozza, hogy Lenin nem gondolt arra, hogy „új típusú pártot” épít, és megemlíti, hogy ebben a nagy Német Szociáldemokrata Párt példáját követte, amelynek meghatározó teoretikusa, Karl Kautsky a szocializmust és a demokráciát egymástól elválaszthatatlannak tekintette. Lih utal arra, hogy Lenin szemléletmódja 1914 előtt alapvetően megegyezett Kautsky álláspontjával (1914 után Lenin azzal vádolta Kautskyt, hogy elárulta közös forradalmi távlataikat). És ha a kutatások szerint jelentős átfedés mutatkozott is Lenin és Kautsky nézeteiben, Krausz Tamás, Alan Shandro és mások újabb kutatásai impozánsan világítják meg Lenin saját, jól körülrható célkitűzéseit.³²

Lih kitart amellett, hogy a bolsevik párt sokkal inkább kollektív szervezet volt, mintsem egyyszemélyi alakulat, és ez kiemelkedően jelentős szemléleti módosítás; állításának bizonyítása során azt javasolta, hogy Lenin egyes elvtársait rehabilitálni kell, és tevékenységük tiszteletet érdemel – itt például Lev Kamenyevre és Grigorij Zinovjevre utal –, akiket nemcsak a sztálinisták, hanem a trockisták is mellőztek. Lih (meglehetősen vitatható módon) egyenesen azzal a javaslattal áll elő, hogy a Lenin áprilisi téziseiről folytatott vitában inkább Kamenyevnek volt igaza, és gyakorlatilag ezt a vitát ő nyerte meg. Nagyezsda Krupszkaja például teljesen másképp emlékszik az áprilisi tézisekről folytatott vitára (több más, különböző meggyőződésű kortársához hasonlóan), alapvető jelentőségű visszaemlékezéseiben élénk stílusban, részletesen ábrázolja a bolsevik párt közösségi természetét. Eszerint korántsem arról volt szó, hogy Lenin egymaga mozgatta a szálakat. A szervezetnek ez a képzete mutatkozik meg a bolsevik Anatolij Lunacsarszkij „Forradalmi sziluettek” című könyvének portréiban és *Making of the Russian Revolution* című, az előbb említett könyvénel is jelentősebb kötetében, amelyben kortársai életrajzait gyűjtötte egybe, s amelyet Georges Haupt és Jean-Jacques Marie látott el tudományos alaposságú melléklettel.³³

További kutatásokra van még szükségünk – olyanokra, mint Ralph Carter Ellwood színes, gazdag elemzése: *Russian Social Democracy in the Underground*, és a bolsevik stratégiában a választási munka fontosságát feltáró August Nimtz kutatásai –, hogy a bolsevik párt tevékenységét új dimenziókba helyezzük és újabb részleteit ismerjünk meg. De az is jelentős hozadékkal jár, ha korábbi, történelmi áttekintéseket újra kézbe vesszünk; itt például Grigorij Zinovjev ma is értékes *History of the Bolshevik Party* című (igaz, meglehetősen rövid) művére utalok. Vagy megemlíthetem Vlagyimir Nyevszkij (1876–1937), régi bolsevik aktivista munkáját, amely szinte követeli, hogy újra kiadják. „Generációjának sok más tagjához hasonlóan, őt is letartóztatták a harmincas évek közepén, és 1937-ben kivégezték,” írja Lars Lih. „A forradalom után, Nyevszkij kiemelkedő jelentőségű, úttörő párt-történész lett, akinek 1925-ben jelent meg fő műve: *Isztorija RKP(b): Kratkij ocserk* címmel. Szerény alcíme ellenére, ez a vaskos, 500 oldalas elemzés a bolsevik párt történetével foglalkozó első olyan mű, amely teljes egészében, gazdagon dokumentált és megbízható forrásokra támaszkodik.”³⁴

Tíz nap, amely megrengette a világot című könyvében Reed felidézi Lenin kijelentését, amely a szovjetek hatalomra kerülését követő beszédében hangzott el: eszerint most „a munkásmozgalom a béke és a szocializmus nevében győzni fog és beteljesíti küldetését.” Reed ehhez hozzátette: „Volt benne valami szelíd és erőteljes, ami megérintette az emberek lelkét. Érthető lett, miért bíztak az emberek Leninben.”³⁵ Ám alig telt el négy év, és Reed barátja, Albert Rhys Williams már ezt írta: „»Megtorlás, zsarnokság, erőszak«, ordítja az ellenség. Felszámolták a vélemény szabadságát, a szabad sajtót, a gyülekezési szabadságot. Drasztikus hadiadót és kötelező munkát vezettek be. Nem értenek a kormányzáshoz, se az ipar hatékony irányításához. A szovjeteket alárendelték a kommunista pártnak. Lemondtak kommunista eszméikről, megváltoztatták programjukat és kitolták céljaikat, kompromisszumot kötöttek a kapitalistákkal.”

E vádak egyike-másika túlzott, sokra közülük van magyarázat. De mindre nem lehet magyarázattal szolgálni. A szovjetek támogatói bánkódnak emiatt. Ellenségeik pedig arra szólítják fel a világot, hogy iszonyodjanak tőlük és tiltakozzanak ellenük...

Míg külföldön a bolsevikokkal szemben egyre nőtt a gyűlölet, mondván, ők „a civilizáció új ellenségei”, ugyanezek a bolsevikok minden erejükkel igyekeztek megmenteni a civilizációt a teljes összeomlástól Oroszországban.³⁶

Rosa Luxemburg már az 1918-ban kibontakozó orosz polgárháború idején felismerte a problémát. „Amit egy párt történelmi órákban bátorságban, tetterőben, forradalmi éleslátásban és következetességben felmutathat, azt Lenin, Trockij és elvtársaik bőven megtették.” De Luxemburg arra is felhívta a figyelmet, hogy a „szocialista demokrácia abban a pillantban kezdődik..., ahogy a szocialista párt a hatalmat megragadja”, és „ha a politikai életet az ország egészében elfojtják, akkor a szovjetek élete is egyre inkább megbénul”, és ez a folyamat nem szocialista demokráciához vezet, hanem „néhány politikus diktatúrájához”.³⁷

Az emberi sorsok a brutális polgárháború végeztével megváltoztak. Mind a kortársi, mind későbbi, jelentős beszámolók hangsúlyozzák, hogy javulás állt be a mindennapi életben és a kulturális szabadság terén az 1920-as években. „Kétségtelen, hogy Lenin akkor szenvedte el legsúlyosabb vereségét, amikor a polgárháború kitörésekor a legfelsőbb hatalom, amelyet eredetileg a szovjetek kezében szándékozott

koncentrálni, egyértelműen a pártbürokrácia kezébe került át”, írja Hannah Arendt: „A totalitarizmus gyökerei” című könyvében, de kitart amellett, hogy „bármilyen tragikusnak bizonyult is a forradalom sorsát illetően, még ez a fejlemény sem vezethetett volna szükségszerűen a totalitarizmushoz.” Lényegre törő és komoly okfejtésén érdemes elgondolkodnunk:

Lenin halálának pillanatában [1924-ben] az utak még sokfelé vezettek. A munkások, a parasztok és a középosztálybeliek adott felállásából [a NEP bevezetésének hajnalán] nem következett szükségszerűen az osztályharc, ami jellemző volt az európai kapitalizmusra. A mezőgazdaságot még lehetett volna kollektív, szövetkezeti vagy magánalapon fejleszteni, és az ország ipara is nyitott volt a szocialista, az államkapitalista vagy a magánvállalkozás formáinak követésére. Ezen alternatívák egyike sem számolta volna fel automatikusan az ország új struktúráját.³⁸

Az viszont tény, hogy az 1930-as évekre Joszif Sztálin kiépítette a párt és az állam feletti ellenőrzést, arra hivatkozva, hogy „ő Lenin hűséges tanítványa és munkásságának folytatója.”³⁹ Erre pedig azt követően került sor, hogy az 1920-as évek közepére vezető funcionáriusokból alkotta szűk csoport szerveződött meg Sztálin körül, majd pedig a frakciós harcokból Sztálin került ki győztesen (mert főtitkárként a pártapparátusban kulcspozícióra tett szert), és sikerült a párt- és államapparátus alsóbb szintjein lévők támogatását is megszereznie. A meggyőződéses kommunisták, de sokan mások is hitelt adtak Sztálin kijelentéseinek szerte a világon, és a milliónyi életet követelő későbbi pusztítást – „a felülről végrehajtott modernizációs forradalom” közvetlen és közvetett következményeit – látva, cselekedeteit úgy értelmezték, mint a forradalmi célok és elvek védelmében végrehajtott szükségszerű lépéseket. Egyetlen komoly tudós, kutató által sem vitatott, tengernyi forrás látott napvilágot, amelyek mind cáfolják fenti állításait (bár Sztálinnak egy támogatója biztosan van: egy bizonyos Grover Furr, a középkori angol irodalom amerikai professzora, aki továbbra is keresztes hadjáratot folytat Sztálin védelmében).⁴⁰

A szovjet és az orosz történelmet összegző munkák segítségével megérthetjük a könyvünkben tárgyalt események, eszmék jelentését.⁴¹ Akik pedig komolyan kíváncsiak az orosz forradalomban kulcsszerepet játszó férfiakat és nőket megidéző történelemírásra,

különösen is értékelni tudják majd a történetek kitűnő marxista magyarázatait. Marcel van der Linden, holland történész könyve alapos összegzését nyújtja a kritikai (de elképesztően sokszínű) marxista elemzéseknek. Mind Ernest Mandel, mind David Mandel kiállt Lev Trockij: *Az elárult forradalom* című könyvében kifejtett egyéni értelmezése mellett.⁴²

Trockij elemzésének kulcsfontosságú elemei abból a felismerésből következnek, hogy a gazdasági demokrácia (szocializmus) – amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele (ahogyan azt Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban* kifejtette) – az óriási gazdasági többletnek és termelékenységnek, továbbá az emberek és a természeti források közötti társadalmi-gazdasági viszonyok és globális viszonyrendszerek összességének függvénye, amelyeket a modern kapitalista világ gazdaság alakított ki. Ezért nem lehetett sikeres az a kísérlet, aminek célja a szocializmus felépítése volt egyetlen, a gazdasági fejlettség alacsony szintjén álló országban. Ahogyan Marx hangsúlyozta *A német ideológiában*: „... a termelőerők e fejlődése [amit az ipari forradalom idézett elő] ... már azért is abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel, mert nélküle csak a *nélkülözést* tennénk általánossá, tehát az inséggel szükségképpen ismét elkezdődne a harc a szükségesért s ismét előállna az egész régi szemét ...”⁴³ – a dolgozó többség kizsákmányolása és elnyomása a hatalommal bíró kisebbség által, ami ezredévek óta jellemzi a civilizációt.

Sztálin ragaszkodása ahhoz, hogy kiépítse „a szocializmust egy országban”, egyenesen vezetett a bürokratikus zsarnoksághoz. Marx és Engels ezt az ellenszert kínálta a munkásosztálynak a zsáutca elkerülésére: „Világ proletárjai, egyesüljete!” Ugyanez volt Lenin, Trockij és az új szovjet rendszer több vezetőjének szándéka, amikor erőt és energiát nem kímélve, létrehozták a *Kommunista Internacionálét*, amely az eredeti célok szerint előmozdítja majd a munkásforradalmak győzelmét más országokban. „A Szovjetunió ellentmondásos társadalmi struktúrája és az állam szélsőségesen bürokratikus jellege”, mondta Trockij, egyenes következménye „a világforradalom előre nem látott szünetelésének”.⁴⁴

A „modernizáció” terén elért jelentős haladás ellenére és a sztálini rendszer által gyakorolt erőszakos és gyilkos elnyomás miatt, az októberi forradalom szocialista céljait nem lehetett megvalósítani; és a bürokratikus zsarnokság, amely az eredeti célok helyett kikristályosodott, képtelennek bizonyult arra, hogy 1990 után is fennma-

radjon, bár kétségbeesetten próbálkozott valamiféle (kudarca ítélt) bürokratikus reformmal túlélni.

Hogyan tovább?

A jelen kötetben összegyűjtött anyagok folytatják a korábbi kutatásokat, de újabb vizsgálódásokra is készítenek.

Ezek a tanulmányok azt az egy évszázada tartó folyamatot vizslik tovább, amelynek alapvető célja, hogy értelmezze és a jelen számára tanulságokat vonjon le a száz évvel ezelőtti nagy jelentőségű eseményekből. Akkor a hétköznapi emberekből összetevődő sokaság célja az volt, hogy jobbá tegyék a világot – megteremtsék a szabadság és egyenlőség globális társadalmát.

És mivel világunk még mindig fényvéekre van ettől, hiszen az elnyomás növekszik és szörnyű válságok veszélye fenyegeti az emberiséget, az ilyen történelmi előzmények tanulmányozása természetes módon veti fel a kérdést, hogy vajon tanulhatunk-e a múltból, és hatékonyan alkalmazhatjuk-e a tanulságokat jelenünkre.

Jegyzetek

- ¹ Lásd például Paul Mason: *Why It's Still Kicking off Everywhere: The New Global Revolutions*. London, Verso, 2013, és az *International Viewpoint* (www.internationalviewpoint.org), illetve a *Links: Journal of Socialist Renewal* (<http://links.org.au>) weboldalait.
- ² Louise Bryant: *Six Months in Red Russia*. London, The Journeyman Press, 1982, x, xi. Lásd még Virginia Gardner: *Friend and Lover: The Life of Louise Bryant*. New York, Horizon Press, 1981.
- ³ Bessie Beatty: *The Red Heart of Russia*. New York, The Century Co., 1918, 479–480.
- ⁴ Albert Rhys Williams: *A forradalmi Oroszország egy amerikai szemével*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, *Through the Russian Revolution*. New York, Boni and Liveright, 1921, 275. Lásd még Albert Rhys Williams későbbi és részben önéletrajzi művét: *Journey into Revolution: Petrograd, 1917–1918*. Chicago, Quadrangle Books, 1969.
- ⁵ John Reed: *Ten Days That Shook the World*. New York, International Publishers, 1926, xii. Lásd még Robert A. Rosenstone: *Romantic Revolutionary: A Biography of John Reed*. Cambridge, Harvard University Press, 1990. Magyarul: *Tíz nap, amely megrengette a világot*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1957.
- ⁶ Leon Trotsky: *History of the Russian Revolution*. Chicago, Haymarket Books, 2007 és William Henry Chamberlin: *The Russian Revolution 1917–1921*, 2 kötetben.

- Princeton, Princeton University Press, 1987. Trockij könyve méltatásának forrása Carl Manzani: *The Education of a Reluctant Radical*. Book 2: *Growing Up American*. New York, Topical Books, 1993, 198, illetve Ian D. Thatcher: *Trotsky*, London, Routledge, 2003, 187. Chamberlinről lásd David C. Engerman: *Modernization from the Other Shore: American Observers and the Cost of Soviet Economic Development*, *American Historical Review*, Vol. 105, No. 2. April 2000, 383–416, továbbá Chamberlin két, kiemelkedő jelentőségű riportkönyve: *Soviet Russia, A Living Record and a History*. Boston, Little Brown and Co., 1930 és *Russia' Iron Age*. Boston, Little Brown and Co., 1934, illetve visszaemlékezései: *The Confessions of an Individualist*. New York, Macmillan Co., 1940, 63–159. Fitzpatrick méltató sorai az orosz forradalomról szóló kétkötetes művének a Princeton University Press kiadásában 1987-ben megjelent reprintkötet hátsó borítóján olvashatók.
- ⁷ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – Rövid tanfolyam. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1950, 196, 206, 224; Georgij Dimitrov: *Egységfront, népfront, szocializmus*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974, 78, 280.
- ⁸ Bertram D. Wolfe: *An Ideology in Power: Reflections on the Russian Revolution*. New York, Stein and Day, 1970, 187–188; Alfred G. Meyer: *Leninism*. New York, Frederick A. Praeger, 1962, 282–283; Robert V. Daniels: *The Evolution of the Communist Mind*, in *A Documentary History of Communism*, vol.1. New York, Vintage Books, 1962, xi.; Robert V. Daniels: *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*. New York, Simon and Schuster, 1969, 410; W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. New York, Cambridge University Press, 1964, 160. Ha tartalmaz, általános vitát olvasnánk, lásd David C. Engerman: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. New York, Oxford University Press, 2009.
- ⁹ E. H. Carr: *History of Soviet Russia*, 14 kötetben. London, Macmillan, 1950–1978. Összegzése: E. H. Carr: *The Russian Revolution from Lenin to Stalin 1917–1929*. New York, Macmillan Palgrave, 1979. Deutcher legjelentősebb művei: *Stalin, A Political Biography*, 2. kiadás, New York, Oxford University Press, 1967 és háromkötetes Trockij-életrajza, amelyet mára egy kötetben adtak ki: *The Prophet: The Life of Leon Trotsky*, London, Verso, 2015. Lásd még Jonathan Haslam: *The Vices of Integrity: E. H. Carr 1892–1982*. London, Verso, 2000; Michael Cox (ed.): *E. H. Carr: A Critical Appraisal*. New York, Palgrave Macmillan, 2000; David Horowitz, Isaack Deutscher (eds.): *The Man and His Work*. London, Macdonald and Co., 1971; Isaack Deutscher: *The Non-Jewish Jew and Other Essays*. New York, Oxford University Press, 1968 és David Caute: *Isaack and Isaiah: The Covert Punishment of a Cold War Heretic*. New Haven, Yale University Press, 2013.
- ¹⁰ Robert C. Tucker: *Stalin as Revolutionary: 1879–1929*. New York, W.W. Norton & Company, 1988 és *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, W. W. Norton & Company, 1990.
- ¹¹ Stephen Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*. New York, Oxford University Press, 1980; Moshe Lewin: *Lenin's Last Struggle*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2005; *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. New York, The New Press, 1994 és *The Soviet Century*. London, Verso, 2005.
- ¹² A releváns szövegek közül: André Liebich: *From the Other Shore: Russian Social Democracy after 1921*. Cambridge, Harvard University Press, 1997, különösen

- 271–326; Leopold Haimson (ed.): *The Mensheviks from the Revolution of 1917 to the Second World War*. Chicago, Chicago University Press, 1974 és *The Making of Three Russian Revolutionaries: Voices from the Menshevik Past*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Alexander and Janet Rabinowitch with Ladis K.D. Kristof (eds.): *Revolution and Politics in Russia: Essays in Memory of B.I. Nicolaevsky*. Bloomington, Indiana University Press, 1972. Érdekes mensevik hatás a historiográfiában (amely több ponton összecseng Red, Chamberlain és Trockij ábrázolásával): N. N. Sukhanov: *The Russian Revolution 1917, A Personal Record*. Princeton, Princeton University Press, 1984; Theodore Dan: *The Origins of Bolshevism*. New York, Schocken Books, 1970 és Raphael R. Abramovitch: *The Soviet Revolution 1917–1939*. New York, International Universities Press, 1962.
- ¹³ Paul Avrich: *The Russian Anarchists*. Oakland, AK Press, 2005 és *Kronstadt 1921*. Princeton, Princeton University Press, 1991; Teodor Shanin: *The Roots of Otherness: Russia's Turn of the Century*, 2 vols. New Haven, Yale University Press, 1985.
- ¹⁴ Ronald Grigor Suny: Toward a Social History of the October Revolution, *American Historical Review*, Vol. 88, No. 1, February 1983; Daniel H. Kaiser (ed.): *The Workers Revolution in Russia 1917*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987; W. Bruce Lincoln: *In War's Dark Shadow*. New York, Simon and Schuster, 1983; *Passage Through Armageddon*. New York, Simon and Schuster, 1986 és *Red Victory*. New York, Simon and Schuster, 1989; Edward Acton, Vladimir Iu. Cherniaev, William G. Rosenberg (eds.): *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*. Bloomington, University of Indiana Press, 1997; Rabinowitch *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd* (Chicago, Haymarket Books, 2009) című munkája, 1976-ban jelent meg, és az egyik legkorábbi és legbefolyásosabb új hozzájárulás volt.
- ¹⁵ Martin Malia: *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia 1917–1991*. New York, Free Press, 1995; Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997; Dmitri Volkogonov: *Lenin, A New Biography*. New York, Free Press, 1994; Alexander N. Yakovlev: *A Century of Violence in Soviet Russia*. New Haven, Yale University Press, 2002; Richard Pipes, Alexander Yakovlev: *The Many Whose Ideas Delivered Russia from Communism*. DeKalb, Northern Illinois University Press, 2015; Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrej Paczkowski, Karel Bartošek, Jean-Louis Margolin: *A kommunizmus felete könyve: Büntény, tettor, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág Kiadó, 2000.
- ¹⁶ J. Arch Getty: *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 203. Szélesebb társadalmi és kulturális áttekintéssel szolgál Sheila Fitzpatrick: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times in the 1930s*. New York, Oxford University Press, 2000.
- ¹⁷ J. Arch Getty and Oleg V. Naumov: *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven, Yale University Press, 1999, 14; Sheila Fitzpatrick: *The Russian Revolution*, Second Edition. New York, Oxford University Press, 1994, 8–9.
- ¹⁸ Orlando Figes: *A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution*. New York, Viking Press, 1996, 736, 823–824.

- ¹⁹ Lásd August Bebel: *My Life*. Chicag, University of Chicago Press, 1913; Louise Michel, *The Red Virgin, Memoirs of Louise Michel*. Tuscaloosa, University of Alabama Press, 1981; Kenneth O. Morgan: *Keir Hardie, Radical and Socialist*. London, Weidenfeld & Nicholson, 1997; Philip S. Foner (ed.): *Mother Jones Speaks: Speeches and Writings of a Working-Class Fighter*. New York, Pathfinder Press, 1983; Barbara Allen: *Alexander Shlyapnikov, 1885–1937: Life of an Old Bolshevik*. Chicago, Haymarket Books, 2016. Sok más munka mellett kiemelném még Paul Mason: *Live Working or Die Fighting: How the Working Class Went Global* (Chicago, Haymarket Books, 2010) munkáját.
- ²⁰ Rex A. Wade: *The Russian Revolution, 1917*. New York, Cambridge University Press, 2000, 283.
- ²¹ Leslie McCall: The Complexity of Intersectionality, *Signs*, Vol. 30, No. 3, Spring 2005.
- ²² Joseph Freeman: *The Soviet Worker: An Account of the Economic, Social and Cultural Status of Labor in the U.S.S.R.* New York, Liveright, 1932, 9–10; Wade, i.m. 89.
- ²³ Lásd Lewis H. Siegelbaum and Ronald Grigor Suny (eds.): *Making Workers Soviet: Power, Class and Identity*. Ithaca, Cornell University Press, 1994.
- ²⁴ Wade, i. . 91–97.
- ²⁵ Leopold H. Haimson: The Problem of Social Identities in Early Twentieth Century Russia, *Slavic Review*, Vol. 47, No. 1, Spring 1988, 5–6. Lásd még Daniel Orlovsky: The Lower Middle Strata in 1917, és Sergei V. Iarov: Workers, in Acton, Cherniaev, Rosenberg (eds.): *Critical Companion to the Russian Revolution*, 529–533.
- ²⁶ A marxista elméleti látásmódot elemzi Horace B. Davis: *Socialism and Nationalism: Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*. New York, Monthly Review Press, 1967, többek között azt, hogy Lenin kiállt az elnyomott nemzetek önrendelkezési jogáért – de a tények kicsit összetettebbek. A forradalmárok (elsősorban Lenin) 1917 előtt fokozatosan kibontakozó jelentős vitáiról és gyakorlatáról lásd Ronald Grigor Suny: *Nationalism and Class in the Russian Revolution: A Comparative Discussion*, in Edith Rogovin Frankel, Jonathan Frankel, Baruch Knei-Paz (eds.): *Revolution in Russia: Reassessments of 1917*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Liliana Riga: *The Bolsheviks and the Russian Empire*. New York, Cambridge University Press, 2012 és Eric Blanc: *Anti-Imperial Marxism: Borderland Socialists and the Evolution of Bolshevism on National Liberation*, *International Socialist Review* #100, Spring 2016.
- ²⁷ Barbara Evans Clements: Women and the Gender Question, in Acton, Cherniaev, Rosenberg (eds.): *Critical Companion to the Russian Revolution*, 592–603.
- ²⁸ Gail Warshofsky Lapidus: *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change*. Berkeley, University of California Press, 1978, 48, 51; Barbara Evans Clements: *Bolshevik Women*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 18, 20, 105–108; Wade, i. m. 118.
- ²⁹ Lapidus, i. m. 44, 51–52; Richard Stites: *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton, Princeton University Press, 1978, 301; Clements: *Bolshevik Women*, i. m. 12; Wade, i. m. 117.
- ³⁰ Lapidus, i. m. 37, 40, 48, 49; Stites, i. m. 289, 317; Clements. *Bolshevik Women*, i. m. 11, 12–13; Wade, i. m. 118, 121, 124.
- ³¹ Robert Service: *Lenin, A Biography*. Cambridge, Harvard University Press, 2000;

Lars Lih: *Lenin Rediscovered*. Chicago, Haymarket Books, 2008 és *Lenin*. London, Reaktion Books, 2011.

- ³² Paul Le Blanc: *Lenin and the Revolutionary Party*. Chicago, Haymarket Books, 2015; Eduard M. Dune: *Notes of a Red Guard*. Urbana, University of Illinois Press, 1993; Victor Serge: *Year One of the Russian Revolution*. Chicago, Haymarket Books, 2015; Lars Lih: *Kautsky When He Was a Marxist* (<http://www.historicalmaterialism.org/journal/online-articles/kautsky-as-marxist-data-base>; letöltés: 2016. május 11.); Tamás Krausz: *Reconstructing Lenin, An Intellectual Biography*. New York, Monthly Review Press, 2015; Alan Shandro: *Lenin and the Logic of Hegemony: Political Practice and Theory in the Class Struggle*, Chicago, Haymarket Books, 2015.
- ³³ Lars Lih: *Zinoviev, Populist Leninist*, in Ben Lewis and Lars Lih: *Martov and Zinoviev: Head to Head in Halle*. London, November Publications, 2011 és *The Ironic Triumph of Old Bolshevism: The Debates of 1917 in Context*, *Russian Review*, Vol. 38, No. 2, 2011; Nagyezsda K. Krupszkaja, *Visszaemlékezések Leninre*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959; Anatoly Lunacsarszkij: *Emlékképek*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988; Georges Haupt and Jean-Jacques Marie: *Makers of the Russian Revolution: Biographies of Bolshevik Leaders*. Ithaca, Cornell University Press, 1974.
- ³⁴ Ralph Carter Ellwood: *Russian Social Democracy in the Underground: A Study of the RSDRP in the Ukraine, 1907–1914*. Assen, Van Gorcum, 1974; August H. Nimtz: *Lenin's Electoral Strategy, From Marx and Engels Through the Revolution of 1905: The Ballot or the Streets – or Both*. New York, Palgrave Macmillan, 2014 és *Lenin's Electoral Strategy, From 1907 to the October Revolution of 1917: The Ballot or the Streets – or Both*. New York, Palgrave Macmillan, 2014; Gregory Zinoviev: *History of the Bolshevik Party, From the Beginnings to February 1917*. A Popular Outline. London, New Park, 1973; Lars Lih: *The Fortunes of a Formula: From DEMOCRATIC centralism to 'democratic CENTRALISM*, *Links: Journal of Socialist Renewal*, April 14, 2013 (<http://links.org.au/node/3300>, letöltés: 2016. június 11.).
- ³⁵ Reed: *Tíz nap, amely megrengette a világot*, i. m. 129.
- ³⁶ Williams: *Through the Russian*, i. m. 276–278. Felsorolok néhány, kiemelkedő kortárs elemzést, amelyek zavarba ejtően aktuálisak ma is: Bertrand Russell éles hangú, *The Practice and Theory of Bolshevism* (London, George Allen and Unwin, 1920) és Alexander Berman szenvedélyes *The Bolshevik Myth, Diary 1920–1922* (New York, Boni and Liveright, 1925) című könyvei; George Leggett gyilkos hangú beszámolója: *The Cheka: Lenin's Political Police* (Oxford, Oxford University Press, 1987) fontos részleteket tár fel, akárcsak Alexander Rabinowitch. *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd* (Bloomington, Indiana University Press, 2007) című könyve. Szélesebb képet nyújt Samuel Farber: *Before Stalinism: The Rise and Fall of Soviet Democracy* (London, Verso, 1990), ugyancsak ő és John Rees et al: *In Defence of October, A Debate on the Russian Revolution* (London, Bookmarks, 1997). Diane P. Koenker, William G. Rosenberg, and Ronald Grigor Suny (eds.): *Party, State, and Society in the Russian Civil War: Explorations in Social History* (Bloomington, Indiana University Press, 1989) felbecsülhetetlen, és a vita részleteit is kibontja: Simon Pirani: *The Russian Revolution in Retreat, 1920–24: Soviet Workers and the New Communist Elite* (London, Routledge,

- 2008), illetve Kevin Murphy: *Revolution and Counter-Revolution: Class Struggle in a Moscow Metal Factory* (Chicago: Haymarket Books, 2007). Szintén fontos Arno J. Mayer munkája: *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (Princeton, Princeton University Press, 2000).
- ³⁷ Magyar György (szerk.): *Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. Politikatudományi Füzetek*, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Szocializmus Tanszék, 1983, 15, 31, 34.
- ³⁸ Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, New York, Meridian Books, 1958, 318–319. Az 1920-as évek viszonylag pozitív aspektusait megerősíti és egybeesik azzal, amit Arendt mond: Chamberlin: *Soviet Russia, A Living Record and a History*, i. m.; Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch, and Richard Stites (eds.): *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, Bloomington, Indiana University Press, 1991 és Vladimir Brovkin: *Russia After Lenin: Politics, Culture and Society 1921–1929*. London, Routledge, 1998.
- ³⁹ Walter Duranty: *I Write As I Please*. New York, Simon and Schuster, 1935, 179, 181.
- ⁴⁰ A fentebb már említett munkákon kívül – szemléletükben egymástól olyan távol álló szerzők, mint Deutscher, Tucker and Getty művein túl – lásd még Tariq Ali (ed.): *The Stalinist Legacy: Its Impact on Twentieth-Century World Politics*. Chicago: Haymarket Books, 2013, Roy Medvedev: *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*. New York, Columbia University Press, 1989; Vadim Z. Rogovin: *1937: Stalin's Year of Terror*. Oak Park, Mehring Books, 1998 és *Stalin's Terror of 1937–1938: Political Genocide in the USSR*. Oak Park, Mehring Books, 2009; Matthew E. Lenoe: *The Kirov Murder and Soviet History*. New Haven, Yale University Press, 2010 és Oleg V. Khlevniuk: *The History of the Gulag, From Collectivization to the Great Terror*. New Haven, Yale University Press, 2004. Furr bámulatos teljesítményére például lásd: *The Murder of Sergei Kirov: History, Scholarship and the Anti-Stalin Paradigm*. Kettering, Erythros Press and Media, 2013.
- ⁴¹ Kiemelkedő jelentőségű szöveggyűjtemény Ronald G. Suny: *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*. New York, Oxford University Press, 2010, ugyancsak hasznos S.A. Smith: *The Russian Revolution, A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2002, illetve Stephen Lovell: *The Soviet Union, A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2009.
- ⁴² Lev Davidovics Trockij: *Az elárult forradalom*. Budapest, Áramlat Kiadó, 1990.
- ⁴³ Marx-Engels: *A német ideológia* Budapest, Magyar Helikon, 1974, 44–45.
- ⁴⁴ A Trockij által tárgyalt, a Kommunista Internacionáléval kapcsolatos hasznos összefoglalás: C. L. R. James: *World Revolution 1917–1936: The Rise and Fall of the Communist International*. New York, Pioneer Publishers, 1937. John Riddell és munkatársai számos kötetben dokumentálják a Kommunista Internacionálé tevékenységét Lenin idejében, és a legfontosabb első négy kongresszus munkájával itt foglalkoznak: *Founding the Communist International: Proceedings and Documents of the First Congress March 1919*. New York, Pathfinder Press, 1987; *Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress, 1920, 2 volumes*. New York, Pathfinder Press, 1991; *To the Masses: Proceedings of the Communist International, 1921*. Chicago, Haymarket Books, 2016; *Toward the United Front: Proceedings of the Fourth Congress of the Communist*

International, 1922. Chicago, Haymarket Books, 2013. Annak a következményeit, hogy Sztálin a Komintern munkáját átalakította, lásd E. H. Carr: *Twilight of the Comintern*, 1930–1935. New York, Pantheon Press, 1982.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: Introduction: Making sense of October 1917, in Fred Leplat and Alex de Jong (eds.): *October 1917. Workers in Power*. London, Merlin Press, 2017

Kitörő örömmel tudatom a rokonokkal és ismerősökkel, hogy hosszú és súlyos betegség után, 1917. február 27-én a despotikus önkényuralmi rezsim elhalálozott. Szabad Oroszország honpolgár

(Plakát, 1917. tavasz)

A forradalom, Lenin és az erőszak-„narratíva”

[...] Mindenképpen érdemes szem előtt tartani, hogy a polgárháború, különböző okokból kifolyólag (járványok, éhínség, fegyveres összeütközések, repressziók stb.), az orosz társadalom minden csoportjából követelt áldozatokat, a barikád mindkét oldaláról.

Az osztálytársadalmi robbanás áldozatai között nyilvánvalóan megtalálhatjuk a klérus egyes képviselőit is. De az egyház és a hozzá igazodni kívánó szerzők azt a nézetet igyekeznek ráerőszakolni a társadalomra, hogy a szovjethatalom, már a kezdet kezdetén céltudatosan, tízezrével likvidálta az ártatlan papokat. Ez a posztszovjet korszak egyik legszívósabb és legmérgezőbb mítosza, s eloszlatni sajnos nagyon nehéz feladat lesz: nem segít sem az, ha a dokumentumokhoz fordulunk, sem az, ha a józan észre apellálunk.

A valóságban azok tették ki magukat a szovjet szervek repressziójának a bolsevik uralom első éveiben (függetlenül attól, hogy a klérushoz tartoztak, vagy sem), akik nem vetették alá magukat a hatalomnak, szovjetellenes agitációt folytattak, esetleg összeesküvést szerveztek a bolsevikok ellen, vagy legalábbis a fentiek gyanújába keveredtek. E kategóriákba tartoztak az egyház üldözött képviselői is. Az „Istenhitért” vagy „templomi szertartásban való részvételért” azonban soha senkit nem tartóztattak le, vagy lőttek agyon. A klérus általános megsemmisítéséről soha nem született semmiféle különleges határozat vagy titkos direktíva. A kihallgatásokon továbbá senkitől sem követelték, hogy tagadja meg vallási meggyőződését vagy szakítsa meg kapcsolatát az egyházzal. Minden esetben *politikai* szembenállásról volt szó, melyek konkrét ügyekben nyilvánultak meg. Még Tyihon pátriárka is rámutatott arra, amikor 1919-ben az egyház képviselőinek „üldöztetéséről” elmélkedett, hogy „mindez, valószínűleg elenyészően kevés kivétellel, *csupán azért történt* (kiemelés – G. G. Hmurkin), mert mi, a krisztusi Igazság szolgálói és hírnökei, a mostani hatalom

képviselőinek szemében olyan titkos ellenforradalom szervezésének gyanújába keveredtek, amely állítólag a szovjet rendszer megdöntésére irányult” (Gubonyin 1994). Hasznos lenne, ha a mai hívők is megfontolnák a pátriárka szavait, aki ugyanebben az üzenetben arra is felhívta az egyház követőinek figyelmét, hogy hagyjanak fel a politikai harccal, hiszen a vallásos embernek nem feladata a világi hatalommal való küzdelem.

Ha a bolsevikok tényleg olyan könyörtelenül irtották a klérust, ahogy azt a rosszhiszemű szerzők állítják, akkor miért mentek a szovjethatalom első éveiben férfiak *ezrei* papnak?¹ Miért áskálódtak versenytársaikkal szemben a papok, az egyház „megszilárdításáért” való igyekezetükben? Miért próbáltak a fehér papság alsóbb rétegei (diakónusok és segédek) az októberi forradalom után különféle úton-módon feljebb kapaszkodni az egyházi ranglétrán? (Cikov 2013) Miért fordultak elő hasonló esetek tucatjával? Azért, mert „a klérussal szembeni genocídium az istentelen hatalom első éveiben” csupán a kritikátlan publicisták és híveik lázálmában létezik. A valóságban az egyházat – Lenin alatt – nem üldözte a hatalom, s képviselői többnyire teljes biztonságban éltek (ha nem számolunk a totális gazdasági összeomlással és a stabil állami illetmények hiányával).² Erről azonban hallgatnak a mai orátorok, s helyette inkább azt a relatíve kisszámú véres túlkapást emelik ki és ecsetelik élénken, melyek szükségszerűen megtörténnek akkor, amikor a társadalom *minden* egyes rétege – emberek milliói – így vagy úgy elszenvedik a háború borzalmait!

Végezetül pedig, nincsen semmilyen objektív alapja annak az elképzelésnek, hogy az 1917-től 1922-ig tartó periódusban a klérus többet szenvedett volna, mint mások. Sőt, a számok épp az ellenkezőjét bizonyítják! Ezekben az években, különböző számítások szerint, az ország teljes lakosságának 8–12%-a vesztette életét betegségek, éhínség, fegyveres összeütközések, valamint a „vörös” és a „fehér” gyilkosságok következtében.³ Ám a pravoszláv papok körében ebben az időszakban a halálozás (ismét csak a korábban említett okokból) mindössze néhány százalékot tett ki – a legrosszabb esetben is kevesebbet, mint 7%.⁴ Más szóval, a papság képviselői az 1917–1922 közötti években kedvezőbb körülmények között éltek, mint a szovjet lakosság többi része. Ami a templombezárásokat illeti Lenin idején, ilyen esetek valóban előfordultak. Ugyanakkor a lenini Oroszország megélénkült vallási életéhez viszonyítva, ezek az esetek szinte észrevétlenek maradtak. 1917 és 1925 között a pravoszláv templomok körülbelül 5%-át zárták be az egész országban (*Sztatyisztyika* 1926).⁵

Az újabb kutatások emellett azt bizonyítják, hogy egyes régiókban a bezárt templomok abszolút többsége vagy elhagyott volt, vagy leégett (Bulavin 2000).

Az egyház valódi üldöztetése Lenin után kezdődött az 1928–1929-es években, és változó intenzitással tovább folyt az 1930-as években is. A klérus egy része a repressziók áldozata lett, míg egy másik része felhagyott az egyházi szolgálattal, s világi munkát keresett. Az 1937-es év elejére (s ez csak a „nagy terror” tetőzésének kezdete!) a Szovjetunió pravoszláv papságának száma a forradalom előtti adatokkal összehasonlítva körülbelül 75%-kal csökkent,⁶ a templomok száma pedig 60–70%-kal lett kevesebb.⁷ A sztálini kor tragikus folyamatai diszkreditálták a kommunista eszmét, s kiszorították a mai „tömegkultúrából” a maga nemében egyedülálló lenini „ötéves terv” emlékét.

Lenin viszonya az erőszakhoz

Sem Lenin, sem párttársai, sem más forradalmi pártok nem tagadták az erőszak alkalmazásának szükségességét a forradalmi küzdelemben, mivel mindannyian tudatában voltak annak, hogy a kiváltságos osztályok nem fogják csak úgy, harc nélkül átadni „úri” pozícióikat a „raboknak”. Leninnek azonban nem volt semmiféle különleges „erőszakelmélete”. Úgy tartotta, hogy a terror⁸ csupán a politikai és fegyveres harc segédeszköze, amit csak a legszélsőségesebb esetekben kell alkalmazni. E beállítódás viszonylagossága, a konkrét esetektől való függősége felismerhető mind a sokszámú ismert történelmi epizódban, mind Vlagyimir Iljics leplezetlen megnyilvánulásaiban. „Vannak olyan körülmények – vélekedett Lenin –, amelyek között az erőszak szükséges is, hasznos is, és vannak olyan körülmények, amelyek között az erőszak semmiféle eredményre sem vezethet.”⁹ Kiemelte továbbá, hogy a bolsevikok végcélja „minden szervezett és rendszeres erőszaknak, általában minden, az embereken elkövetett erőszaknak a megszüntetése.”¹⁰ Hiszen „eszményünkben – tartott ki véleménye mellett Vlagyimir Iljics – nincs helye az emberek elleni erőszaknak.”¹¹

Leninnek nem volt személyes bosszúvágya, nem törekedett letartóztatás, száműzetés vagy kivégzés útján megszabadulni azokról, akik ellenszenvet tápláltak iránta. [...]

Emellett felidézhetjük az 1917–1918-as évek nemes, engesztelő lépéseinek egész sorát. Az októberi forradalom utáni első hetekben és

hónapokban a bolsevikok „becsületszavuknak megfelelően” szabadlábra helyezték befolyásos politikai ellenfeleik egész sorát. Többek között a megdöntött Ideiglenes Kormány minisztereit is, akik néhány napon belül csatlakoztak a bolsevikellenes, junker lázadáshoz, amely a legkegyetlenebbnek bizonyult, és a továbbiakban a kozák tábornok, Krasznov fasisztáit támogatták, aki egyébként szabadulása után szintén fegyveres harcba kezdett a szovjethatalom ellen. A felsorolt lépések, s még sok másik is, amint láthatjuk, hihetetlenül nagylelkűek voltak az antibolsevista erőkkal: „békét akarunk, nem vérontást, csatlakozzatok hozzánk!” A felhívások azonban süket fülekre találtak, és a bolsevikellenes csoportok (még egyszer hangsúlyozzuk: nem Lenin!) néhány hónapon belül kirobbantották a polgárháborút, káoszba taszítva ezzel az országot. Már a háború végéhez közeledve, 1920 elején, amikor a „fehér” hadsereg fő erői már megsemmisültek, Lenin aláírt egy rendeletet, amelyben meglegedettséggel nyugtázta, hogy a szovjethatalom immár „félreteheti a terror fegyverét” és megszüntetheti a halálbüntetést (V. I. Lenin 1975).

Lenin megértette, hogy a Cseka durva, néha egészen kegyetlen tettei azzal magyarázhatóak, hogy kötelékében nem kevés félművelt, politikailag felkészületlen, alkalmi karrierista, és sok egyéb „elvtelen” ember dolgozik. Ezek kizárólag személyes céljaik megvalósítása és az anyagi haszon érdekében törekedtek arra, hogy a hatalomba „fura-kodjanak”. Lenint dühítette a belügyi szervek nyílt embertelensége, akik az „éhes” besúgók vallomásai alapján képesek voltak letartóztatni embereket bármilyen előzetes bizonyíték nélkül. Lenin még a polgárháború csúcspontján is gyakran követelte, hogy korlátozzák a terrort, szüntessék be a hatalommal való visszaélést és büntessék meg a Cseka vétkes munkatársait. 1919 közepe táján elszörnyedve kelt ki az ukrainai helyzet ellen:

[...] Kamenyev azt mondja – és kijelentése szerint néhány *igen tekintélyes csekista* is megerősítheti ezt –, hogy Ukrajnában a Cseka-szervek tengernyi bajt okoztak, mert *túlságosan korán* hozták létre őket, s tömegével furakodtak be oda nem illő emberek.

Szigorúbban kell ellenőrizni az összetételt – remélem, Dzerzsinszkij innen segítségére lesz Önnek. Mindenáron ráncba kell szedni a csekistákat és el kell kergetni a befurakodott elemeket.

Alkalomadtán számoljon be részletesebben az ukrainai Cseka állományának megtisztításáról, a munka eredményeiről.”¹² (Lenin 1975)

Példák egész sorát hozhatnánk arra, hogy szabadon engedtek „csekisták” által letartóztatott embereket, vagy legalábbis jelentősen enyhítettek a büntetésükön Vlagyimir Iljics személyes beavatkozásának köszönhetően. A kétkedőknek ajánljuk, hogy látogassanak el a könyvtárba, és lapozzanak fel olyan forrásköteteket, melyek Leninnek a Cseka munkájában való részvételét érintik (V. I. Lenin 1987). Pontosan Lenin volt az, akinek levelek és telegrammok tömegét címezték kegyelmi vagy felülvizsgálati kérvényekkel. Vlagyimir Iljics behatóan megvizsgálta ezeket a kérelmeket, s több esetben megkövetelte, hogy a „csekisták” eresszék szabadon a letartóztatottakat, adják vissza tulajdonukat, vagy legalább még egyszer bizonyosodjanak meg a foganatosított intézkedések megalapozottságáról.

Nézzünk erre egy példát! 1919 márciusában a novgorodi kormányzásban a helyi „csekisták” letartóztattak egy papot, Vaszilij Pjatyickijt. Azt rótták fel bűnéül, hogy nem vetette alá magát a szovjethatalomnak, ellenállt az illetékes hatóságnak temploma átadásakor, s eközben hivatalos személyeket bántalmazott. A pap fivére, Konsztantyin Pjatyickij felismerte, hogy a Cseka helyi képviselői aligha fognak az ügy részleteinek mélyére hatolni, ezért írt egy részletes levelet Vlagyimir Iljicsnek. Ebben többek között rámutatott a helyi hatalmak alacsony kulturális színvonalára. „[...] Sokuk számára a reverenda viselete már önmagában bűnnek számít” – írta Leninnek, nyilván azért, mert tudta (nem úgy, mint a mai átlagpolgár), hogy Vlagyimir Iljics szintén felkavarta az ehhez hasonló abszurd szemlélet. A levélnek köszönhetően a pap életben maradt, és nemsokára szabadon is eresztették (V. I. Lenin 1987).

Vagy vegyünk egy másik epizódot. 1919 őszén, a polgárháború tetőfokán, Vlagyimir Iljics táviratot kapott egy arra vonatkozó kéréssel, hogy szabadítsa ki a börtönből a kalugai püspököt, Mihelyt. Lenin megbízása alapján a felelős hivatali személyek ellenőrizték az állítást. Kiderült, hogy túszként tartották fogva, és semmiben sem volt bűnös. Szovjet-Oroszország fejének közbenjárása nyomán, a püspököt szabadon engedték (Alekszejev 1991).

Megismétlem, sok hasonló eset történt. Ez ismét tanúság arra, hogy a Lenin „kegyetlenségéről” szóló mítosz képtelenség. [...]

- ¹ A szerző számításait az 1926-os népszámlálás adatai alapján végezte: *Vseszojuznaja 1930* (a ford.).
- ² A szerző példaként egy falusi pap, Sz. P. Szmirnov naplóját (Szmirnov 2008) hozza fel (a ford.).
- ³ Az 1897-es összeírások szerint, az Orosz Birodalom népessége 125,7 fő milliót volt (Babkin 2007). A polgárháború éveiben különböző számítások szerint, 11–15 millió ember veszítette életét (Poljakov 2000), ami körülbelül a népesség 8–12%-át teszi ki.
- ⁴ A szerző számításait a következő művek alapján végezte: *Obzor 1917, Szosztav 1915*, Babkin 2007, *Zsiromszkaja 1996, Vseszojuznaja 1930, Csetveruhin 1992, Mihajlov 1998, Krepicina 2006, Leontyjeva 2001, Jevszejev 2013*. Emellett felhasználta a következő kutatókkal folytatott levelezésének részleteit is: M. V. Skarovszkij, N. N. Jevszejev, A. V. Makoveckij (a ford.).
- ⁵ A cikkben felsorolt adatok arról tanúskodnak, hogy a forradalom kezdetétől 1925. november 1-ig az Oroszországi SZSZSZK 29 kormányzóságában a pravoszláv templomok mindössze 4,7%-a került bezárásra. Tekintettel arra, hogy a pravoszláv népességgel szembeni politika nagyjából egyforma volt a Szovjetunió összes régiójában, azt vélhetjük, hogy ez a mutató jól tükrözi az országban uralkodó általános helyzetet.
- ⁶ A szerző számításait a következő művek alapján végezte el: *Zsiromszakja 1996, Vseszojuznaja 1930, Obzor 1917, Szosztav 1915* (a ford.).
- ⁷ A szerző M. V. Bulavin (Bulavin 2000) Urálra vonatkozó számításait extrapolálja az egész Szovjetunió területére (a ford.).
- ⁸ *Terror* (a latin terror, „rémület” szóból) – az erőszak demonstratív alkalmazása, amely egészen az emberek elpusztításáig vezethet azzal a céllal, hogy elrettentsé az ellenfelet, megtörje ellenállását. Tágabb értelemben: az erőszak megalapozatlanul nagy méreteket öltő, szisztematikus alkalmazása.
- ⁹ A magyar fordítás forrása: Lenin, V. I.: *A szovjethatalom sikerei és nehézségei*. In *V. I. Lenin összes művei*. 38. kötet. 1919. március–június. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 41.
- ¹⁰ A magyar fordítás forrása: Lenin, V. I.: *A marxizmus karikatúrájáról és az „imperialista ökonomizmusról”*. In *V. I. Lenin összes művei*. 33. kötet. Állam és forradalom. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 75.
- ¹¹ A magyar fordítás forrása: Lenin, V. I.: *A marxizmus karikatúrájáról és az „imperialista ökonomizmusról”*. In *V. I. Lenin összes művei*. 30. kötet. 1916. július–1917. február. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 120.
- ¹² A magyar fordítás forrása: Lenin, V. I.: *V. I. Lenin – M. I. Laciszhoz*. 1919. VI. 4. In *V. I. Lenin összes művei*. 50. kötet. Levelek. 1917. október – 1919. június. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 383.

- Alekszejev 1991: Алексеев, В. А.: Иллюзии и догмы. Москва, Издательство политической литературы, 1991.
- Babkin 2007: Бабкин, М. А.: Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) Москва: ГПИБР, 2007.
- Bulavin 2000: Булавин, М. В.: Взаимоотношения государственной власти и Православной Церкви в России в 1917-1927 гг. (на примере Урала). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Екатеринбург, 2000.
- Sikov 2013: Цыков, И. В.: Органы управления Тверской (Калининской) епархией и динамика внутрицерковной жизни в 1917 – середине 1930 годов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тверь, 2013.
- Csetveruhin 1992: Четверухин, Серафим: Толмачи. Воспоминания об отце. Москва, 1992.
- Gubonyin 1994: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. Сост. М. Е. Губонин. Москва, Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994.
- Jevszejev 2013: Евсеев, Н. Н.: Тульская епархия в 1917-1927 гг. по данным архивных источников. Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Вып. 2. Тула, Издательство ТулГУ, 2013.
- Krepicina 2006: Крепицина, Е. В.: Государственная политика в сфере религии на территории Кузбасса в 1920-1929 гг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кемерово, 2006.
- Lenin 1973: Ленин, В. И.: О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме.» Полное собрание сочинений. 5-е издание. Т. 30. Москва, Издательство политической литературы, 1973.
- Lenin 1974/33: Ленин, В. И.: Государство и революция. Полное собрание сочинений. 5-е издание. Т. 33. Москва, Издательство политической литературы, 1974.
- Lenin 1974/38: Ленин, В. И.: Успехи и трудности Советской власти.» Полное собрание сочинений. 5-е издание. Т. 38. Москва, Издательство политической литературы, 1974.
- Lenin 1975: В. И. Ленин – М. И. Лацису от 4 июня 1919 года. Полное собрание сочинений. 5-е издание. Т. 50. Москва, Издательство политической литературы, 1975.
- Leontyjeva 2001: Леонтьева, Т. Г.: Вера и бунт: духовенство в революционном обществе России начала XX века. *Вопросы истории*, 2001/1.

- Mihajlov 1998: Михайлов, С. В.: Государство и церковь: отношения органов власти, религиозных организаций и верующих на Архангельском Севере в 1918-1929 гг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Архангельск, 1998.
- Obzor* 1917: Обзор деятельности Ведомства православного исповедания за 1915 год. Петроград, Синодальная Типография, 1917.
- Poljakov 2000: Население России в XX веке. Исторические очерки. В 3-х томах. Т. 1: 1900-1939. Ред. Ю. А. Поляков. Москва, РОССПЕН, 2000.
- Szmirnov 2008: Смирнов, С. П.: Записки сельского священника. Дневниковые записи священнослужителя единоверческого храма Архангела Михаила села Михайловская Слобода протоиерея Стефана Смирнова, написанные им самим с 1905 по 1933 год. Москва, Линия График, 2008.
- Szosztav* 1915: Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1915 год. Указатель именной. Петроград, Синодальная Типография, 1915.
- Sztatyzisztika* 1926: Статистика религиозных объединений. Антирелигиозник, 1926/6.
- V. I. Lenin 1975: В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.) Москва, Политиздат, 1975.
- V. I. Lenin 1987: В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.) 2-е издание дополнительное. Москва, Издательство политической литературы, 1987.
- Vszeszojuznaja* 1930: Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. 34. Москва, Планхозгиз, 1930.
- Zsiromszkaja 1996: Жиромская, В. Б. Киселев, И. Н. Поляков, Ю. А.: Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва, Наука, 1996.

(Fordította: Mészáros Zsófia)

Eredeti megjelenés: Хмуркин, Г. Г. *Предчувствие Ленина*. Москва, Буки Веди, 2017, 192–214.

„Tudom, hogy az embernek nem lehet igaza a párt ellenében...”

Trockij a száműzetésben

Lev Davidovics Trockij, az 1905-ös orosz forradalom vezetője, a pétervári szovjet elnöke, az 1917-es októberi forradalom második legnagyobb vezetője, a Vörös Hadsereg megszervezője (előbb külügyi, majd hadügyi népbiztos), hogy csak a legfontosabb „címeit” említsük, kétszeresen is rosszul járt a kelet-európai historiográfiákban. Miután Sztálin 1929-ben száműzte legnagyobb és legveszélyesebb politikai riválisát, nevét szisztematikusan „kiírták” a forradalom történetéből, őt magát pedig – legalábbis a Szovjetunióban – politikailag, majd később, Mexikóban, fizikailag is megsemmisítették. A rendszerváltás rövid időszakában, amikor még jelen volt egy új, szocialista kísérlet reménye, legalábbis az *Eszmélet* köréhez tartozó értelmiségiek között, még jelenhettek meg könyvei magyarul – ma már viszont éppolyan véreskezű „terroristának” ábrázolják (ha egyáltalán szóba kerül a neve), mint Sztálint – miközben éppen ez utóbbi állította be őt veszedelmes ellenforradalmárnak és szovjetellenes, terrorista csoportok vezetőjének! De hát a történelem nagyon gyakran ironikus...

Ez az írás Trockijnak a politikai vereség utáni életéből villant fel néhány mozzanatot. Mint említettem, a témáról viszonylag kevés a magyar nyelven elérhető szakirodalom. Egyedül a rendszerváltás időszakában mutatkozott némi érdeklődés Sztálin legfőbb riválisának élete és munkája iránt; ekkor jelenik meg *A száműzött Trockij*, Krausz Tamás szerkesztésében, amely válogatást nyújt Trockijnak a száműzetés idején írt leveleiből és cikkeiből,¹ illetve magyarul is kiadják a már külföldön írt *Életem*² és *Az elárult forradalom*³ c. Trockij-műveket. Nyugaton már jobb a helyzet: említhetem Isaac Deutscher impozáns trilógiáját Trockij életéről, amelynek utolsó kötete csak a száműzött

Trockij életével foglalkozik, Knei-Paz munkáját Trockij intellektuális fejlődéséről, Ernest Mandel „trockista” szellemű Trockij-könyvét, valamint Service biográfiáját.⁴ A Kelet–Nyugat-különbség⁵ főleg az- zal magyarázható, hogy Nyugaton a trockizmus számos értelmiségi körben is befolyást szerzett, akik, bár marxistának tartották magukat, semmiképpen nem azonosították volna a Marx által megálmodott szocializmust azzal a rendszerrel, amelynek alapjait még Sztálin rakta le, miközben Keleten az 1930-as években fizikailag is megsemmisít- tették Trockij híveit.⁶

Ki is volt valójában Trockij, akit Lenin után sokan a politikus meg- kérdőjelezhetetlen utódjának tekintettek – ám a belső párharcokban alulmaradt legfőbb riválisával, Sztálinnal szemben, és a forradalom szülőhazájából előbb száműzetésbe kényszerült, majd pedig Mexikó- ban, 1940-ben végül utolérte a sztálinista merénylő, és végrehajtotta rajta a kirakatpercek során kimondott halálos ítéletet.

Lev Davidovics Trockij – eredeti nevén Bronstein – 1879-ben született Janovkában, egy jómódú zsidó földbérlo családjában. Tu- datos életét, ahogy végrendeletében is fogalmazott, a forradalomnak szentelte – ennek szolgálatába állította fegyverét (amikor a Vörös Hadsereg megszervezőjeként óriási hatalommal rendelkezett), szóno- ki, szervezői és diplomáciai képességeit (az 1905-ös forradalomban a pétervári szovjet elnöke volt, 1917 után pedig rövid ideig külügyi népbiztos), majd pedig, már ellenzékben, tollát és publicisztikáját. Trockij egész életében a világforradalom elkötelezett híve maradt – a száműzetés évei alatt is állandóan reménykedett kezdetben a német, majd a francia forradalomban, illetve híveit is felszólította a világforradalom támogatására. Ezért is maradhatott alul Sztálinnal szemben, aki az európai forradalmak megghiúsulása után megelége- dett a „szocializmus egy országban” jelszavával,⁷ illetve az 1920-as években – a NEP vonalának támogatásával – egyébként is mérsékel- tebb politikusnak mutatkozott meg a párt előtt, mint az ultrabalos, radikális Trockij. Taktikai hibái mellett, amelyeket még elkötelezett híve és harcostársa, Alexander Joffe is felrótt neki öngyilkossága előtt írt levelében, Trockijt intellektuális gőgje számos elhibázott döntésre indította. Lenin 1917 októbere után – spongyát dobva az emigrációs vitákra – nagyon is értékelte Trockij bolsevik fordulatát és teljesítmé- nyét. Ennek ellenére utolsó feljegyzéseiben, amelyekben lehetséges utódait jellemezte, Trockijt is bírálta: a pártfőtitkári tisztség ellátására nemcsak Sztálin, de Trockij sem alkalmas, mert „vonzódik a dolgok tisztán bürokratikus, adminisztratív oldala iránt”.

Sztálinnak ellenben nagyon is testhez álló feladat volt a pártbeli adminisztráció: Trockij híveit mindenhol kiszorították. Az 1920-as évek lázas útkeresésében a Trockij vezette baloldali ellenzék végzetes hibát követett el: miközben a párt hivatalosan tiltotta a frakciózást (ezzel a kronstadti felkelés idején maga Trockij is egyetértett!), mégis megpróbálta utcára vinni a politikát, tüntetések szervezésével, beszédekkel, stb. 1928-ra az ellenzék súlyos politikai vereséget szenvedett el, ráadásul a szovjet belső helyzet a hatalmi harc okán is kiéleződött. Ekkorra érett meg Sztálinban az a gazdasági-politikai irányváltás, amely később a sztálini második forradalomként vonult be a világtörténelemben: a NEP liberálisabb politikájával való szakítás, és az erőltetett iparosítás és kollektivizálás elindítása. Mindehhez – a személyes gyűlöleten túl – nem hiányzott az országban egy megátalkodott ellenfél. Sztálin kezdetben kompromisszumot ajánlott: amennyiben Trockij lemond az aktív politizálásról, és beismeri politikai vereségét, úgy a Szovjetunióban maradhat, ellenkező esetben el kell fogadnia a száműzetést. Szibéria talán politikailag is rosszul csegett volna az egykori forradalmárok előtt – mindenesetre, a száműzetés helyszínéül az OGPU előbb Alma-Atát választotta, majd, amikor kiderült, hogy Trockij továbbra is kapcsolatot tart fenn a fővárosban maradt híveivel, 1929-ben Törökországba deportálták, miután a nyugat-európai demokráciák maguk sem lelkesedtek egy hivatásos és ennyire ismert forradalmár befogadásáért.

A politikai elszigeteltség azonban nem törte meg Trockijt: fáradhatatlanul szervezte tovább a világforradalmat, levelezett a világban szétszórta élő trockista csoportokkal, írta a könyveit és hadakozott Sztálin ellen. A kommunista ellenzék lapja, a *Bjulletyeny Oppozicii* szerkesztésében és kiadásában pótolhatatlan segítséget jelentett fia, Lev Szedov szervezeti tevékenysége, aki egész életét a „trockizmus” ügyének szentelte. A száműzetésben ez a lap volt Trockij fő szócsöve, amelyen keresztül a „hamisítás sztálini iskolája” ellen tiltakozott. 1932-ben sikerült kitörnie a törökországi elszigeteltségből: november 27-én meghívták előadást tartani Koppenhágába, ahol szónoki tehetségével ezúttal is, mint már annyiszor, lenyűgözte fiatal hallgatóságát; még Freudról is pozitívan nyilatkozott, hogy bebizonyítsa: nem dogmatikus. (Itt érdemes felidézni, hogy mikor kedvenc szovjet írójáról kérdezték, akkor Iszak Babelt, a *Lovashadsereg* szerzőjét nevezte meg, de nagyra tartotta Gorkijt is. Babel később szintén áldozatul esett a sztálini terrornak). 1933-ban franciaországi hívei elérték, hogy a francia hatóságok vízumot adjanak Trockijnak. Ez azért is sokat

jelentett, mert Trockij soha nem adta fel a világforradalom álmát; előbb a németországi forradalomban reménykedett, majd pedig, a francia politikai helyzet polarizálódásával Párizsban remélte egy újabb proletárforradalom kitörését. Itt érdemes megjegyezni, hogy miközben Sztálin egészen 1935-ig ellenezte a népfront-politikát (vagyis azt szorgalmazta, hogy a német kommunista pártnak kerülnie kell mindenfajta szövetkezést a munkásárulóknak kikiáltott szociáldemokratákkal. Trockij jóval korábban felismerte a fasizmus veszélyét, mégis, Sztálin fordulata után Trockij szembefordult a népfronttal. A müncheni egyezmény után viszont pontosan megjósolta a *Bjulleteny Opozicii* hasábjain, hogy Sztálin egy éven belül ki fog egyezni Hitlerrel.⁸

Noha Trockij sok mindent előre látott a politikában, a világforradalom lehetőségének megítélésében katasztrofálisan tévedett. Blum alatt azonban megindult a francia kormány és a Szovjetunió diplomáciai közeledése; ez nemcsak azért volt katasztrófa Trockij számára, mert elmaradt a remélt forradalom, hanem azért is, mert ismét nemkívánatos személynek minősült Franciaországban. 1936 nyarán tehát megint csak búcsút kellett vennie barátaitól; Norvégia fogadta be. Ezenközben a trockisták számára a helyzet nemcsak külpolitikailag, hanem a szovjet terror fokozódásával fizikailag is rosszabbodott: 1936-ban volt az első nagy moszkvai kirakatper, amelynek során mind a 16 vádlott beismerte a bűnösségét, magát Trockijt pedig a nemzetközi terrorista összeesküvés fejének kiáltották ki. Trockij természetesen nem tudhatta, milyen kényszerek és tortúrák hatására „vallottak” a vádlottak; azt azonban éreznie kellett, hogy immáron nemcsak politikailag teszik tönkre, hanem a pusztta élete sincsen biztonságban Sztálintól. A sötét égen megjelent egy apró fénysugár: Diego Rivera, Trockij kedvenc festője elérte a mexikói elnöknél, hogy menedéket adjon az üldözötteknek. 1936-tól az 1940-es merényletig Coyoacánban élt és működött Trockij családjával és csekély létszámú követőjével (közéjük tartozott a francia Jean van Heijenoort, aki könyvet is írt az együtt töltött időről).⁹ A nagy perekhez értékes adalékokat nyújt az ún. Dewey-bizottságnak átadott anyag, amelyben Trockij elsőként elemezte a perek egész mechanizmusát.

A nagy terror fokozódásával a Trockijt sújtó személyes tragédiák sora is növekedett. Első házasságából született lánya, Zina, 1933. január 5-én gázzal megmérgezte magát, amelyért Trockij természetesen Sztálint tette felelőssé (a lány skizofréniában szenvedett). Már inkább több gyanúra ad okot Lev Szedov, a „fiú, barát és harcostárs”

halála, aki egy műtét után hunyt el 1938. február 16-án, Párizsban. Itt – ha valóban Sztálin keze volt a halálesetben, ami természetesen nem bizonyítható – nemcsak személyes bosszúról lehetett szó: Lev Szedov mint hithű trockista és tapasztalt szervező és „konspirátor” önmagáért is rajta volt a „kiiktatandók” listáján. Ügynökök vették körül, és nem lehetetlen, hogy valóban az OGPU okozta a halálát (Ha másképp nem, azzal, hogy Lev mint elhivatott forradalmár és trockista maga is elég hajszolt életet élt). Később már az is elegendő volt a letartóztatáshoz és a száműzetéshez, vagy akár a halálhoz, ha valaki barátja vagy családtagja volt Trockijnak: ezt valóban nem magyarázhatjuk mással, mint Sztálin személyes bosszúhadjáratával legnagyobb politikai riválisa ellen, aki a száműzetésben sem adta fel a harcot, vagy ismerte be politikai vereségét (igaz, a Nagy Terror idején ez sem mentette volna meg az életét, mint ahogyan ezt számos példa mutatja ...).

Trockijt azonban fia halála sem törte meg – legalábbis a világforradalom szervezése maradt élete fő ügye. Hozzálatott a Negyedik Internacionálé megszervezéséhez – pontosabban, elszántan folytatta a már meglevő szervezőmunkát. Az öregedő Trockij egyre kevésbé ismert kompromisszumot: azt akarta elérni, hogy a világ trockistái nyíltan és határozottan tagadják meg a nem-trockista csoportokat. Nem csoda, hogy szektariánus politikája elsősorban csak az Egyesült Államokban szerzett neki (kevés számú) híveket. Sztálin azonban jócskán túlbecsülte a nemzetközi trockizmus erejét és jelentőségét: 1937. március 3-án a Központi Bizottság előtt is bejelentette, hogy Trockij világméretű összeesküvést sző a Szovjetunió ellen, Trockij *Az elárult forradalom* c. könyvének fordítóját, Max Eastmant pedig leleplezték mint brit ügynököt (egy régi barátjából kínzásokkal kényszerített vallomás alapján).

Itt érdemes megemlíteni, hogy Sztálin – kódoltan ugyan – de Trockij zsidó származását is felhasználta a politikus szovjetunióbeli lejáratásában: rendszeresen a párt Júdásának nevezték, illetve Lev Davydovicsként tüntették fel a nevét, hogy ezzel is hangsúlyozzák idegenségét. Noha Trockij tudatában volt az antiszemitizmusnak, és sosem maradt közömbös a zsidóság sorsa iránt,¹⁰ azt végig a proletárforradalom útján vélte megoldhatónak, ami az alábbi, 1934-es idézetből is kiderül: „A zsidókérdés a zsidóság egész történelmi útja következtében nemzetközi, amely a »szocializmus egy országban« keretei között nem oldható meg. A zsidó munkások a legfőrtelmesebb és legocsmányabb antiszemita hajszák és pogromok közepette

is forradalmi büszkeséget meríthetnek abból a tudatból, hogy a zsidó nép sorsa csak a proletariátus teljes és végleges győzelme által oldódik meg.”¹¹

Nem hagyhatjuk említés nélkül Trockij viszonyát élettársával és harcostársával. Natalja Ivanovna Szedovával, aki nagyon sokat jelentett neki. Végrendeletében is megemlékezett róla: „Jogomnak tartom azonban, hogy kivételt tegyek barátommal, Natalja Ivanovna Szedovával. A boldogságon túl, hogy a szocializmus ügyének harcosa voltam, a sors azt a boldogságot is megadta nekem, hogy férje lehettem. Közös életünk csaknem negyven éve során a szeretet, a nagylelkűség és a gyöngédség kimeríthetetlen forrása maradt. Nagy szenvedéseken ment keresztül, különösen életünk utolsó szakaszában. De megnyugvással tölt el, hogy éppígy megismerte a boldogság napjait is.”¹² Életében éppen Mexikóban azonban mégis megjelent egy új szerelem, méghozzá a pártfogó Diego Rivera felesége, Frieda Kahlo személyében, akit ma jóval nagyobb festőnek tekintenek, mint a férjét. Trockij végül is szakított Friedával, és visszatért Nataljához (Natocskához, ahogyan leveleiben becézte őt). Levelei megmutatják, hogy a sztálini prűdéria távol állt Trockijtól; esendő ember (is) volt, ahogyan mindannyian.

Miközben Sztálin a Szovjetunió minden diplomáciájával és az OGPU-val harcolt ellene, Trockij egyedüli fegyverével, ami megmaradt: tollával szállt szembe az önkénnyel. Sztálin-könyvét már nem fejezhette be; egy sikertelen merényletkísérlet után végül 1940. augusztus 20-án érte utol a környezetébe beférkőzött, spanyol származású Ramon Mercader gyilkos fegyvere, a hírhedté vált jégcsákány.

Az élő Trockijnak nem lehetett igaza a párt ellenében, amely végül Sztálint „választotta”; *Az elárult forradalomban* kifejtett prófécia azonban, ti. hogy a nómenklatúra és az állami bürokrácia felső rétegei, mihelyst veszélyben érzik politikai hatalmukat, nem haboznak magántulajdonná alakítani az állami tulajdont (amely elvben a népé volt), fél évszázaddal a jóslat után beteljesült.

Ha politikusként Trockij végül el is bukott, forradalmár tevékenységével, és tollával sikerült beleírnia magát a szovjet és a világtörténelembe. Kiváló szónok volt, és páratlan publicista – szellemi hatása pedig mindmáig megtalálható nemcsak a trockista csoportokban, hanem az antisztálinista kritikában is. Az orosz forradalom történetéről máig nem írtak jobb könyvet, mint az övé.

- ¹ Krausz Tamás (szerk.): *A száműzött Trockij*. Budapest, Kolibri Könyvkiadó, 1989.
- ² Lev Davidovics Trockij: *Életem: Önéletrajzi vázlat*. Budapest, Áramlat, 1989.
- ³ Lev Davidovics Trockij: *Az elárult forradalom*. Budapest, Áramlat, 1990.
- ⁴ Isaac Deutscher: *The Prophet Armed, 1879–1921*, London, Oxford University Press, 1954; uő: *The Prophet Outcast, 1929–1940*, London, Oxford University Press, 1963; uő: *The Prophet Unarmed, 1921–1929*, London, Oxford University Press, 1959; B. Knei-Paz: *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford, Oxford University Press, 1978; Robert Service: *Trotsky. A Biography*. The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- ⁵ A kivételek között említtem D. A. Volkogonov Trockij-könyvét: *Trotskii: politicheskii portret: v dvukh knigakh*. Moskva, Novosti, 1997.
- ⁶ Még a „legvidámabb barakkban” is bezúzták Krausz Tamás Trockij-cikkét: *Mozgó Világ*, 1984, 8. sz.
- ⁷ Ehhez lásd: Krausz Tamás: *Szovjet thermidor: a sztálini fordulat szellemi előzményei, 1917–1928*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.
- ⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy 1935-ben, amikor a Komintern VII. Kongresszusán Sztálin elkezdte támogatni a népfrontpolitikát, Trockij nem tudta magát rávenni a sztálini álláspont támogatására.
- ⁹ Jean van Heijenoort: *With Trotsky in Exile*. Cambridge, Harvard University Press, 1978.
- ¹⁰ Mindeközben Trockij soha nem hagyta el internacionalista meggyőződését és pozícióit.
- ¹¹ Krausz, i. m. 85.
- ¹² Krausz, i. m. 89.

Az orosz forradalom „kisembere”

Az a kérdés, hogy az „egyszerű” „kisember” hogyan élte meg az 1917-es eseményeket, igen fontos az orosz forradalom historiográfiájában. Milyen gyökerei voltak a 100 évvel ezelőtt átélt társadalmi kataklizmának? Az 1917-es őszi eseményeket valóban a bolsevik elit hatalomátvételének kell tekinteni, ahogy azt egyesek állítják? Vagy V. I. Lenin és pártja a tömegek hangulatára támaszkodott, ügyesen kihasználva vágyukat a társadalmi igazságosság iránt?

E tekintetben különösen érdekes az alább ismertetett dokumentum. Ez egy levelezés, ami 1917 július elején jelent meg a bolsevik Uráli Pravda [Uralszkaja Pravda]* c. újságban. Pontosan ezekben a júliusi napokban próbálja először magához ragadni a hatalmat Petrográdban az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) Közpon-ti Bizottságának katonai szárnya. A próbálkozás kudarca ellenére is egyértelmű, hogy már akkor is szép számú olyan katona és munkás állt a bolsevikok mögött, akik elégedetlenek voltak az ország helyzetével.¹ Eklatáns példája ennek „Malenykij” levele.

A szerző által választott álnév („kicsi”, „kisember”) természetesen nem véletlen. Az Uráli Pravda levelezője a forradalom „kisemberei-hez” tartozik, azokhoz az alacsony sorból származó bolsevikokhoz, akik majd 1917 őszén harcolnak a hatalomért az Urál és Oroszország városaiban és ipari településein.

Ilyen település volt Polevszkij is, ami egy rézöntöde köré épült még a XVIII. században. A XX. század elejére, azt követően, hogy a réztermelés veszteséges lett, a gyár áttért a vásra. A gyár magánkéz-ben volt, sokáig D. P. Szolomirszkij vállalkozó irányítása alatt állt,

* Az OSZDMP jekatyerinburgi bizottsága által, 1917. április 22. (május 5.) és augusztus 24. (szeptember 6.) között 8-10 000 példányban kiadott újság, amely 2017. szeptemberétől *Uralszkij Rabocsij* (Uráli Munkás) néven jelent meg. (A szerk.)

aki az I. világháború előestéjén [1912-ben – a szerk.] eladta külföldi befektetőknek; a részvények többségét a *Sysert Company Limited* szerezte meg.²

Az I. világháború éveiben a polevszkiji gyárban létrehoztak egy külön műhelyt, ahol főleg sodort drótkötelet és szögesdrótot gyártottak (ezt az alább közölt dokumentumban is említik). A front szükségleteire a gyárban kézigránátokat, aknákat, töltényeket stb. is előállítottak. De 1917 elejére a gyártás gyakorlatilag teljesen ellehetetlenült.

Mi az oka, hogy 1917-ben válságállapot lépett fel nemcsak ennél a vállalatnál, de sok másiknál is? Az egyik válasz erre a kérdésre megtalálható a levélben. Szerzője, egy gyári munkás, azt bizonygatja, hogy mindennek az oka: a nagyüzemek önzősége, és az a tény, hogy nem hajlandók a profit egy részét a front szükségleteire felajánlani. „Malenykij” megjegyzi, hogy több vállalkozó patriotizmusa képmutató volt 1917-ben: miközben duzzadt a keblük a hazafias beszédektől a gyűléseken és a sajtóban, gyakorlatilag szabotálták a hadseregnek szükséges termékek gyártását, ha ez nem vezetett profitjuk növekedéséhez.

Ennek eredményeképpen, a munkások egy része nagy reményekkel fordult a bolsevik szervezetek felé, mert ők szóltak fel legaktívabban a társadalmi igazságtalanságok s a dolgozók elbocsátása ellen. A polevszkiji gyárban, 1916-ban, amikor megjelent pár száműzött lett, és a száműzetésből nemrég megszökött földijük, F. Ja. Kikur, közvetlenül a forradalom előtt megalakult egy illegális bolsevik csoport.³ Mindannyian egy dróthúzó műhelyben helyezkedtek el (nem véletlen, hogy pont ezt a műhelyt említik több ízben is a dokumentumok). 1917 tavaszán ők voltak azok, akiknek sikerült létrehozni a helyi szovjetet és annak élére állni.⁴ A szovjet meglehetősen határozottan támaszkodott a bolsevikok álláspontjára.

Az ilyen eset korántsem számított egyedinek az Urálban. Ahogy a kutatók megjegyzik, ez azokra az ipari városokra volt jellemző, amelyek körzetében magántulajdonban voltak a gyárak, s ahol már a XX. század első éveiben is éles társadalmi és gazdasági ellentétek jelentkeztek. Polevszkij abban a tekintetben is tipikusnak mondható, hogy ott egy olyan gyár működött, mely az I. világháborúban kezdett el hadfelszerelést gyártani. Az ilyen gyárakban új munkáskollektívák alakultak, csakis rájuk jellemző pszichológiával.⁵ A gyártulajdonosok és a vezetőség nem oldották meg a régóta érlelődő problémákat, nem vették figyelembe a faluról nemrég elszármazott munkások sajátos lelki beállítottságát. Az oroszországi nagytőkések többségének gon-

dolatai 1917-ben kizárólag a nyereség maximalizálása körül forogtak. Az elhúzódó I. világháború körülményei között ez különösen fájdalmasan érintette a munkásokat. A helyzetükkel való elégedetlenség egyre csak gyűlt bennük, és ez végül 1917 őszen társadalmi robbanáshoz vezetett. De már az alábbiakban olvasható, nem sokkal a bolsevik hatalomátvétel előtt íródott dokumentumban is érezhető a vihar előtti állapot, amely magával ragadta az oroszországi munkástömegeket.

„Malenykij”, polevszkiji gyár ⁶

Az a zűrzavar, ami az utóbbi időben megfigyelhető Oroszországban, és amit az adminisztráció idéz elő, minden egyes nappal jobban érezhető nálunk, a polevszkiji gyárban is. Folyamatosan bocsájtják el munkásokat a dróthúzó műhelyből. A drótok gyártását napi 700 pudra kellett csökkenteni, bár a drót katonai célokra kell. A rézöntő üzem már negyedik hete áll, mivel nem fűtik föl az olvasztó- és a tégláégető kemencét (a Martin- és a téglakemence csak a napokban indult be). De mivel kevés a munkás-kéz, a termelés nem hatékony. Bár a vezetőség tudta, hogy dolgozni kell, valamiért mégse tartotta fontosnak, hogy erről időben gondoskodjon (bár a dróthúzó üzemből elbocsátottak a dolgozókat, de egy szóval sem említették, hogy át lehet menni egy másik helyre is dolgozni).

Száraz tüzelőfában is hiányt szenvedünk. Ami pedig a fakitermelést illeti, a vezetőség a füle botját sem mozditja.

Látván azt a zűrzavart, ami felé a vezetőség taszít, a helyi szovjet a legutóbbi, május 29-i ülésen arra kötelezte a gyár vezetőségét, hogy nyilvános helyen függesszenek ki hirdetményt, hogy munkásokra és favágókra van szükség, és javasolta, hogy mind a szovjettől, mind az adminisztrációtól küldjenek ki 1-1 képviselőt a közeli településekre toborzás céljából (a tüzelőanyag-hiány miatt félt, hogy le fog állni a gyár).

A 8-órás munkanap bevezetése miatt a gyár vezetése erősen hajlik rá, hogy csökkentse a termelést. A munkások biztosak abban, hogy az adminisztráció őket, a munkásokat és a 8-órás munkanapot okolja, hiszen a vezetőség ténszerű adatokkal tudja bizonyítani, hogy a 8-órás munkanap bevezetése miatt „csökkent a termelés”. Ezt a munkások se tagadják.

De miért csökkent a termelés? Miért hibásak a munkások a tüzelőfa elmaradásáért? A száraz tüzelőfa hiánya miatt a Martin-kemence rossz minőségű öntvényeket bocsát ki, s a hengerüzem is csak fele annyit tud termelni, mint amennyit bírna. A munkások és a favágók hiányáért talán maguk a munkások hibásak? Egyértelmű, hogy nem! Scsekancsev⁷

igazgató bejelentette a szovjetnek, hogy a szovjetnek semmi köze hozzá, hogy nem működik a vasolvasztó, de a szovjet akkor is szükségesnek tart kitenni egy hirdetést, hogy szükség van munkáskézre.

Hiába gondolják, kapitalista nagyságos urak, hogy a munkások nem látják, mire törekszenek. Cselekedeteikkel csak felszítják a munkások indulatait. És jobb, ha tudják, hogy ha betelik a pohár, akkor nem fog segíteni sem a maguk patrióta „a haza veszélyben” kiáltásai, sem a maguk „szocialista miniszterei”.

Jó dolog harsogni, hogy „harc a dicsőséges győzelemig”, midőn kényelmes otthonaitokban ültök, s a háború nektek csak a hasznot hozza? Mit adtok a háborúnak a „harc a dicsőséges győzelemig” lózungon kívül? Semmit! Csak egy valamit tudtok: haszon, haszon és még több haszon!

És amikor felelősségre vonnak benneteket, s azt követelik, hogy a hasznot a haza védelmére fordítsátok, akkor szánt szándékkal csökkenteni akarjátok a termelést. Ez azonban nem fog sikerülni!

Elvtársak, ne várjatok! Szerveződjetek! Zárjatok szorosabbra a szervezetetek körül! Mindenre készek kell legyünk! Nincs mit várnunk a szocialista miniszterektől! Minden tőlünk függ! Nincs mit várni főntről. Sokáig vártunk, sokáig túrtünk. Eljött az ideje, hogy alulról építsük fel a társadalmi és állami életet.

Jegyzetek

- ¹ Erről lásd bővebben: Rabinowitch, Alexander. *The Bolsheviks Come To Power: The Revolution of 1917 in Petrograd*. Indiana University Press, 1976
- ² Кожевников, А.: *Город Данилы-Мастера*. Малахитовая провинция: культурно-исторические очерки. Екатеринбург, 2001. 121. A szisztertyi gyár történetéhez lásd: https://mpk66.ru/sisertskii_zavod.htm. (A szerk.)
- ³ Кожевников: i. m., uo.
- ⁴ Pont ekkor folyt a gyári településeken a szovjetek felállításának legaktívabb szakasza. Erről lásd: Попов Н. Н. – Бугров, Д. В.: *Бремя упущенных возможностей: Урал в 1917 году*. Екатеринбург, 1997. 31.
- ⁵ Lásd: Постников, С. П. – Фельдман, М. А.: *Власть и рабочие Урала в 1917 г. Очерки истории и историографии*. Екатеринбург, 2011. 81.
- ⁶ Megjelent: *Уральская Правда*, Екатеринбург, 1917. 4 июля.
- ⁷ Valószínűleg I. I. Csikancev gyárigazgatóra gondol.

(Fordította: Vértess Judit)

Hogyan éltek a munkások a cári Oroszországban?

Részletek Jevsztafij M. Gyementyev:

Mit ad az üzem a lakosságnak, és mit vesz el tőle
című művéből (1897)

Főként azoknak a szolgálattelkü liberálisoknak és monarchistáknak, akik körös-körül szennyezik a levegőt, s megóvják a forradalomtól az Abramovicsokat, Vekszelbergeket, Fridmanokat, Hanokat, Trutnyeveket, Prohorovokat, Gyeripaszkokat, Potanyinokat, Melnyicsenykokat, Uszmanovokat, Alekperovokat, Kuzjajeveket és más hitvány burzsoákat.

[...]

A munkás-bérlakások mellett szólnunk kell néhány szót azokról a körülményekről is, amelyek között a dolgozók élnek az üzemekben. A munkások tudniillik ugyanazokban a helyiségekben pihennek és alszanak éjjel, ahol napközben dolgoznak, s úgy tűnik, egyáltalán nem szégyellik azokat a nyomorúságos viszonyokat, amelyekben az életük java részét töltik. Ahogy tapasztaltuk, gyakori ez a jelenség, igaz nem mindenhol fordul elő, elsősorban a kézműves iparban találkozhatunk vele. A juhbőr cserző vállalatok dolgozói például az erjesztőkádak mellett alszanak, amelyekből állandóan párolog a fojtogató, egészségtelen, meleg gőz. Nem jobb a helyzete a textilmunkásoknak sem: ők a munkapadjaikon kénytelenek aludni a műhelyek mérgező, ecetsavas párájában. E tekintetben szinte semmilyen különbség nincs a kicsi üzemek és a nagyobb manufaktúrák között. Nyilvánvaló, hogy kényelmes környezetről egyáltalán nem beszélhetünk e munkások esetében.

Az üzemek dolgozói szinte semmilyen tulajdonnal nem rendelkeznek. A messziről érkező munkásoknál még előfordul valamilyen zsák vagy koffer, amelyben fehérneműiket tartják, s esetenként még némi „alom” is lehet náluk, amelyen aludhatnak. Azoknál a munkásoknál

azonban, akik nem az üzem lakói, vagyis rendszerint a környező falvak ingázó munkásai, szinte semmi sincs. Igaz ugyan, hogy ők vasárnapként és az ünnepnapokon hazautazhatnak, s „csak” hétköznapi kénytelenek a műhelyekben aludni. Sem az egyik, sem a másik esetben nem találtuk jelét rendes fekhelynek.

Az orosz műhelyek világát legszemléletesebben a gyékénykészítő üzemek mindennapjain keresztül világíthatjuk meg. Az üzemi helyiségbe belépve, a látogató úgy érezheti magát, mintha egy sűrű dzsungelbe érkezne. Körös-körül száradó ruhák a kifeszített köteleken, a padló vastagon beborítva ragacsos iszappal, a levegő nehéz, párás. Az embernek nagyon figyelnie kell hova lép, mert vagy egy sáros vízzel teli kátyún, vagy egy megsüllyedt-szétkorhadt padlódeszkán bukik orra, esetleg a vízzel teli dézsák egyikébe talál belelépni, nem is beszélve a földön állandóan kúszó-mászó gyerekekről, akiket bármelyik pillanatban agyonnyomhat. A látogató – ha mindezeket keresztüljut – végül elér az egyik ablakhoz, amelynél szüntelenül folyik a termelés.

A műhelyek berendezése nagyjából mindenütt egyforma. Az állások fal mentén, az ablakoknál vannak felállítva. Ezeket keresztgerendákkal kötik össze, úgy, hogy minden ablakkal szemben képződik valami ketrec-féle, aminek hossza nagyjából 4, szélessége 2–3 arsin (1 arsin=0,7 méter). E kalitkák egyaránt szolgálnak a dolgozók munka-, és lakhelyeként. Szabad terület alig van, mindössze a műhely középtáján egy kevés, ám rendszerint ezt is különböző hulladékok borítják.

A gyékényműhely állásai úgy néznek ki, mint egy istálló rekeszei. A munkás és családja lényegében a nap 24 óráját ezekben tölti. Itt dolgoznak, itt esznek, s ugyancsak itt alszanak egy deszkán, az állás felső keretén. A kevésbé szerencséseknek pedig csak egy szemétkupac jut a padlón – ágynemű „természetesen” a legritkább esetben fordul elő. A nők itt szülik meg gyermekeiket a műhely lakói szeme láttára (egyetlen helyen sem tapasztaltuk, hogy létezne bármiféle könnyítés a terhes nők számára), a betegek itt fekszik ki a betegségüket, s ha szervezetüknek már nincs ereje legyőzni a kórt, itt is halnak meg. (Ilyen körülmények mellett nem csoda, hogy a munkások élettartama rendkívül alacsony. Hogy csak egy példát említsünk: a csatkészítő munkások mindössze 9,5%-a éri el a negyvenéves kort, a 60. életévet pedig szinte senki sem éri meg közülük.)

A munkás-lakók rendkívül szűk térbe zsúfolódnak össze: csak a vizsgált esetek harmadában jut egy főre 1–1,3 légköbszázsény (1 légköbszázsény=9,7 légköbméter), a fennmaradó kétharmad

részben pedig mindössze 0,4–0,9. Az extrém túlszűfoeltság illetve az állandó áztatás, mosás következtében a helyiségek szinte mindig fullasztó melegek, nyirkosak. A műhelyek egyáltalán nem szellőznek: általában kevés az ablak, s az emberek ezeket is inkább beszögelik, betapasztják. Az átnedvesedett, dohos falakon keresztül szintén minimális levegő cserélődik.

A háncsból kimosott sár rendszerint a földre kerül. A padlót egyáltalán nem mossák fel a 8 hónapig tartó idény alatt, emiatt az mindig nedves, rothadt, s lassanként kialakul rajta egy vastag, ragadós iszapréteg, amit csak júliusban, a gyékénymunkások távoztával vakarnak fel. A műhelyek mindenütt – a fa-, és kőépületekben egyaránt – koszosak, és szinte soha nincsenek felsöpörve, kitakarítva. A falak meszeletlenek, de egyébként is állandóan nedvesek, penészesek, a kormos plafon folyton csöpög a beázó tető miatt, az ajtókról pedig mint a víz, úgy folyik a vastag, nyálkás penészszerűség.

[...]

Az üzemek munkásszállói – kevés kivétellel – mindenütt egyformák. Számos esetben tapasztaltuk, hogy ezek a szállók olyan építményben vannak kialakítva, amelyeket eredetileg gyárépületnek szántak. E monumentális házakban rendszerint kisebb lakrészeket alakítanak ki a dolgozók számára – sokszor a nyirkos alagsorokban is.

Vannak üzemek, ahol a munkásszálló épületét kis szobácskákra osztják fel, amelyekben egyedülálló, vagy családok munkásokat helyeznek el. E kis szobák gyakran csak hevenyészett módon vannak elválasztva egymástól, többnyire deszkából összetákolts „válaszfalak”, melyek rendszerint még a plafonig sem érnek fel.

A szobácskában csak néhány kivételes esetben lakik egy család. Nagy általánosságban az egyes szobákban kettő, három, vagy esetenként ennél több (akár hét!) család él. A szobák belső elrendezését vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az egyes családok, a szűkös lehetőségekhez képest próbálnak valamennyi privát szférát kialakítani maguknak.

Ha pedig egyedülállókat zsúfolnak be ezekbe a helyiségekbe, nem veszik tekintetbe a nemek szerinti elosztást: a férfiakat és a nőket ugyanabba a szűkös térbe szorítják be.

Az üzemekben nem létezik semmilyen norma, ami szerint beosztanák a lakókat a szobácskába. A leggyakoribb szempont az, hogy hány embert lehet maximálisan beszáfolni egy lakóhelyiségbe. Csak kivételes esetben találkozunk olyan üzemekkel, ahol az adminisztráció bizonyos mértékig figyelembe veszi a lakók elhelyezésében a munka-

beosztást. Ekkor esetenként adódhat némi lehetőség a munkásoknak a pihenésre. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az emberek általában váltásokban dolgoznak, így a terem a nap 24 órájában funkcionál hálószo baként, emiatt szinte soha nem szellőzik, a levegő mindig nehéz, áporodott.

A bejárás során ugyan találkoztunk kevésbé telített lakóhelyiségekkel is, ezek száma azonban legalább annyira csekély, mint amennyire a túlszűfoltak száma magas. Általában jellemző az egyes üzemekre, hogy lakótereinek köbtérfogata személyenként kevesebb, mint 1 köbszázseny. Ritkaság, ahol ennél több tér jut egy főre. Extrém esetben előfordul az egészen embertelen 0,2 köbszázseny per fő. Egyáltalán nem érezzük tehát túlzásnak a munkások gyakori panaszát, miszerint ők „egymás hegyén-hátán élnek”.

Olykor előfordul, hogy nem szobácskákat alakítanak ki a szállókban. Ebben az esetben a munkásokat, gyermekeikkel és feleségeikkel együtt, közös hálókban szállásolják el, amelyek – a méretet leszámítva – nem sok mindenben térnek el a kis szobáktól. Ezek általában nagyobb alapterületű helyiségek, gyakran 60 köbszázseny térfogatig, néhány esetben viszonylag kisebb termék. A köbtérfogát, ami itt egy emberre átlagban jut, rendszerint ugyanakkora, mint a szobácskák esetében.

A légcseré a közös hálótermek esetében is hatalmas probléma. Az esetek jelentős többségében még egy egyszerű ablakszem sincs, ahol pedig mégis előfordul, ott is alaposan be van szegelve. A munkások így szinte állandóan mérgezett levegőt szívnak, s ebből a szempontból sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint azok, akik naponta kénytelenek bejárni a szomszédos falvakból. Az ingázók szegényes konyháinak levegője még mindig sokkal tisztább, egészségesebb, mint a nagy munkásszállóké.

[...]

Nem jobb a helyzet a bérlemények esetében sem. Megtekintve és felmérve a munkáslakások egy részét Ozerah faluban, hasonlóan rossz körülményeket találtunk.

Nézzünk egy példát ebből a faluból! A vizsgált házban két szoba található, szélességük 7, hosszúságuk 6, magasságuk a padlótól a plafonig 3 arsin. A köbtérfogatuk (a kemencét nem számolva) 10 köbszázseny. E házban 21 férfi, illetve 19 nő él együtt a parasztház tulajdonosával. Összesen tehát 41 ember zsúfolódik össze ebben a két szobában, s egy lakóra nagyjából 2 négyzetarsin (1 négyzetarsin=0,5 négyzetméter) és 0,25 köbszázseny jut, nem számítva bele a bútorok

által elfoglalt teret. Egy másik hasonló házban Ozerahban, a munkásszállók normál szobáicskáihoz hasonlóan, a munkások kor és nem szerint vegyesen helyezkednek el, s fejenként mindössze 0,2–0,4 köbszázseny légtérrel és 1,5–2,8 négyzetarsinnal rendelkeznek. Hogy a munkások hogyan élnek, pihennek, alszanak ilyen szűkös körülmények között, ágy helyett sok esetben pusztán összetákolts deszkákon, értse meg, aki tudja.

[...]

Az orosz munkások táplálkozásáról általánosságban elmondható, hogy az a mennyiséget tekintve kielégítő, a minőség szempontjából azonban komoly hiányosságokat tapasztaltunk.

A dolgozók étrendje rendkívül értéktelen és egyhangú. Gyakori a fekete kenyér, a scsi, a hajdina-, és köleskása, a burgonya, a nyers savanyú káposzta, és az uborka.

Húshoz csak nagyon ritkán jutnak az emberek. Néha ugyan előfordul egy kevés sózott marhahús a scsiben, de elenyészően kis mennyiségben: az általunk vizsgált esetekben egy embernek be kellett érné 10 zolotnyikkal (1 zolotnyik=4,3 gramm), csonttal együtt. A húst olykor helyettesítik heringgel, vagy különféle apró halakkal, esetleg marhafaggyúval, illetve kenderolajjal.

A munkások tápláléka a bérlakásokban még rosszabb, mind a mennyiséget, mind pedig a minőséget tekintve. Itt szinte minden étkezés üres scsiből és fekete kenyérből áll. A nők és a gyerekek számára sokszor pedig még a hajdinakása is kivételes luxusnak számít.

Ha megvizsgáljuk mennyit költenek élelmiszerre az orosz illetve a massachusetts-i munkások, akkor azt találjuk, hogy a mi dolgozóink megközelítőleg négyszer kevesebbet fordítanak az étkezésre, mint az észak amerikaiak, miközben az élelmiszerárak tekintetében nem találtunk számottevő különbséget.

Megállapítható, hogy az orosz munkás – és családja – a magas lakhatási költségei miatt kénytelen állandóan rontani az amúgy is silány étkezésén, ellenkező esetben ugyanis nem tudna kijönni csekély fizetéséből. A lakhatáson túl viszonylag nagy terhet jelentenek még a ruházatkódás, s az esetleges betegségek költségei. Az orosz munkásoknak szórakozásra, kikapcsolódásra csak nagyon ritkán – leginkább ünnepnapokon – van lehetősége, s ez az esetek többségében a pusztá alkoholfogyasztásban merül ki.

Munkásaink 70%-ának van ingyenes lakhatása. Ők relatíve többet költhetnek élelmiszerre, mely átlagban a férfiak esetében 5, a nők esetében 4, a kiskorúak esetében pedig 3 rubelbe kerül havonta. Ez

a fizetés nagyjából 36%-át jelenti a férfiaknál, 39%-át a nőknél és 60%-át a gyerekeknekél.

[...]

A munkások életét tovább nehezíti a mindennapos túlóra, ami jelentősen meghosszabbítja az egyébként is túlságosan megterhelő műszakokat az üzemekben. Akadnak a munkaórák szempontjából előnyösebb helyek, mint például a Kolomenszkij gépgyár, ahol – hivatalosan – mindössze 11,5 órás a munkanap. A vizsgált helyeken azonban a napi 12 – 15 óra a leggyakoribb (lásd a táblázatban), rendkívüli esetben pedig előfordulhat, hogy akár 19 – 21 óra munkára is kényszerítik a dolgozókat naponta.

Munkaóra	Gyárak (%)
< 12	10
12–12,5	29
13–13,5	44
14–14,5	11,5
15–18	5,5

Az egészségtelen munkakörülmények, a nyomorúságos lakhatási viszonyok és az elégtelen minőségű étkezés következtében az orosz munkások egészségi állapota rendkívüli mértékben leromlott, élettartamuk nagyon alacsony.

[...]

(Fordította: Szalay Gábor)

Eredeti megjelenés: Е. М. Деметьев: Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. Изд. 2-е. Москва, Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1897.

<http://www.hist.msu.ru/Labour/Dementev/index.html>

Mi a liberalizmus?*

1. Zavarba ejtő kérdések egész sora

A [címben] föltett kérdésre adott szokásos válaszok szemernyi kétséget sem hagynak afelől, hogy a liberalizmus az a fajta eszmei hagyomány, amely erőfeszítéseinek centrumába az egyén – más összefüggő filozófiák által el nem ismert vagy éppen semmibe vett – szabadságát állítja. Ez rendben is van, ám ha a dolog így áll, hogyan s hová helyezzük el John C. Calhoun? E jeles államférfi, az Egyesült Államok alelnöke a XIX. század közepén, szenvedélyes dicshimnuszba foglalta az egyén szabadságát, amit – többek között Locke-ra hivatkozva – erélyesen védelmezett az állam bármely erőszakos jellegű kísérletével és jogtalan beavatkozásával szemben. S ez nem minden! Az „abszolút kormányzással”, illetve a „hatalomkoncentrációval” egyetemben fáradhatatlanul kritizálta és elítélte a „fanatizmust”,¹ a „keresztes” szellemiséget,² szembeállítva velük a „kompromisszumot” mint a valódi „alkotmányos kormányok”³ ihlető vezérével. Calhoun hasonló meggyőző erővel veszi védelmébe a „kisebbségek” jogait: esetükben ugyanis többről van szó, mint arról, hogy szavazás útján biztosítsák a különböző pártok kormányzati vetésforgóját, amelyek túlhatalma amúgy is elfogadhatatlan, még ha azt – egyrészt – időben korlátozzák is, másrészt mérsékli a kormányzók és kormányzottak közötti szerepek időszakos felcserélésének ígérete vagy inkább lehetősége.⁴ Kétségtelenül úgy tűnhet, hogy itt a liberális eszme legérettebb, egyben legcsábítóbb jellegzetességei fogalmazódnak meg. Ám más perspektívából szemlélve, azáltal, hogy leszólja azokat a fél intézkedéseket s mindazok óvatosságát vagy éppen gyávaságát, amelyek/akik

* Köszönetet mondunk a szerzőnek és a *Laterzia* Kiadónak azért, hogy engedélyezték a mű bevezető fejezetének magyarra fordítását és rövidített közreadását. (A szerk.)

a rabszolgaságot szükséges „rosszként” fogadták el, Calhoun kinyilvánítja, hogy a rabszolgaság olyan „hasznos jó”, amelyről, szerinte, „a civilizáció semmiképpen nem mondhat le”. Bizony, Calhoun csakis azért támadja vehemensen az intoleranciát, a keresztes szellemiséget – magától értetődően egy percig sem vitatva a feketék szolgaságba taszítását vagy a szökött rabszolgák utáni kegyetlen hajtóvadászatot –, hogy megbélyegezze az abolicionistákat, e „vak fanatikusokat”,⁵ akik úgy tartják, hogy „legszentebb kötelességük erőnek erejével fölszámolni” a rabszolgaságot, ezt az Alkotmány által szavatolt, tehát „legitim” tulajdonformát.⁶ A vehemensen és nagy jogi apparátussal védelmezett kisebbségek között a feketéknek természetesen nincs helyük. Sőt, ez esetben a tolerancia és a kompromisszumkészség mintha önnön ellentéteikbe fordulnának át: ha a fanatizmusnak valóban sikerülne véghezvinnie a rabszolgaság eltörlésének „örült” tervét, az az „egyik vagy másik faj elpusztítását”⁷ vonná maga után. Márpedig, figyelembe véve az Egyesült Államok akkori erőviszonyait, nem nehéz belátni, hogy a két faj közül melyik esett volna a másik áldozatául: következésképp’ a feketék csak rabszolgalétükben élhettek túl. Vajon Calhoun liberálisnak tekinthető-e vagy sem? E kérdésben semmiféle kételynek nem ad helyt lord Acton, a XIX. század második fele liberalizmusának egyik főszereplője, William E. Gladstone tanácsadója és barátja, aki a század Angliájának meghatározó alakja volt. Nos, Acton szemében, Calhoun az abszolutizmus valamennyi megnyilvánulási formája ellen vívott harc bajnoka volt – ideértve a „demokratikus abszolutizmust” is: az általa alkalmazott érvelés „a politikai igazság valódi csúcsteljesítménye.” Magyarán: a liberális hagyományba és pantheonba sorolt szerzők és nagy szellemek egyik legjelentősebbikével van dolgunk.⁸

Kevésbé empatikus nyelvezettel ugyan, de a feltett kérdésre – úgy tűnik – válaszolnak mindazok, akik Calhoun manapság „tipikus individualistaként”⁹ illetve mint a „hatalommal való visszaélésre hajlamos többség túlkapásaitól sújtott kisebbség jogvédő bajnokát”,¹ vagy épp’ a többségtől elvárható mértékletesség és önkorlátozás elvének teoretikusát¹¹ ünneplik. S nem hagy kétséget e tekintetben az az egyesült államokbeli könyvkiadó sem, amely föl vállalva a „Szabadság Klasszikusai”-nak – neoliberais hangsúlyokkal – való újraközlését, a sorozat szerzői között szerepelteti e jeles államférfit, a rabszolgatartó Dél ideológusát is.¹² Az iménti kérdésre nem csupán az Egyesült Államok történelmét rekonstruálva adhatunk választ. A nagy presztízsű francia forradalom liberális szellemű kutatói sem haboznak „liberálisnak” ne-

vezni azokat a történelmi személyiségeket és szellemi köröket, akik/ amelyek érdeme, hogy ellenszegültek a jakobinus „elhajlásnak”, bár egyszersmind fáradhatatlan védelmezői voltak a gyarmati rabszolgatartásnak is. Pierre-Victor Maluet-ről és a Club Massiac tagjairól van szó: mindannyian „ültetvény- és rabszolga-tulajdonosok”¹³ voltak. Nos, lehet-e valaki egyszerre liberális és ültetvényes rabszolgatartó? John S. Mill nyilván nem osztja a most helyeslőn bólogatók véleményét, legalábbis annak a vitának a tükrében, amit pont ő kezdeményezett az „ügynevezett” angol liberálisokról (köztük nyilván Actonról és Gladstone-ról is). Nevezettek ugyanis az amerikai polgárháború idején vállvetve s „dühödten” felsorakoztak a „déli államok oldalán”, egyszersmind rosszindulatú, vagy legalábbis hüvös távolságtartással méregették Lincolnt és az unionistákat.¹⁴

Egy dilemmával nézünk itt szembe. Amennyiben ugyanis a föltett kérdésre (ti. hogy Calhoun liberális-e vagy sem) igenlő választ adunk, nem őrizhetjük meg a liberalizmus hagyományos (és tankönyvi), formai integritását mint a szabad gondolat és az egyéni akarat tiszta kifejeződését. Ha azonban nemleges válasz mellett döntünk, egy másik akadályba ütközünk, s egy újabb, az előzőnél nem kevésbé kínos kérdéssel szembesülünk, nevesül: miért kellene továbbra is John Locke-nak tulajdonítanunk a liberalizmus „atyja” tiszteletre méltó címét? Calhoun valóban nyíltan – ha nem is fennhangon – „hasznos jóként” beszélt a szolgaságról, míg a hírneves angol filozófus (akire Calhoun egyértelműen utal) magától értetődő, békés dolognak tartotta a gyarmati rabszolgatartást, és személyesen is részt vett ezen intézmény jogi definíciójának megszövegezésében, Carolina állam alaptörvényének megalkotásánál. Ismeretes, hogy Locke közreműködött Carolina alkotmányának megszövegezésében, amely kimondja: „Carolina állam minden szabad polgárának, legyen bármilyen a vallása vagy (politikai) meggyőződése, föltétlen hatalma és autoritása van fekete rabszolgái felett”¹⁵ Locke „az utolsó nagy filozófus, aki kísérletet tett a teljes és örökös rabszolgaság igazolására”¹⁶ Mindez nem akadályozta meg abban, hogy kemény szavakkal ítélje el a politikai „rabszolgasorsot”, amit az abszolút monarchia kíván rákényszeríteni saját polgáira (*Két értekezés a polgári kormányzatról*. A továbbiakban: Locke I. 1.). Hasonlóképpen, Calhounnál a feketék szolgaságának „hasznos jóként” való elvi megállapítása egyszerre van jelen az olyasfajta hatalomkoncentrációtól óvó figyelmeztetéssel, amely magában hordozza a kockázatot, hogy a „kormányzottak” a „kormányzók rabszolgáivá” válnak.¹⁷ Ismeretes, hogy az amerikai

államférfi ültetvényes rabszolgatartó volt, az angol filozófusnak meg jelentős befektetései voltak a fekete rabszolgák kereskedelmében.¹⁸ Locke álláspontja ilyenformán még kompromittálóbbr: a Calhoun által jól-rosszul megénekelt rabszolgatartó Dél narratívájába már nem fért bele a feketék Afrikából való elhurcolása; az a pokoljárás, ami sokukat már jóval azelőtt halálra ítélte, hogy egyáltalán megérkeztek volna Amerikába.

Vajon akarjuk-e hangsúlyozni az imént szembeállított két szerző közötti csekély szemléletbeli különbséget, s egyedül Calhount kizárni a liberális hagyományból, aki még a XIX. század derekán is helyeselte, mi több, ünnepelte a rabszolgaság intézményét? Az ilyen „hátrányos megkülönböztetésre” válaszul a Dél politikusa, némi méltatlankodással, s bizonygatva saját álláspontjának igazát, George Washingtonról alkotott véleményével hozakodhatna elő, mondván: ő is „egy volt közülünk: rabszolga-tulajdonos és ültetvényes”.¹⁹ Francis Lieber Calhoun kortársa és korának egyik legkiválóbb szelleme volt. Személyében némelyek Montesquieu reinkarnációját látták, aki Tocqueville megbecsült levelezőtársa és a rabszolgaság intézményének igen óvatos kritikusa volt. Lieber azt remélte, hogy a rabszolgaság fokozatosan szolgai vagy fél szolgai állapotná változik – a déli rabszolgatartó államok saját kezdeményezése nyomán, amelyeknek joga az önkormányzáshoz számára nem képezhetette vita tárgyát. Emiatt Liebert délen is tisztelték, annál is inkább, hogy maga is birtokolt és alkalomadtán bérelt – igaz, csekély számban – rabszolgát, férfiakat és nőket egyaránt. Midőn utóbbiak egyike-másika valamely „érthetetlen” terhesség, majd az elengedhetetlen abortusz következtében életét veszttette, Lieber naplójába ekként jegyezte fel az elszenvedett anyagi veszteséget: „Jó ezer dollár, egy évi kemény munka ára”.²⁰ További jelentős megtakarításokat emésztett fel az elhalt rabszolgánő pótlása, hisz’ Lieber – Calhounnal ellentétben – nem ültetvényes volt, s nem járadékból élt, hanem egyetemi tanárként működött, akinek rabszolgákra főként mint házi szolgálókra volt szüksége. Vajon mindez feljogosít-e bennünket arra, hogy Calhoun helyett inkább Liebert soroljuk a liberális hagyomány nagyjai közé? Az időbeli különbségnek mindenesetre itt semmilyen szerepe sincs. Vegyük most példaként Locke egyik kortársát. Andrew Fletcher a „szabadság bajnoka”, igaz, egyszersmind a rabszolgaságé is.²¹ A politikai mezőben „elvi köztársaságpártiként”,²² míg a kultúra síkján „a felvilágosodás (egyik) skót prófétájaként”²³ hivatkozott önmagára, majd Locke-hoz hasonlóan – akivel mellesleg levelezésben állt²⁴ – a jakobinus- és

abszolutista-ellenes összeesküvés kapcsán Hollandiába menekült. Fletcher hírneve átszelte az Atlanti-óceánt. Jefferson „hazafinak” nevezte, akinek érdeme, hogy kifejezésre juttatta a „Brit Alkotmány legtisztább időszakainak önálló politikai elveit”.²⁵ Ez utóbbiak később táptalajra leltek s virágzásnak indultak a szabad Amerikában is. A Fletcherére módfelett emlékeztető álláspontot foglalt el egyik földije és kortársa, James Burgh, aki maga is élvezte a Jefferson-féle republikánus körök tiszteletét,²⁶ és előszeretettel idézte őt Thomas Paine az amerikai függetlenségi háború legnépszerűbb politikai röpiratában (*Common Sense*).²⁷ Ennek ellenére, a többi szerzőtől eltérően – akikre szintén jellemző volt a szabadság iránt érzett múlhatatlan szerelem és a rabszolgaság legitimációjára vagy annak visszaállítására irányuló elköteleződés különös egybefonódása –, manapság mindketten jóformán elfeledettek, és nem úgy tűnik, mintha valaki is a liberális kánon nagyjai közé kívánná sorolni őket. A helyzet az, hogy miközben műveikben aláhúzták a rabszolgaság fontosságát, e fogalmon elsősorban nem is a gyarmatok fekete lakosságát értették, hanem a „csavargókra”, koldusokra, valamint a nagyvárosok lusta és javíthatatlan csöcselékére gondoltak. Kell-e emiatt nem liberálisként (azaz illiberálisként) tekintenünk rájuk? Ha így járnánk el, a liberálisok megkülönböztetése azoktól, akik nem osztják ezeket az elveket, nem a rabszolgaság intézményének egyetemleges elítélésén, hanem csupán a gyarmati népek hátrányos megkülönböztetésén múlna. A liberális Anglia alapos ismerete másfajta döntési helyzet elé állít minket. Francis Hutcheson, aki jelentős morálfilozófus (Adam Smith „felejtethetetlen mestere”) ²⁸ volt, egyfelől kritizálta és fenntartásokkal kezelte a feketéket megkülönböztetés nélkül igába hajtó rabszolgaságot, másfelől viszont hangsúlyozta, hogy amennyiben tennivalónk akad a társadalom „legszegényebb rétegeivel”, a rabszolgaság „megfelelő büntetés”, afféle „hétköznapi fenytés” lehet „mindazon semmirekellő, naplopó csavargókkal szemben, akik miután jogosan megbüntették és határozott idejű rabságba vetették őket, még mindig nem képesek hasznos munkával fenntartani önmagukat és családjukat”.²⁹ Egy olyan szerzővel állunk szemben, aki felhívja ugyan a figyelmet a faji és származási alapú rabszolgaság nyűgére-bajára, ugyanakkor a szolgaságot büntetésnek szánja mindazok sorsául, akik – függetlenül bőrük színétől – bűnösnek találtatnak csavargó életmódjuk miatt. Netalántán Hutcheson is liberális lenne?

Adam Smith, akit ideiglenesen Locke és Calhoun között helyezünk el, a mindkettőjük által magától értetődőnek és békésnek elfogadott,

sőt, egyenesen „hasznos jóként” magasztalt valósággal kapcsolatban olyan érveket hoz föl, s részesít előnyben, amelyekre érdemes alaposabban kitérnünk. Mint kifejti, a rabszolgaság könnyebben betiltható „despotikus kormányzás” idején, mint egy olyan „szabad kormány” alatt, amelynek képviseleti szervei kizárólag tulajdonnal rendelkező fehérek számára vannak fenntartva. A fekete rabszolgák helyzete ez esetben reménytelennek látszik: „Minden törvényt fehér gazdáik hoznak, akik sosem fogadnának el olyan intézkedést, amely ellentmondana előítéleteiknek.” Majd így folytatja: „A rabszolgák súlyos elnyomásának oka a szabad ember szabadságában rejlik [...] És tekintettel arra, hogy ők [az elnyomottak] teszik ki a népesség többségét, nincs egyetlen, az emberiség szellemével áthatott személy sem, aki a szabadságot óhajtaná egy olyan országban, ahol [a rabszolgaság] intézménye már létezik”.³⁰ Nos, liberálisnak tekinthetünk-e egy szerzőt, aki valamely konkrét esetben a „despotikus kormányzat” mellett száll síkra? Másképpen fogalmazva: liberálisabb-e Smith, mint Locke és Calhoun, akik a rabszolgasággal együtt védelmükbe veszik az előbbi által elvetett képviseleti intézményeket, s ezáltal támogatják a rabszolgatartó társadalmat és egy gyalázatos, mindennemű emberiséssel ellenkező jogintézményt? Valóban, amint a kiváló közgazdász megjósolta, az Egyesült Államokban a rabszolgaság eltörlése nem az önkormányzatiságnak, hanem az északi unionista hadsereg vasöklének, illetve a nyomában bevezetett ideiglenes katonai diktatúrának volt köszönhető. Lincolnt emiatt ellenfelei despotizmussal és jakobinizmussal vádolták meg, mondván: „katonai kormányzáshoz” folyamodott és „katonai bíróságokat” állított fel, „törvényen” az „elnök akaratát” értette, a *habeas curpust* pedig úgy értelmezte, hogy „bárkit börtönbe zárhat a neki tetsző időre”.³¹ A fenti vád megfogalmazásából a déli konföderált államok vezetőin túl azok is vastagon kivették a részüket, akik a polgárháborús évek után egyfajta kompromisszumos békére, s azon túl, végső soron az alkotmányos normalitáshoz való visszatérésre vágytak. E ponton ismét arra kényszerülünk, hogy feltegyük magunknak a kérdést: igazabb liberális-e Lincoln déli ellenfeleinél, vagy épp’ a kiegyezés mellett érvelő északi ellenlábasainál?

Mint láthattuk, John S. Mill az unionisták mellett állt ki, és elítélte a „hamis” liberálisokat, akik botrányt kiáltottak, miután azt tapasztalta, hogy az előbbieket mily hatalmas erőket mozgósítottak a Dél ellen viselt háborúban, miközben féken tartották a rabszolgatartó konföderációsok Unióból való kiszakadásának elfogadására hajló északi polgárokat

is. Azonban az angol liberális Mill, mint látni fogjuk, figyelmét ezúttal a gyarmatoknak szentelve, helyeselte a Nyugat „despotizmusát” a még „kiskorú” fajok felett, amelyeket „teljes alávetettségre” ítél, hogy így indítsa el őket a fejlődés útján. Az ilyesfajta megfogalmazás bizonyára nem lett volna Calhoun ellenére, aki a rabszolgaság legitimálása során pont az afrikai eredetű népek elmaradottságára és „kiskorúságára” hivatkozott: szerinte, a „fekete fajnak” – fehér gazdáik atyai gondoskodásának köszönhetőn – csakis Amerikában sikerülhetett előrejutnia, kilépnie korábbi „szégyenteljes, lealacsonyító és állatias” állapotából, és elindulni egy új, „viszonylag civilizált”³² létforma irányába. Mill számára „minden eszköz” megengedett azok számára, akik magukra vállalják a „vad törzsek” megnevelését. A rabszolgaság olykor a „fejlődés” folyamatának átugorhatatlan lépcsőfoka, ami munkára fogja, s végső soron hasznossá teszi őket a civilizáció és a közösség számára (Uo. VII. fejezet 3. §). Ezt a véleményt Calhoun is osztja, aki szerint a rabszolgaság megkerülhetetlen eszköz, ha be akarjuk teljesíteni a feketék kiművelésének misszióját. A népnevelő diktatúra, amiről Mill értekezik – szemben az örökös rabszolgasággal, aminek az amerikai államférfi és teoretikus szerint, minden feketét alá kell vetni – hosszú távon (bármennyire távoli és problematikus is ez), eltűnésre ítéltetett. Az már az érem másik oldala, hogy az illiberalizmus eme állapota kizárólag egy sajátos helyzetű etnikai csoportra (egy kis darab Afrikára az Egyesült Államok szívében) van oktrojálva. Ám a Nyugat fokozatos gyarmati expanziója nyomán, valamennyi alávetett népnek szembe kell néznie a politikai „despotizmussal” és a rabszolga- vagy félrabszolga-munka kényszerével. Összeegyeztethető-e a liberális meggyőződéssel, hogy „az emberiség elsöprő többségétől meghatározatlan időre feltétel nélküli engedelmességet” követelünk; vagy ellenkezőleg: ez a „hamis” liberalizmus szinonimája?

2. Az amerikai forradalom és egy kínos felismerés

Most már világos: elsősorban a rabszolgaság problémája osztja meg az idézett szerzőket. Így vagy úgy, de mindegyikük a Dicsőséges Forradalomból felemelkedő Angliára vagy épp’ az Egyesült Államokra tekint. Két olyan országról van szó, amelyek nagyjából száz évig egyetlen állam részei voltak, majd az amerikai forradalomban szembekerültek egymással. Az angolok – az Atlanti-óceán mindkét partján – egy olyan ország alattvalóinak és büszke állampolgárainak tartották

magukat, amelyben „a világon talán egyedül, az Alkotmány legfőbb célja és értelme a polgári és politikai szabadság [érvényre juttatása].”³³ A mondat Blackstone-tól való, aki véleményének alátámasztásul Montesquieu-re hivatkozik. Utóbbi Angliát olyan nemzetnek tartotta, amely számára „a politikai szabadság az Alkotmányából következő célkitűzés” (*A törvények szelleméről*. Montesquieu, XI. 5.). S valóban: a francia liberális gondolkodó szerint, „Anglia ma a világ legszabaddabb országa, beleértve némely köztársaságot is,”³⁴ a *par excellence* „szabad nemzet” és „szabad nép”. (Montesquieu, XIV. 13.; XIX. 27.).

Olyan időszak ez, amikor egyetlen felhő sem árnyékolja be még az óceán két partja közötti kapcsolatokat. Nincsenek s nem is lehetnek konfliktusok köztük, legalábbis Montesquieu szerint, ama oknál fogva, hogy Anglia gyarmatokhoz fűződő viszonyát a szabadság szeretete vezérli:

...midőn e nemzet távoli gyarmatokat létesít, azért teszi, hogy kereskedelmét, nem pedig uralmát terjessze ki. Mivelhogy kíváncsatos létrehozni másutt is, ami nálunk már megvalósult, Anglia saját kormányzati formáját ajánlja föl gyarmati népeinek. S mivel ez a kormányzás prosperitással jár együtt, nagy népfajok felemelkedésének lehetünk szemtanúi még az őserdők mélyén élők között is. (Montesquieu, XIX, 27.)

Ezekben az években az amerikai angol gyarmatok lakosai büszkén vallották Blackstone elveit, miszerint: a „mi szabad Alkotmányunk”, amely „eljutott a tökéletességig” egyértelműen elválík „más országok modern alkotmányaitól”, s a maga teljességében az egész „európai kontinens” politikai rendjétől.³⁵

A Brit Birodalom ezzel az ideológiával felvértezve vívta meg a hét-éves háborút: a háborúra legfőként az amerikai brit telepesek tekintettek úgy, mint a „világ szabadságának pártfogói”, a „nemes szabadság fiai” – vagyis a protestantizmust védelmező britek – és a kegyetlen, elnyomó, politikailag a despotizmust képviselő, vallási téren pedig a „római bigottériát” és a pápizmust követő Franciaország közötti összeütközésre. E történelmi pillanatban az angol Korona tengerentúli alattvalói is előszeretettel idézték Locke szavait, miszerint a „rabszolgaság ellentétes bátor és nagylelkű nemzetünk természetével”: egy „angol” ember számára [a rabszolgaság] teljesen elképzelhetetlen (Locke, I. 1.). A franciák megpróbálták ugyan „szolgai alávetettségbe” taszítani az amerikai telepeseket, ám szerencsére Nagy-Britannia,

„a nemzetek Úrnője, a szabadság erős oszlopa, az elnyomás és a zsarnokság engesztelhetetlen ellenfele” ezt megíúsította.³⁶

Edmund Burke is ennek az ideológiának a föltámasztására tett kétségbeesett kísérletet 1775-ben, hogy így kerülje el az akkor már küszöbön álló szakítást. *Beszéd a gyarmatokkal való megegyezésről* (*Speech on conciliation with the colonies*) című művében arra szólított fel, hogy ne veszítsék szem elöl, s főleg ne szakítsák el az amerikai kolóniákat az anyaországgal összekötő szálakat. Végére is egy „nemzethez” tartozunk, akiket egyesít a „közös hit temploma”, a „szabadságba vetett hit”. Mondandóját így folytatta: amíg más országokban – például Spanyolországban vagy Poroszországban – „szabadon virágzik” a rabszolgaság, egyedül angol földön nem tud gyökeret eresztetni. Ennek fényében ésszerűtlen lenne erővel meghátrálására kényszeríteni a lázadó amerikai telepeseket, mivel „egy angol a világon a legkevésebb alkalmas arra, hogy érvekkel próbáljon meggyőzni egy másik angolt arról, hogy szolgaságba vesse önmagát”.³⁷ Itt a „szolgaság” természetesen az a fajta „rabszolgaság”, amiért az abszolút uralkodót terheli a felelősség. A másik, a feketéket láncra verő rabszolgaságról ehelyütt mélyen hallgatnak. Amikor is a gyarmatok felkelése, vagy más szemszögből – a Koronához hűséges, a kompromisszumra, a „nemzet” és az „angol faj”³⁸ egységének megőrzésére hajló lojalisták szavajárásával élve –, a „polgárháború” a maga összes „borzalmával”³⁹ visszafordíthatatlanná vált, az összkép érezhetően megváltozott. Mégis kitűnik a folytonosság mozzanata. A szembenálló felek mindegyike a despotizmus és a politikai „szolgaság” újbóli bevezetését veti a másik szemére. A lázadó gyarmati lakosok vádbeszéde széles körben ismert: fáradhatatlanul kárhoztatták az angol Korona és a parlament zsarnokságát, valamint ama örült tervüket, hogy az amerikai lakosokat „az örök rabság és szolgaság”⁴⁰ állapotába taszítsák. A viszontválasz sem váratott sokáig magára: egy New York-i lojalista már 1773-ban a következő figyelmeztetéssel élt: ez idáig „a szabadságunkra leselkedő külső támadások ellen kellett őrt állnunk” (az utalás a hétéves háborúra vonatkozik), csakhogy fölütötte a fejét egy sokkal alattomosabb veszély, mégpedig az, hogy „hazai önkényurak szolgálivá” válunk. Két évvel később, szintén New Yorkban, egy másik lojalista nem habozott leszögezni: a felkelők a „rabszolgáknál is mélyebbre akarnak lökni bennünket”.⁴¹ A liberális párt két egymással vitatkozó táborra szakadt, akik külön-külön tovább vitték az angol nemzetet öndicsőítésre sarkalló s a rabszolgaság esküdt ellenségeként ünneplő ideológiát és retorikát. Az újdonság abban állt, hogy a kölcsönös vádaskodás

hullámain – az előzőkben taglalt politika hozadékaként, és súlyosan megterhelve az eredeti polémiát, megjelent a másik „szolgaság”, az, amit a két perlekedő tábor korábban – mint zavaró tényezőt – kizárt dicsőséges, önmagukat a szabadság népének és pártjának elkönyvelő önazonosságából. A felkelt telepések szemében a londoni kormány, amely önkényesen adókat vetett ki állampolgárookra és alattvalókra egyaránt – miközben az utóbbiak nem képviseltethették magukat a brit parlament Alsóházában –, úgy viselkedett velük, mint úr a szolgálival. Ha azonban – vetették ellen a többiek – tényleg beszélni kell a szolgaságról, miért nem kerül megvitatásra az a brutális és elkendőzhetetlen rabszolgaság, ami ráadásul éppen ott ütötte fel a fejét, ahol szenvedélyes ódákat intéznek a szabadsághoz? Benjamin Franklinnek már 1764-ben, Londonban, a gyarmati lakosok ügyének előadása során, szembe kellett néznie vitapartnerei marón gúnyos kérdéseivel:

Önök, amerikaiak hatalmas lármát csapnak, ha a legkisebb sérelem éri mindazt, amit saját szabadságuknak gondolnak, ugyanakkor nincs még egy nép e földön, amely nagyobb ellensége lenne a szabadságnak, s oly mértékben zsarnoki lenne, mint az önöké, ha mindez érdekében áll.⁴²

A szabadság önjelölt bajnokai, miközben a despotizmus színonimájaként bélyegezik meg a beleegyezésük nélkül kivetett adókat, gátlástalanul gyakorolják az abszolút és önkényes hatalmat rabszolgáik felett. Különös paradoxonnal van dolgunk: „Hogyan van az, hogy a szabadság elvesztése miatt a lehangosabban azok jajveszékelnék, akik néger rabszolgákra vadásznak?” – teszi föl a kérdést Samuel Johnson. Hasonló módon gúnyolódtak az elszakadás ellenzői az Atlanti-óceán túlsó partján is. Thomas Hutchinson, Massachusetts királyi kormányzója lázadók szemére vetette következtelenségüket és képmutatásukat: radikálisan megtagadják az afrikaiktól mindazokat a jogokat, amelyeket a maguk számára abszolút „elvitathatatlanoknak”⁴³ nyilvánítanak. Őt visszhangozta egy amerikai lojalista, a később Angliába menekült Jonathan Boucher is, midőn kényszerű száműzetésében fölidézte életének eseményeit, és megállapította: „A szabadság legharsányabb prókátorai egyben a legszigorúbb, legkegyetlenebb rabszolgatartók voltak.”⁴⁴

Efféle kemény nézeteket nem csak a polémiában s a belőle kibontakozó politikai küzdelemben legérintettebb személyiségek fogalmaztak

meg. Különösen éles John Millarnak, a skót felvilágosodás nagy alakjának közbeszólása, aki szerint:

...különös, hogy ugyanazok, akik kifinomult stílusban értekeznek a politikai szabadságról, és az emberiség elidegeníthetetlen jogának tartják adók kivetését, lelkiismeret-furdalás nélkül vesznek el egy jókora szeletet teremtett világuk vívmányaiból azon felebarátjaik elől, akiknek nemcsak saját tulajdonuk nem lehet, de szinte minden jogtól megfosztottak. A sors aligha teremthetett volna megfelelőbb helyzetet a liberális világkép nevetségessé tételére, vagy annak bemutatására, hogy az emberek viselkedése végtére is mily kevésbé függ holmi filozófiai elvektől.⁴⁵

Millar Adam Smith tanítványa volt, és úgy tűnik, a mester is hasonló módon gondolkodott. Amikor kijelenti, hogy a „szabad kormány-nál”, amelyet a rabszolga-tulajdonosok ellenőriznek, többre tartja a rabszolgaság gyalázatának eltörlésére képes „despotikus kormány-zást”, egyértelműen Amerikára hivatkozik. A politika nyelvére lefordítva, a nagy közgazdász véleménye így hangzik: a Korona szemére vetett despotizmus előnyösebb, mint a rabszolga-tulajdonosok által követelt szabadság, amelynek haszonélvezője csupán az ültetvényesek egy kisebb, rabszolgáik felett teljhatalmat gyakorló osztálya.

Ennél is messzebbre mentek az angol abolicionisták, akik a brit intézmények védelmére szólítottak fel, „amelyeket egy távoli országban eluralkodott önkényes és embertelen bánásmód veszélybe sodor.” Az önkény és az embertelenség oly mértékű, hogy – miként az a *New York Journal*-ban megjelent egyik korabeli tudósításból kitűnik – egy fekete asszonyt és hároméves fiát, mint egy tehenet és a borját, egymástól elszakítva bocsátották áruba. Ilyenformán – vonja le a következtetést Granville Sharp 1769-ben – nem szabad hagynunk, hogy megvezessen bennünket a rabszolgatartó lázadók „színpadias ékesszólása” és a „szabadsághoz intézett szózata”; eltökéltnek kell lennünk abban, hogy erővel védjük meg tőlük az angol intézmények függetlenségét.⁴⁶

A megvádolt felkelők válaszul Anglia fejére olvasták a monarchia képmutatását: erkölcsösségével és szabadságszeretetével hivalkodik, de mégis ki mozgatta s tartja ma is kezében a rabszolga-kereskedelem szálait? Ki szállítja és adja-veszi a feketét? – érvel Franklin,⁴⁷ felhozva egy olyan mozzanatot, amely középpontba került a később Jefferson által kidolgozott Függetlenségi Nyilatkozat első változatá-

ban. Íme, így helyezték vád alá eme ünnepélyes dokumentum eredeti verziójában a Dicsőséges Forradalom Angliáját és annak királyát, III. Györgyöt. Ismeretes, hogy utóbbi kegyetlen háborút visel saját fajtája ellen, megsértve ezzel egy távoli nép tagjainak az élethez és a szabadsághoz való legszentebb jogait, noha azok semmit sem követtek el ellene. Börtönbe vetette őket, vagy rabszolgaként a Föld másik felére szállította őket, sokuknak pedig már a tengeren való átkelés során nyomorúságos halált szánt osztályrészül. Ezt a kalózháborút, e *hitetlen* hatalom szégyenét, Nagy-Britannia KERESZTÉNY királya folytatja, amely fenntartva az EMBEREK adásvételét bonyolító piacot, meggyalázta vétőjogát, hogy elnyomjon minden olyan törvénykezési kísérletet, amely e szégyenteljes kereskedelem megszüntetésére vagy legalábbis korlátozására irányult.⁴⁸

3. A rabszolgaság szerepe az Atlanti-óceán két partja között

Mit is mondhatnánk erről a dühödt és váratlan vitáról? Kétségtelen tény, hogy a lázadóknak szegezett vádak érzékeny pontra tapintottak. Az amerikai Függetlenségi Háborúban kulcsszerepet játszott Virginia: itt élt az ország rabszolgáinak 40%-a, és innen származott a szabadság nevében kitört felkelés főszereplőinek többsége is. Az Egyesült Államok fennállásának első harminchat évéből harminckettőben az elnöki széket csakugyan virginiai rabszolgatartó ültetvényesek foglalták el. Ez a rabszolgatartásra épülő gyarmat, a későbbiekben állam, adta az ország legkiemelkedőbb vezetőit; elég George Washingtonra (az angolellenes felkelés prominens katonai és politikai szereplőjére), illetve Thomas Jeffersonra és James Madisonra (A Függetlenségi Nyilatkozat, valamint az 1787-es Szövetségi Alkotmány szerzőire) gondolnunk; mindhárman rabszolgatartók voltak.⁴⁹ Személyüktől és Virginia államtól függetlenül is nyilvánvaló, hogy a rabszolgaság kérdése a maga teljességében mekkora súllyal nehezedett az országra: az alapítását követő hatvan esztendő vizsgálgva, megállapíthatjuk, hogy „az 1788 és 1848 között megtartott első tizenhat elnökválasztás nyomán négy kivétellel minden esetben déli rabszolgatartót került a Fehér Házba”.⁵⁰ A fentiek ismeretében már érthető, miért is ragaszkodtak egyesek oly makacsul a kérdéshez az amerikaiakkal való polémiaiban.

De jól ismerjük, ahogy az ellenkező oldalon álló Franklin és Jefferson gúnyolódta a feketék kereskedelmében alaposan kompromittált Anglia rabszolgatartás-ellenes és moralizáló fejmosásán. Erről

elmélkedett Burke, „a gyarmatokkal való megbékélés teoretikusa” is. Miután visszautasította mindazok javaslatát, akik a „rabszolgák teljes felszabadítását” szorgalmazták, hogy így fékezzék meg gazdáik s végső soron az érintett gyarmatok lázadását, megjegyzi: „a rabszolgák, legyenek azok szerencsétlen feketék vagy a szolgáléttól meghasonlottak, nem kapnak-e egy darabkát éppen annak a nemzetnek a szabadságadományból, amely eladta őket jelenlegi gazdáiknak?” Annál is inkább, ha ez a nemzet továbbra is folytatni kívánja a feketék kereskedelmét, szembekerülve az utóbbit korlátozni vagy megszüntetni kívánó gyarmatokkal. Ha így történne, egyedülálló látványosság tárulna az Amerikában már partot ért vagy oda deportált rabszolgák szeme elé:

Anglia szabadságajánlata, meglehetősen furcsa módon, egy afrikai hajón jutna el hozzánk – fedélzetén háromszáz angolai négerrel –, amelynek Virginia és Carolina kikötői megtagadják a belépést. Érdekes lenne látni azt a guineai hajóskapitányt, aki egyszerre próbálja közzétenni saját függetlenségi nyilatkozatát és felhívni a figyelmet eladó rabszolgáira.⁵¹

Burke iróniája célba talál. Angliának a feketék kereskedelmében betöltött szerepén túl, szólni kell arról is, hogy a rabszolgák bizony sokáig megtalálhatók voltak az angliai nagyvárosokban is: létszámuk a XVIII. század közepén nagyjából 10 000 fő lehetett.⁵² Vajon tényleg elborzadtak-e az angol abolitionisták New York és más amerikai gyarmatok emberhús-piacainak látványán? Liverpoolban 1766-ban tizenegy fekete szolgát értékesítettek, míg Dublinban a „feketejóság-piac” még tizenkét évvel később is működött, sőt, rendszeres hírverést kapott a helyi sajtóban.⁵³

Figyelemreméltó az is, hogy a rabszolga-kereskedelemnek és a rabszolgák kizsákmányolásának mennyire fontos szerepe volt az ország gazdaságában. „A *Liverpool Courier* 1832. augusztus 22-i számának számítása szerint, a brit kávé háromnegyedét, a pamut 15/16-át, a cukor 22/23-át, míg a dohány 34/35-ét rabszolgák állították elő.”⁵⁴ Érdemes fölidézni két XVIII. századi, angol szemtanú őszinte véleményét. Egyikük, Joshua Gee elismeri: „Gazdagságunk gyarapodása javarészt az ültetvényeken dolgozó négerrek munkájának köszönhető.”⁵⁵ A másik, Malachy Postlethwayt, a rabszolga-kereskedelmet irányító társaság, a *Royal African Company* szerepének védelmében, nála is világosabban fogalmaz: „A négerrek kereskedelme s annak minden

természetes hozzádoka joggal értékelhető úgy, mint e nemzet gazdagságának és tengeri hatalmának kimeríthetetlen tartaléka”⁵⁶; „a Brit Birodalom a maga teljességében nem egyéb, mint e kereskedelem csodálatos építménye”.⁵⁷ Végül essen szó a rabszolgaság intézményének politikai szerepéről a korabeli Angliában. Habár ez nyilvánvalóan kevésbé volt meghatározó, mint az amerikai gyarmatokon, ám mégsem mondható elhanyagolhatónak: 1790-ben a londoni Parlamentben két-három tucat olyan képviselő ült, akiknek befektetések voltak az Antillákon.⁵⁸ Következtetés. A lázadó gyarmatiak és az óhaza – azaz a magukat egészen addig büszkén a szabadság pártfogóiként ünneplő liberálisok két szárnya – közötti kölcsönös vádaskodás valójában az érintett felek kölcsönös és kíméletlen leleplezése. A gyarmatiak nézőpontjából: a Dicsőséges Forradalomból kiemelkedő Anglia nem kényszerült rá, hogy megkérdőjelezze a feketék kereskedelmét, hiszen éppen ebben az időszakban igen jelentős fejlődésen ment keresztül.⁵⁹ Másfelől: az új, liberális monarchia a nemzetközi szinten tett egyik első lépéseként elragadta a rabszolga-kereskedelem monopóliumát Spanyolországtól. A másik oldal szemszögéből pedig: az Atlanti-óceán túlsó partján a szabadság nevében kitört felkelés szentesítette, magáévá tette és – mint a rabszolgatartók politikai hegemoniájának biztosítékát – hosszú időn át alkalmazta a rabszolgaság intézményét. A vitában talán a legkifinomultabb s egyben legszenvedőbb hozzászólás Josiah Tucker, „pap és tory, de egyébiránt nagyszerű ember s kiváló közgazdász”⁶⁰ tollából született. Tucker kárhoztatta Anglia rabszolga-kereskedelemben betöltött vezető szerepét: „Mi, a Szabadság büszke bajnokai és az Emberiség természetes jogainak deklarált pártfogói, bármely más nemzetnél nagyobb részt vállalunk ebből az embertelen és aljas kereskedelemből.” Nála is képmutatóbb a lázadó gyarmatiak viselkedése: „A köztársasági gondolat és az emberiség vélelmezett egyenlőségének prókátoraitól elvárható lenne, hogy elsőként állítsanak fel olyan emberséges rendszert, amely fölszámolja a létező rabszolgaságok legrosszabbikát.”⁶¹ Ehelyett azonban...

4. *Hollandia, Anglia, Amerika*

Mielőtt a lázadó amerikai gyarmatok kivívták függetlenségüket, a Brit Birodalomhoz tartoztak, ugyanakkor Németalföld (a később Angliában partra szálló) III. Orániai Vilmos trónra lépésével, már jóval korábban liberális alakzatba rendeződött. Noha a carolinai alkotmány

Locke nevét elsősorban Amerikához köti, tudni kell, hogy Locke első, *Levél a vallási türelemről* című művét Hollandiában írta, ami akkortájt a Stuartok abszolutizmusa elleni „összeesküvés központja” volt,⁶² s ugyanitt született Bernard de Mandeville, a liberalizmus első korszakának minden bizonnyal egyik legnagyobb alakja is.

Nem szabad elsiklanunk afölött, hogy a hét egykori spanyol tartomány egyesüléséből felemelkedő Holland Köztársaság – miután lerázta II. Fülöp igáját – már egy bő évszázaddal Anglia előtt a liberális fejlődés útjára lépett. Az új ország gyorsan maga mögött hagyta a régi, abszolutista rendszert, s ennek megfelelően az egy főre eső jövedelem a XVIII. században másfélszerese volt még az angliainak is. Míg Angliában az agrárium a népesség 60, Hollandiában csupán 40%-át foglalkoztatta. Az ország hatalmi rendszere éppilyen figyelemre méltó: a II. Fülöppel szemben győzelmeskedő Hollandiát egy olyan „polgári oligarchia irányította, amely végérvényesen szakított a földbirtokos arisztokrácia étoszával.”⁶³ Ez a felvilágosult, toleráns és liberális burzsoázia azon melegeiben hozzáfogott a gyarmati terjeszkedéshez, aminek ezidőtájt lényegéhez tartozott a feketék kereskedelme.

A hollandok irányították az első komolyan szervezett rabszolga-kereskedelmet, hogy ezzel biztosítsák a cukornád-ültetvények munkaerő-igényét. Az ültetvények elvesztése után, rabszolga-kereskedőként próbáltak az üzletben maradni, míg 1765-ben véget nem ért a holland szupremácia kora, átengedve a helyet az angolok által éppen akkor alapított Royal African Company-nak.⁶⁴

Locke a Royal African Company részvényese volt. De a Holland Köztársaság eredettörténete, Anglián kívül, Amerikába is elvezet bennünket. Mai tudásunk szerint, egy holland kereskedő szállított először afrikai rabszolgákat Virginiába.⁶⁵ Új-Amszterdamban, a későbbi New-Yorkban, amit a hollandok kényszerűségből adtak át az angoloknak, a lakosság 20%-át feketék, javarészt rabszolgák alkották, miközben, szintén 1703-ban, a háztulajdonosok közel 42%-a rabszolgákat is tartott.⁶⁶

Itt újra előkerül az Anglia és az Egyesült Államok vonatkozásában már megismert paradoxon. A XVII. század derekáig a „rabszolga-kereskedelem” feletti „ellenőrzést”⁶⁷ a később kibontakozó liberális forradalmak előhírnöke, Hollandia gyakorolta: „tulajdonviszonyai” még „a XVIII. század elején is a rabszolgaságon és a kényszermun-

kán alapultak”.⁶⁸ Ha egyik oldalról az akkori Hollandia a szabadság szinonimája, a másik oldalról bizonyosan a rabszolgaságé, méghozzá a különösen kegyetlen szolgaságé. Voltaire *Candide*-jában a főhős naiv optimizmusát keményen arcul csapja egy fekete rabszolgával való találkozás „a hollandok birtokán”, Suriname-ban. Utóbbi – akit holland gazdája „rémisztő helyzetbe” taszított – így mesélt munkafeltételeiről, amelyeknek alá kellett vetnie magát:

Cukorgyárakban dolgozunk, s ha a malomkő elkapja egyik ujjunk, azonnal levágják a kezünket, ha meg el akarunk szökni, levágják a lábunkat; én mindkettőn keresztülestem. Hát bizony, ezen az áron lehetnek csak cukrot Európában.⁶⁹

Amikor Condorcet 1781 útjára indította abolicionista kampányát, Angliát és Hollandiát vette célba, ahol a rabszolgaság intézménye már igen mély gyökereket eresztett, „a nemzetek általános romlottsága”⁷⁰ miatt. Érdemes idézni itt az amerikai lojalistát, Jonathan Bouchert, akit már láttunk, amint nevetség tárgyává teszi az angolelles felkelésben résztvevő rabszolgatartók szabadság iránti szenvedélyét. Bouchet szavaival élve: „A despotikus államok jobban bánnak a rabszolgáikkal, mint a köztársaságok; a spanyolok voltak a legjobb gazdáik, míg a hollandok a legrosszabbak.”⁷¹

A liberalizmus útjára elsőként lépő ország valóban rendkívüli szívóssággal ragaszkodott a rabszolgaság intézményéhez. Úgy tűnik, hogy éppen a holland eredetű gyarmatok fejtették ki a legkeményebb ellenállást az első abolicionista intézkedésekkel szemben, amelyeket a forradalmi hullám nyomán, az Egyesült Államok északi vidékein vezettek be.⁷² Ami a szoros értelemben vett Hollandiát illeti, az azt alkotó államok 1791-ben hivatalosan is kinyilvánították, hogy a feketék kereskedelme a prosperitás és a gyarmati kereskedelem létfontosságú tényezője. Hollandia ugyanebben az időben, egyértelműen megkülönböztetve önmagát Angliától, elismerte rabszolgatulajdonosainak jogát ahhoz, hogy emberi árujukat az anyaországba szállítsák, vagy ott tárolják, mielőtt visszatérnének a gyarmatokra. Legvégül pedig emlékeztetnünk kell arra, hogy Hollandia csak 1863-ban számolta fel gyarmatain a rabszolgaságot, amikor az amerikai déli, konföderációs rabszolgatartó államok már a teljes vereség küszöbén álltak.⁷³

5. A vulgáris historicizmus és a liberalizmus paradoxonának feloldása

Végső konklúzió gyanánt megállapíthatjuk, hogy a történelem három nagy liberális forradalmának zászlóvivő országai a modern (és a jelenkori) történelem két tragikus fejezetének főszereplői is egyben. Ennek ismeretében vajon továbbra is hitelesnek tekinthető-e a liberális hagyomány szokásos bemutatása, amely szerint ennek alapja a szabadság szeretete? Térjünk vissza immár az eredeti kérdésre: „Mi a liberalizmus?” A korábbi hamis meggyőződések szertefoszlását látva, eszünkbe juthat a híres mondás: „Amit általában ismerünk, csak *azért*, mert ismerjük, még nincs kellőképpen megismerve. A legközhűségesebb önámítás és mások ámitása, ha a megismerésben ismertnek tekintünk valamit s ezért elfogadjuk.”⁷⁴

Egy széles körben elterjedt eredetmítosz megkérdőjelezése aggasztóan ellentmondásos összefonódásokra derített fényt, amelyeket alaposan szemügyre véve, történelmileg rekonstruáltuk a liberalizmus kezdeteit. Így válnak érthetővé a paradoxon feloldására mutató irányzat valódi céljai. Olyannyira, hogy ezen irányzat hívei a maguk korában lelkesen követték Locke-ot és főként a lázadó amerikai gyarmati lakosokat, akik előszeretettel a hallgatás – többé-kevésbé sűrű szövéssé – leplébe burkolták be a rabszolgaság intézményét.

De másféleképpen is a fenti eredményre juthatunk. Hannah Arendt szerint, az amerikai forradalmat a szabadságra épített politikai rendszer megvalósításának terve írja le legpontosabban. Ugyanakkor a feketék rabszolgaságának továbbélése az Atlanti-óceán mindkét partján egyformán elterjedt kulturális hagyományra utal:

E nehezen érthető közöny nem mondható tipikusnak az amerikaiak körében, s nem írhatjuk valamiféle különös keményszívűség vagy az osztályérdekek számlájára sem [...] Az európaiak számára a rabszolgaság kérdése egyszerűen nem volt része a társadalmi vitának, mivel nem volt az az amerikaiak számára sem.⁷⁵

Valójában a korabeli Európában a rabszolgasággal kapcsolatos kényelmetlen érzés olyannyira felerősödött, hogy a legkiemelkedőbb szerzők nem egyszer egyértelműen szembe állítják egymással az Atlanti-óceán két partját. Ahogy Condorcet-nál olvashatjuk:

Az amerikai elfeledkezik arról, hogy a négerek is emberek; semmilyen erkölcsi viszonyban nem áll velük; számára nem többek

hasznos tárgyaknál [...] Ugyanilyen eltűzött e boldogtalan emberfajta feletti ostoba megvetése, ami odáig terjed, hogy amikor visszatér Európába, felháborodik, ha közülük egyet is szabad embernek lát maga mellett.⁷⁶

Az itt elmarasztalt „amerikai” ebben az esetben a tengerentúli telepest jelenti, lett légyen akár francia, akár angol. Millar a maga részéről 1771-ben kemény szavakkal ítélte el „a felkavaró barbárságot, aminek a gyarmatainkon élő feketék gyakran áldozatául esnek.” Szerencsére „a rabszolgatartás gyakorlatát Európában teljes mértékben eltörölték”; ám odaát, az Atlanti-óceán túlsó partján, ahol még létezik ez a praxis, megmérgezi az egész társadalmat: „a gyengébbik nem képviselői is” a kegyetlenség és a szadizmus „főszereplőivé aljasodnak le, egy olyan korban, amely éppen az emberiességnek és a nevelésnek köszönhetően különbözik a múlttól”.⁷⁷ Ez Condorcet véleménye is, aki megjegyzi, ahogy egy „fiatal amerikai nő szemtanúja volt” a fekete szolgákra kirott kegyetlen „kínzásoknak”, sőt azokat időnként maga „irányította”.⁷⁸

Az Arendt által megfogalmazott tézis meg is fordítható. A XVIII. század végén a rabszolgaság intézménye kezdett vállalhatatlanná válni a felvilágosodás filozófusainak eszméivel átítatott szalonokban és a kvékerek (vagy a kereszténység más abolitionista irányzatainak) hatása alatt álló templomokban. Midőn a philadelphiai Konvenció elfogadta az amerikai alkotmányt, amely szankcionálta a faji alapú rabszolga-kereskedelmet, ennek az intézménynek egyik francia védelmezője keserűen volt kénytelen konstatálni magányosságát:

Ez a birodalom, amely oly hatalmas befolyással rendelkező közvéleménnyel rendelkezik [...] immár támaszt nyújt mindazoknak, akik Franciaországban és Angliában támadják a feketék szolgátságát és teljes felszabadításukat kívánják. A leggyűlöletesebb jellemzéseket pedig azokról alkotják, akiknek fel kellene vállalniuk, hogy ellenkező véleményen vannak.”⁷⁹

Néhány évvel később a rabszolgaság egy másik francia pártfogója arról panaszkodott, hogy a „négerszeretet” „divatos különcséggé” vált, s a helyzet egészen odáig fajult, hogy megszüntette a két faj közti különbséget: „Az afrikai vér már így is túl bőségesen csörgedezik a párizsi erekben.”⁸⁰

Ha abból a föltevésből indulunk ki, hogy a vizsgált évek Amerikáját a feketék sorsáért felelős általános „közöny” uralta, semmit sem fogunk

megérteni az amerikai forradalomból. Locke volt az „utolsó nagy filozófus”, aki – erősen kifogásolható módon – igazolta a rabszolgaságot, s ezért érdemes megjegyezni, hogy együtt ültették a vádlottak padjára ama „jelenleg zajló amerikai rebellióval”, amelynek egyik ihletőjeként tartották számon.⁸¹ Mindkettejük (Locke és a szecessziósok) esetében a jellemzően köztársaságpárti szabadság felmagasztalása egybefonódik a rabszolgaság intézményének legitimálásával. Josiah Tucker, miután alaposan megvizsgálta a híres filozófus több e tárgy körben írt művének félreérthetetlen részleteit, megjegyzi: „Ez Mr Locke-nak, az emberiséget megillető természetes jogok és szabadságok nagy és dicsőséges hírnökének igazi hangja”; íme, „a rabszolgasággal kapcsolatos valódi fölfogása.”⁸² Az említett amerikai lojalista, Boucher, hasonlóképpen egyszerre ítéli el a köztársaságpárti elszakadást és Locke-nak azt az igényét, hogy „Carolina állam minden szabad polgára” abszolút, feltétel nélküli hatalommal rendelkezzen rabszolgái felett.⁸³

Míg az angol hazafiak és a szecessziót ellenző lojalisták szívesen élcélődtek a szabadság zászlaján, amit rabszolgatartók lengetnek, a lázadó telepesek már nem a feketék szolgáslátásának legitimációját követelték, éppen ellenkezőleg: az angol Koronának a rabszolga-kereskedelemben való mély érintettségét és különleges felelősségét mutatták ki. Egyértelmű, hogy a rabszolgaság intézménye most már széles körben delegitimálódott. Erre utalnak az új ország alkotmányát jellemző nyelvi tiltások. A philadelphiai Konvenció egyik küldötte jó érzékkel állapította meg társairól: „nagy aggodalommal igyekeztek elkerülni minden olyan kifejezés használatát, amelyek gyűlöletesen csenghettek volna az amerikai füleknek”, ugyanakkor szándékukban állt, hogy azokat „a dolgokat a rendszerbe illesszék, amikre az említett kifejezések utalnak”.⁸⁴ A helyzet az, hogy az új alkotmányos rend vitájának kezdetétől – idézi fel egy másik kortárs tanú – „szégyellték a »rabszolga« szó használatát, ezért azt körülírással helyettesítették.”⁸⁵ Nagyobb józanságról tettek tanúbizonyságot – jegyzi meg Condorcet 1781-ben – a rabszolga-„tulajdonosok”: „hamis tudat” [*fausse conscience*] vezérli és teszi ellenállóvá őket „az emberiség védelmezőinek tiltakozásaival” szemben; s „arra sarkallja mindannyiukat, hogy ne érdekeik ellen, hanem a saját előnyükre cselekedjenek.”⁸⁶

Mint látható – Arendt ezzel ellenkező véleményének dacára – a hatalmas kiterjedésű ültetvényeket és nagy számú rabszolgát tulajdonlók osztályérdekei jelentős szerepet játszottak a vitában, s ez nem kerülhetett el a kortársak figyelmét. Arendt végeredményben magáévá tette a lázadó telepesek nézőpontját, akik továbbra is abban a megnyugtató

tudatban éltek, hogy ők a „szabadság ügyének bajnokai”, miközben ügyes eufémizmusaik segítségével eltüntették a színről a rabszolgaság egyébként szembetűnő tényét: ezen eufémizmusok helyére lép most a „historicista” magyarázat.

Következőleg: sehová sem vezet, ha a vulgáris „historicizmushoz” folyamodunk, ahhoz, hogy „megmagyarázzuk”, vagy megkíséreljük feloldani a mindhárom liberális forradalmat meghatározó paradoxont: a szabadság és az elnyomás meglepő összefonódását. A paradoxon ugyanis érintetlen marad, s továbbra is realisabb, kevésbé elnéző magyarázatra vár.

Jegyzetek

- ¹ Calhoun, John C. 1992: *Union and Liberty: The Political Philosophy*. R.M. Lence (ed.), Liberty Fund, Indianapolis. 529.
- ² Calhoun 1992: 528–531, 469.
- ³ Calhoun 1992: 530–531.
- ⁴ Calhoun 1992: 530–533.
- ⁵ Calhoun 1992: 474.
- ⁶ Calhoun 1992: 582.
- ⁷ Calhoun 1992: 529., 473.
- ⁸ Acton, John – E. E. Dalberg 1985–88: *Selected Writings*. J. Rufus Fears (ed.), 3 vols., Liberty Classics, Indianapolis. vol. 1. 240., 250. és vol. 3. 593.
- ⁹ Post, C. Gordon 1953: *Introduction*, in John C. Calhoun: *A Disquisition on Government*, New York, Liberal Arts Press, VII.
- ¹⁰ Lence, Ross M. 1992: *Foreword*. In Calhoun 1992, XXIII.
- ¹¹ Sartori, Giovanni 19764: *Democrazia e definizioni*. Bologna, Il Mulino, 151; Sartori, Giovanni 1987: *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham, Chatham House Publishers, 239., 252.
- ¹² Calhoun 1992
- ¹³ Furet, François – Richet, Denis 1980: *La rivoluzione francese* (1973). Roma–Bari, Laterza, 120–121., 160–61.
- ¹⁴ Mill, John Stuart 1963-91: *Collected Works*. John M. Robson (ed.), 33 vols., Toronto–London, University of Toronto Press–Routledge & Kegan Paul, vol. 21. 157.; vol. 1. 267. [= Mill, John Stuart 1976: *Autobiografia* (1873). Franco Restaino (ed.), Roma–Bari, Laterza, 209.]
- ¹⁵ Locke, John 1993: *The Fundamental Constitutions of Carolina* (1669). In *Political Writings*. David Wootton (ed.), London–New York, Penguin Books, 196 (art. CX)
- ¹⁶ Davis, David B. 1975: *The Problem of Slavery in the Age of Revolution, 1770–1823*. Ithaca, Cornell University Press, 45.
- ¹⁷ Calhoun 1992, 374.
- ¹⁸ Cranston, Maurice 19592: *John Locke: A Biography*. London, Longmans, 114–115.; Thomas, Hugh 1997: *The Slave Trade: The Story of the Atlantic Slave Trade, 1440–1870*. New York, Simon & Schuster, 199., 201.

- ¹⁹ Calhoun 1992, 590.
- ²⁰ Freidel, Frank 1968: *Francis Lieber, Nineteenth-Century Liberal* (1947). Gloucester, Peter Smith, 278., 235–59.
- ²¹ Morgan, Edmund S. 1972: *Slavery and Freedom: The American Paradox*. 11. *The Journal of American History*, LIX, 1, 5–29. Vö.: Marx, Karl – Engels, Friedrich 1955–89: *Werke*. 38 vols., Berlin, Dietz, vol. 23. 750. 197. jegyzet (szabadon felhasználtam az alábbi kötetben szereplő olasz fordítást: *Opere complete di Marx e Engels* – megjelenés alatt, Roma, Editori Riuniti).
- ²² Marx, Engels 1955–89, vol. XXIII, 750, 197. jegyzet
- ²³ Morgan, Edmund S. 1995: *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia* (1975). New York, Norton, 325.
- ²⁴ Bourne, Henry R. Fox 1969: *The Life of John Locke*. (H. S. King, London, 1876, 2 vols.) vol. 1–2, Scientia, Aalen, utánnomás. Vol. 1. 481.; Locke 1976–189: *The Correspondence*. 8 vols, Esmond S. De Beer (ed.), Oxford, Clarendon Press. Vol. 5–7. passim.
- ²⁵ Jefferson, Thomas 1984: *Writings*. Merrill D. Peterson (ed.), New York, Library of America, 1134. (Levél Buchan grófjának, 1803. július 10.).
- ²⁶ Morgan 1995: 382.; Pocock, J. G. A. 1980: *Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776*. Princeton University Press, 888.
- ²⁷ Paine, Thomas 1995: *Collected Writings*. Eric Foner (ed.), New York, Library of America, 45.
- ²⁸ Smith, Adam 1987: *Correspondence*. Ernest Campbell Mossner, Ian Simpson Ross (ed.), Indianapolis, Liberty Classics, 309. (Levél A. Davidsonnak, 1787. november 16.).
- ²⁹ Davis, David B. 1971: *II problema della schiavitù nella cultura occidentale* (1966). Torino, SEI, 423–427., 425.
- ³⁰ Smith 1982: *Lectures on jurisprudence*, Indianapolis, Liberty Classics, 452–453., 182.
- ³¹ Schlesinger Jr., Arthur M. (ed.) 1973: *History of US Political Parties*. New York–London, Chelsea House-Bawker, 915–921.
- ³² Calhoun 1992, 473.
- ³³ Blackstone, William 1979: *Commentaries on the Laws of England* (1765–1769), 4 vols., Chicago, University of Chicago Press, változatlan utánnomás. Vol. 1. 6. (int., sec. 1.)
- ³⁴ Montesquieu, Charles-Louis 1949–51: *Oeuvres complètes*. Roger Caillois (ed.), 2 vols., Paris, Gallimard, vol. 1. 884. [*De l'esprit des lois*, 1748. Magyarul: *A törvények szelleméről*. Csécsy Imre, Sebestyén Pál (ford.), 2 k., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962. 421–22.
- ³⁵ Blackstone 1979: vol. 1. 122–123. (1. könyv, 1. fejezet)
- ³⁶ Porter, Janice 1983: *The Liberty We Seek: Loyalist Ideology in Colonial New York and Massachusetts*. Cambridge, Harvard University Press, 115–116.
- ³⁷ Burke, Edmund 1826: *The Works: A New Edition*. 16 vols., London, Rivington, Vol. 3. 123–24., 66. (= Burke 1963: 142–43., 100.)
- ³⁸ Boucher, idézi Zimmer, Anne Y. 1978: *Jonathan Boucher, Loyalist in Exile*. Detroit, Wayne State University Press, 153.
- ³⁹ Burke 1826: vol. 3. 135.

- ⁴⁰ Shain, Barry Alan 1994: *The Myth of American Individualism: The Protestant Origins of American Political Thought*. Princeton, Princeton University Press, 290.
- ⁴¹ Porter 1983 : 16.
- ⁴² Franklin, Benjamin 1987: *Writings*. J. A. Leo Lemay (ed.), New York, Library of America, 646–47.
- ⁴³ Foner, Eric 2000: *Storia della libertà americana* (1998). Annalisa Merlino (ford.), Roma, Donzelli, 54.
- ⁴⁴ Boucher, idézi Zimmer 1978: 297.
- ⁴⁵ Millar, John 1986: *The Origin of the Distinction of Ranks* (1771). Scientia, Aalen (a 4. kiad. újranyomása. V.ö.: Edinburgh–London, Blackwood–Longman, Hurst, Rees & Orme, 18064.) 294. [= Millar, John 1989: *Osservazioni sull'origine delle distinzioni di rango nella società* (1771). Milano. 239.]
- ⁴⁶ Sharp, idézi Davis 1975: 272–273., 386–387.
- ⁴⁷ Franklin 1987: 648–49.
- ⁴⁸ V. ö.: Davis 1975: 273.; Jennings, Francis 2003: *La creazione dell'America* (2000). Torino, Einaudi, 174–175.
- ⁴⁹ Morgan 1995: 5–6.
- ⁵⁰ Foner 2000: 61.
- ⁵¹ Burke 1826: vol. 3. 67–68. (= Burke: 1963: 101–102.)
- ⁵² Blackburn, Robin 1990: *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848* (1988). Verso, London-New York. 80.
- ⁵³ Drescher, Seymour 1987: *Capitalism and Antislavery: British Mobilization in Comparative Perspective*. Oxford–New York, Oxford University Press, 174. 34. jegyzet
- ⁵⁴ Drescher 1987: 170. 19. jegyzet
- ⁵⁵ Gee, idézi Hill, Cristopher 1977: *La formazione della potenza inglese. Dal 1530 al 1780* (1967). Torino, Einaudi, 260. (A mű eredeti címe: *Reformation to Industrial Revolution*)
- ⁵⁶ Postlethwayt, idézi Davis 1971: 187.; Wolf, Eric R. 1990: *L'Europa e i popoli senza storia* (1982). Bologna, Il Mulino, 291–292.
- ⁵⁷ Postlethwayt, idézi Jennings 2003: 212.
- ⁵⁸ Blackburn 1990: 143.
- ⁵⁹ Dunn, Richard S. 1998: *The Glorious Revolution and America*. In Nicholas Canny (ed.), *The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century*. Oxford–New York, Oxford University Press, 463–465.
- ⁶⁰ Ez Marx definíciója (Marx, Engels, 19551989, vol. XXIII. 788).
- ⁶¹ Tucker, Josiah 1993–96: *Collected Works* (1775–1782). 6 vols., London, Routledge-Thoemmes Press, utánnymás. Vol. 5. 21–22.
- ⁶² Bourne 1969: vol. 1. 481.
- ⁶³ Drescher 1999: *From Slavery to Freedom: Comparative Studies in the Rise and Fall of Atlantic Slavery*. London, Macmillan, 203., 199.
- ⁶⁴ Wallerstein, Immanuel 1978–1995: *Il sistema mondiale dell'economia moderna* (1974–1989). 3 vols., Bologna, Il Mulino, Vol. 2
- ⁶⁵ Jennings 2003: 24.
- ⁶⁶ Davis, David B. 1986: *Slavery and Human Progress* (1984). Oxford University Press, Oxford-New York. 75.
- ⁶⁷ Hill 1977: 175.

- ⁶⁸ Drescher 1999: 215.
- ⁶⁹ Voltaire: *Candide*, avagy az optimizmus. Fordította: Gyergyai Albert. In Voltaire: *Regények és elbeszélések*. Budapest, Európa Kiadó, 1995. 151.
- ⁷⁰ Condorcet, Marie-Jean-Antoine 1968: *Oeuvres* (1847–1849). Arthur Condorcet O'Connor, François Arago (ed.), 12 vols., Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, változatlan utánnyomás. Vol. 7. 135.
- ⁷¹ Boucher, idézi Zimmer 1978: 297.
- ⁷² Zilversmit, Arthur 1969: *The First Emancipation: The Abolition of Slavery in the North* (1967). Chicago, University of Chicago Press, 165., 182.
- ⁷³ Drescher 1999: 211., 218., 196.
- ⁷⁴ Hegel, Georg W. F. 1969-79: *Werke*. Eva Moldenhauer, Karl Markus Michel (ed.) 20 vols., Suhrkamp, Frankfurt a. M. vol. 3. 35. Magyarul: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- ⁷⁵ Arendt, Hannah 1983: *Sulla rivoluzione* (1963). Milano, Comunità, 74.
- ⁷⁶ Condorcet 1968: vol. III. 647–648.
- ⁷⁷ Millar 1986: 258., 261. (= Millar 1989: 219–220.)
- ⁷⁸ Condorcet 1968: vol. III. 648.
- ⁷⁹ Malouet, Pierre-Victor 1788: *Mémoire sur l'esclavage des nègres*. Neufchâtel, 152.
- ⁸⁰ Baudry des Lozières, Louis-Narcisse 1802: *Les égarements du nigrophilisme*, Paris, Migneret, 48., 156.
- ⁸¹ Tucker 1993–1996: vol. 5. 53.
- ⁸² Tucker 1993–1996: vol. V, 103-104.
- ⁸³ Boucher, idézi Zimmer 1978, 296.
- ⁸⁴ Foner 2000: 60.
- ⁸⁵ Finkelman, Paul 1996: *Slavery and the Founders: Race and Liberty in the Age of Jefferson*. New York, Sharpe, Armonk, 3.
- ⁸⁶ Condorcet 1968: vol. VII. 126.

(Fordította: Mezei Bálint)

Eredeti megjelenés: Domenico Losurdo: *Controstoria del liberalismo*. Biblioteca Universale Laterza. Editori Laterza, Roma–Bari, 2005. I. fejezet.

Marx társadalomkritikai nézeteiről*

Módszertani vázlat

„...tudja meg- és elítélni a jelent, de felfogni nem ...”

K. Marx

„Álláspontom... bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire fölējük emelkedhet is szubjektíve.”

K. Marx

Marx főművéből 1893-ban látott napvilágot az első önálló magyarországi kiadvány. A *Tőke és munka* című füzet 80 oldalas kivonat A *tőke*-ből (a Budapesti Könyvnyomda kiadásában), amely a Magyar Munkás Könyvtár 6. köteteként jelent meg.

A *Marx közgazdaságtana* címmel az 1930-as évek elején kiadott ún. Schönstein-füzetekből kezdett viszonylag szélesebb körben ismertté válni A *tőke*. A füzetek a budapesti Neufeld Nyomdában készültek, szövegüket Schönstein Sándor fordította és Madzsar József lektorálta. A hét megjelent részből álló sorozat folytatását Schönstein 1933-as letartóztatása és bebörtönzése akadályozta meg.

Meg kell említeni, hogy 1921-ben Bécsben Guth Antal fordításában (J. Fischer kiadása), 1934–37-ben pedig Budapesten Nagy Gábor

* Felkérésre, nemzetközi kötetbe készült tanulmány. Lényegét tekintve az 1970-es évek első felében írt terjedelmes filológiai munkák (A marxi gazdaság- és társadalomelméletről; Adalékok A *tőke* és előmunkálatai viszonyáról; A marxi emberfelfogás; Marx kommunizmus-fogalma A *tőke*-ben és előmunkálataiban; Filozófia és antropológia) kézírataiból egybeszerkesztett kivonat.

fordításában (a Mentor Kiadónál) több részletben megjelent az első kötet, de ezek a könyvek csak kevesek kezébe jutottak el.

A második világháborúig a tájékozódás Marx gazdasági nézeteiről a Schönstein-füzetek mellett elsősorban Kautzky művének (az 1903 és 1919 között négy kiadást megért *Marx gazdasági tanai – népszerű ismertetés és magyarázat*) közvetítésével történt. További forrás, hogy Szabó Ervin az általa szerkesztett *Marx és Engels válogatott művei* (Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése /Budapest/ 1905, 1909) második kötetébe beillesztette *A tőke* leginkább kiérlelt előmunkálata, *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz című művét. Az említetteken túl Marx rövidebb írásai, a *Bérmunka és tőke* /1898 és 1920 között négy kiadás/, valamint a *Bér, ár, profit* /1918-as és 1919-es megjelenés/ is hozzájárultak a marxi elmélet alapjainak megismeréséhez.

1946-tól intenzív népszerűsítés kezdődött a *Marx politikai gazdaságtana* című rövid tanfolyammal. A Schönstein fordítása alapján, Nagy Tamás szerkesztésében készült, eredetileg 12 füzetre tervezett sorozatból 4 jelent meg (1949-ig hat kiadásban). A sorozat folytatását részben az okafogyottá, hogy 1948-ban a Szikra Kiadónál megjelent a teljes első kötet, a példányszám pedig a következő évben a második kiadással elérte a hatvanhétzezret. (Fordítóként Nagy Tamás és Rudas László van feltüntetve.) 1953-ig ugyanitt a második és harmadik kötetet is kiadják Nagy Tamás fordításában. 1956-tól a Szikra jogutódja Kossuth Kiadó néven folytatja a művek újrakiadását. (A tőke IV. könyvét /„Értéktöbblet-elméletek”/ 1958-tól kezdi megjelentetni.) Itt a német kiadást követő *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* sorozatban *A tőke* négy könyve 23. (1967), 24. (1968), 25. (1974) és a három részből álló 26. (1958, 1961, 1963) sorszámmal jelenik meg.

A tőke hozzáférhetővé válása nem oldotta meg a tanulmányozás nehézségeit. A több ezer oldalas – nem könnyen emészthető – szöveg befogadása időigényes elmélyülést és számos háttérismeretet igényel. Így nem meglepő, hogy a hagyományos munkásmozgalom a Marx-képet nem erre a műre alapozta. Ennél a praktikus oknál figyelemre méltóbb a szakelemzésekben tettenérhető hasadás.

A magyarországi Marx-irodalomban először a hatvanas évek során került a viták előterébe a „több Marx” kérdése. Az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* magyar fordításának 1962-es megje-

lentetésével sokaknál leértékelődött *A tőke*, és divatba jött a filozófus Marx – közgazdász Marx szembeállítás. Ebben a értelmezésben a humanista filozófus kritikai beállítódása lényegesen különbözik a „szenvtelen” tudósétól. Illusztrációként álljon itt két szövegrészlet. Marx az 1844-es kéziratokban nyíltan ostromozza „a nemzetgazdaságtan gyalázatoságát”. Hangsúlyozza: a ricardiánusok „csak az általános törvénnyel törődnek”, és „a nemzetgazdászoknak teljesen közömbös”, hogy „ezrek tönkremennek-e rajta”. A „személyektől elvonatkoztatnak”, és számukra „a társadalom csak átlagszám”. Következtetés: „Az átlagszámok az egyes valóságos egyéneken elkövetett formális szidalmazások, injuriák.” (Idézetek a McCulloch-Prévost részből.) Ez a gazdaságtanon a humánium hiányát számonkérő megfogalmazás látványos ellentéte az alábbi, *A tőke* IV. könyvéből való értelmezésnek. „Ricardo a maga korában joggal tekinti a tőkés termelési módot a legelőnyösebbnek egyáltalában a termelés számára, a legelőnyösebbnek a gazdagság létrehozására. A termelést a termelés végett akarja, és joggal. Ha azt akarná valaki állítani, mint Ricardo szentimentális ellenfelei tették, hogy a termelés nem mint olyan a cél, akkor elfelejti, hogy a termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az emberi természet gazdagságának önmagáért való kifejlődése... Ricardo kíméletlensége tehát nemcsak tudományosan becsületes volt, hanem tudományosan kötelező is álláspontja számára. De ezért számára egész közömbös is, hogy a termelőerők továbbfejlődése földtulajdont üt-e agyon vagy munkást. Ha ez a haladás elértékteleníti az ipari burzsoázia tőkéjét, ezt ő éppúgy üdvözli.” Az idézetből kitűnik, hogy az emberi szempontok mellőzése nem Ricardótól, hanem az általa leírt rendszer működéséből származik. Ennek megfelelően Marx kritikája *A tőké*-ben már nem a gazdaságtant, hanem elsődlegesen a rendszert veszi célba.

Az utóbbi időkben – nemzetközi trendet követve – újabb irányból éled fel a „két Marx” értelmezés. Eszerint alapvetően más sugall *A tőke*, mint az előmunkálatai. Az előmunkálatokban (főleg a *Grundriss*-ben, amely „explicit módon mutatja meg Marx stratégiai céljait”) emberközpontú – ezért a kapitalizmussal szemben forradalmi következtetéseket kimondó radikális – kritika található. *A tőké*-ben viszont annyira rejtett, áttételes a bírálat, hogy elsősorban egy sterilen elméleti, szaktudományos Marxszal találkozunk. Ebben a megközelítésben a társadalomkritikus, forradalmi Marxtól elválík az „exoterikus” tudós.

Marx említett megduplázásainak közös jegye az agitativitás és a tudományosság szétválasztása, szembeállítás. Miközben az 1844-es kéziratok, illetve *A tőke* előmunkálatai – úgymond – direkt erkölcsi töltettel is rendelkeznek, ami emberi ellenállásra, forradalmi cselekvésre orientál, addig *A tőke* végső változata inkább csak leírja, érzélemmentes objektivitással bemutatja a fennállót – ezzel, áttételesen, a konzerválásához járulva hozzá. (Árulkodó, hogy Gramsci az 1917-es forradalmat szimbolikusan *A tőke* elleni lázadásnak nevezte.)

Nem nehéz észrevenni, hogy mindkét megkettőzést – ha a nyilvánvalóan diszkreditáló indíttatásúaktól itt eltekintünk – Marx védelmének szándéka vezérli. Ezek olyan „utóvédharcok”, melyek Marxnak a modern kapitalizmus időszakára való átmentését célozzák: a kevésbé aktivizáló, mozgósító hatású „Tőké”-t Marx propagandisztikusabb megfogalmazásokat tartalmazó műveivel helyettesítik. Megpróbálják a humanista forradalmárt kimenekíteni a tudósi „semlegességből”. E megkettőzések mögött valójában *A tőke* értelmezésének módszertani problematikája áll. A döntő dilemma: Marx főműve gazdasági objektumok viszonyait, mozgásait ragadja meg elméletileg, vagy emberek társadalmi viselkedésének feltárását tekinti feladatának. Némiképp leegyszerűsítve: mennyiben gazdaságtan, mennyiben antropológia és mennyiben társadalomelmélet (társadalomfilozófia) *A tőke*?

A marxi társadalomkritika legalább három összetevőből táplálkozik.

1. Személyes antikapitalista indulat, mely szubjektíve determinálja mind a témaválasztást, mind a kritikai beállítódást. A társadalmi igazságtalanságokkal, egyenlőtlenségekkel stb. szembeni érzelmi-indulati motiváltság a problémafelvetést (problémalátást) és a problémamegoldás (válaszkeresés) irányát egyaránt befolyásolja. Ez a motiváció mind az emberfelfogás, mind a társadalomszemlélet területén tettenérhető.

2. Antropológiai sík, melyen kifejeződhet a fennálló rendszertől való eszmei távolságtartás és eszmei kritika. Nevezetesen, egy konkrét hiány kimutatása: az ember a tőkés társadalomban kevesebb az elméletileg kikövetkeztethető antropológiai lehetőségeinél, ami alapot ad a rendszer humanista bírálatahoz, illetve eszmei (fogalmi) „ellenpontozásához”.

Marx társadalomkritikai beállítódásában kezdettől fogva fontos szerepet játszik emberfelfogása, emberképe, melyet a teljes ember és egységes személyiség eszménye jellemez. A társadalmilag megcsonkított, termelési eszközöktől (azaz életfeltételeitől) megfosztott elvont, „véletlen” egyéntől nyelviileg is megkülönbözteti a személyes egyént. A kényszerű társadalmi munkamegosztás rendszerében egyoldalúvá specializálódó emberrel szembeállítja a sokoldalú, képességeit szabadon kibontakoztató embert. (Az alapelv: „minden egyén teljes és szabad fejlődése.”) Szimptomatikus, hogy a kapitalizmust meghaladó társadalom hipotézisében a szabad (és egymással önkéntesen társuló) egyéniségek együttélése a specifikum.

3. Társadalomelméleti sík

Az elvi antropológiai lehetőségek (eszmények) társadalomelméleti beágyazást igényelnek. A velük összhangban levő társadalmi megoldás kereséséből fakad a célkitűzés: a fennálló rendszer történelmi meghaladása.

A kimutatott „antropológiai” hiányosságokat, fogyatékosságokat társadalmi hierarchiák idézik elő, ezek viszont lényegileg a kapitalizmust mozgató gazdasági antagonizmusok termékei. Így a társadalomelmélet nem kerülheti meg a gazdaságelméleti megalapozás kérdését. Ezért Marxnál a kommunizmus (mint társult termelők társadalma) a kapitalizmus gazdasági jellegű mozgásainak nem totális elutasításaként, tagadásaként, hanem továbbvihető/továbbviendő tendenciáinak meghosszabbításaként (a formailag gazdaságelméleti levezetésnek mintegy melléktermékeként) alapozódik meg.

Jelen írásnak van két előrebocsátható végkövetkeztetése.

1. Marx egész munkásságára jellemző a kérdésfeltevés azonossága: a lényegyet tekintve ugyanannak az alapproblémának a megoldása foglalkoztatja. Egész munkásságában központi kérdés, hogy melyek a korabeli társadalom antagonizmusai, és azok miképpen szüntethetők meg. Az életműben folytonosságot mutat az antikapitalista indulat, a társadalomelmélet antropológiai elkötelezettsége, a történelmi továbblépés lehetőségének keresése. Ugyanakkor gazdaságelméleti tájékozódásának megjelenésétől kezdve írásaiban jelentős eltérésekkel is találkozunk. Változások vannak a kifejtésbeli formákban, a levezetésekben, az indoklásokban (ennek megfelelően az indulati, antropológiai, gazdaság- és társadalomelméleti elemek súlyában és arányaiban). Helyenként az érvanyag is átalakul. Mivel azonban ezek

az eltérések lényegében azonos szemléleti kereteken belül történnek, belőlük nem feltétlenül következik Marx „pluralizálásának” szükségessége. Sokkal inkább annak vizsgálata indokolt, hogy az egyes gondolatok szervesen illeszkednek-e a későbbi, letisztult gondolatrendszer egészébe.

2. A *tőké*-ben alkalmazott kifejtési mód radikálisabb kritikáját adja a kapitalista rendszernek, mint az előmunkálatokban vagy az 1844-es kéziratokban alkalmazott.

Társadalomelmélet és antropológia viszonyáról

Az 1844-es kéziratok erősen antropológiai beállítottságú, még Feuerbach friss hatásától átítatott. Ember- és kommunizmusfelfogása nem kizárólagosan, de nagymértékben az ember fogalmából építkezik. Érvanyagában sűrűn előfordulnak az olyan kifejezések, mint az emberi lényeg, az ember nembeli lényege, az emberi lényeg elidegenülése. Társadalomkritikája is elsősorban antropológiai nézőpontú: a kapitalizmus bírálata dominánsan e kategóriák vonatkozásában fogalmazódik meg. Hamarosan azonban megtörténik ennek a jelentős mértékben érzelmileg-indulatilag motivált humanista filozófiai antropológiának (valamint a vele összekapcsolódó ún. etikai kommunizmusnak) tudományos formába öltöztetése: az elméleti humanizmus spekulatív filozófiai antropológiája társadalmi beágyazást kap és átalakul történeti antropológiává, az eszmei-etikai kommunizmus-képet pedig felváltja a társadalomelméleti megközelítés. Megtörténik egy absztraktabb választól a konkrétabbhoz való elmozdulás.

Ezzel összhangban Marx egyes kifejezéseket a későbbiekben teljesen elhagy, mások tartalma, illetve funkciója pedig átalakul. (Bizonyos eszmei-filozófiai kategóriák kritikai szerepét átveszi a tőkés rendszer működési struktúrájának, totalitásának kritikai bemutatása.)

Köztudott, hogy az ember lényegét társadalmi viszonyainak összességével „definálja” újra. Viszont kevésbé ismert az elidegenülés szó használatában végbemenő változás, pedig ez különösen jól illusztrálja, hogy *A tőke* a korábbi írásoknál nagyobb következetességgel törekszik a tartalmi és nyelvi feszesésre, egzaktásra.

Az 1844-es kéziratokban az elidegenülés (Entfremdung) és külsővé-idegenné válás (Entäußerung) kifejezés azonos értelemben,

szinonimaként (egy lényegében antropológiai bázisú társadalomkritika eszközeként) szerepel. Ez az azonosítás – lényegesen ritkább előfordulással – az előmunkálatokban is továbbél. Megváltozik a helyzet *A tőké*-ben – mégpedig figyelemre méltóan. Egyrészt, mert csupán néhány alkalommal bukkannak elő, és akkor is inkább csak mint az értelmezést szolgáló segédkategóriák. Másrészt, mert valamennyi esetben gazdasági jelenségekhez kapcsolódnak. Harmadrészt, mert különválnak a jelentésük, más-más tartalomra vonatkoznak és valójában egy, az elidegenítés (Veräußerung) fogalmával kiegészülő fogalomcsalád tagjává válnak, ahol a Veräußerung mindig az áruval, az Entäußerung a pénzzel, az Entfremdung a tőkével való összefüggésben fordul elő. Így ezek a fogalmak olyan nyelvi segédeszközök, melyek a megkettőződés, önállósuló elválás, szembefordulás történeti és logikai sor szakaszait hivatottak megjeleníteni, szemléltetni.

Az elidegenülés kategória csak tucatnyi helyen található *A tőké*-ben. (Megjegyzendő, hogy az Entäußerung és az Entfremdung lefordításában egyik magyar kiadás sem következetes!) Minden esetben a tőkével kapcsolatban kerül alkalmazásra: annak valamelyik elemét (bérmunka, többlettermék) vagy a tőkébe bekebelezett, a termelőre ellenségesen visszaható értéktöbblet különböző formáit, funkcióit (munkaeszköz, tudomány, társadalmi erők) jelöli. Az elidegenülés kategória esetében a hangsúly a szembeforduláson van.

Gazdaság- és társadalomelmélet viszonyáról

Érdemes felfigyelni egy többször ismétlődő eltérésre, amely *A tőké*-ben (1867) és különböző előmunkálataiban található fejtegetések, elemzések között mutatkozik. „Ami dologilag a használati értékek különbségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbségeként jelenik meg... A különböző használati értékek továbbá különböző egyének tevékenységének termékei, tehát egyénileg különböző munkák eredményei” – olvasható *A politikai gazdaságtan bírálatához* című, 1859-ben megjelent írásban. Vagyis minden objektívációs folyamat három mozzanat segítségével ragadható meg: a tevékenységet végző szubjektum, a tevékenység során létrejövő termék, mint objektum, továbbá a tevékenység végzője és eredménye között közvetítő objektívációs folyamat segítségével. Az 1857-58-as Grundrisse (*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*) című nyersfogalmazvány szintén mindhárom vizsgálati réteget

figyelemmel kíséri, és például a cserével kapcsolatban a következő – módszertanilag fontos – megállapítást teszi: „Ha a viszony tiszta formáját, a gazdasági oldalát vesszük szemügyre, ... akkor csak három mozzanat lép előtérbe, melyek formailag meg vannak különböztetve: A viszony szubjektumai, a cserélők; ugyanabban a meghatározásban tételezve; a cseréjük tárgyai, csereértékek, egyenértékek, amelyek nemcsak egyenlők, hanem kifejezetten egyenlőknek kell lenniök és mint egyenlők vannak tételezve; végül maga a csere aktusa, a közvetítés, amely a szubjektumokat éppen mint cserélőket, egyenlőket és objektumaikat mint egyenértékeket, egyenlőket tételezi. Az egyenértékek az egyik szubjektum tárgyasulásai mások számára.”

Mindkét idézet arról tanúskodik, hogy különböző gazdasági folyamatok (termelési, illetve csereaktusok) három metszetben írhatók le. Megragadhatók az emberek oldaláról, a tárgyak oldaláról, valamint a kettőt összekapcsoló tevékenység oldaláról. Némiképp továbbgondolva még azt is ki lehet jelenteni, hogy itt a szorosabban vett gazdasági összefüggések mellett egy – az embert mint szubjektumot érintő – társadalomelméleti dimenzió is megjelenik.

Feltűnő, hogy az előmunkálatokhoz képest *A tőke* a fejtegetéseket háromról két síkra redukálja. A végső megfogalmazásban a folyamatnak már csak két metszetével találkozunk: a tevékenységgel és a termékkel. Tehát Marx itt külön nem tér ki a tevékenykedő egyénekre – legfeljebb „személyek gazdasági jellemálarcairól”, személyekről, mint „gazdasági viszonyok megszemélyesítéseiről” esik szó olykor. (Mondhatni: mellőzi a folyamatok emberi oldalának, vagyis egy közvetlenül társadalomelméleti síknak a vizsgálatát.) Első pillantásra úgy tűnik, hogy *A tőké*-ben egyfajta tisztán gazdaságelméleti nézőpontot vesz fel, és gazdaságelméletileg releváns összefüggések feltárására koncentrál. (Megjegyzendő, hogy szigorúan véve a mű elméleti részeit jellemzi az emberi magatartások bemutatásának háttérbe szorulása!) Vajon miért marad el az emberi oldal (a szubjektumok) direkt tárgyalása?

Az egyik feltételezhető magyarázat az „Árufétis”-ről szóló fejezetben olvasható. Eszerint az árutermelés időszakában élő egyének között elsősorban piaci kapcsolataik révén jön létre társadalmi érintkezés. Társadalmi viszonyaik nem személyek (személyiségek) között, hanem dolgok által, dolgok közvetítésével alakulnak ki: áruik egymáshoz való viszonya teremti és szervezi meg társadalommá (csere-lők társadalmává) való integrálódásukat. A gazdasági kényszerektől determinált egyének nem önállóan cselekszenek: egymással való

piaci érintkezéseik során valamilyen dolog (csereérték, áru, pénz) cselekszik bennük, általuk. A dolgok piaci érintkezései és ezekben megnyilvánuló erőviszonyai hozzák létre, illetve határozzák meg a tulajdonosaik közötti társadalmi érintkezéseket. Ebből viszont az következik, hogy az egyének társadalmi mozgásaiban nem az ember a végső alany.

Jelenti-e ez, hogy az emberek szubjektum-létének felszámolódásával (mivel problematikáját elnyeli, bekebelezi a gazdaságelmélet) magának a társadalomelméletnek a létjogosultsága is megszűnik?

Az „Árufétis” fejezet elemzési szintjén az a benyomásunk keletkezhet, hogy az árucserélő (eladó, illetve vásároló) egyének egyenrangú partnerek, és piaci egyenlőségük a legalapvetőbb társadalmi viszony közöttük. De vajon adekvátan tükrözi-e vissza a piaci áruforgalom az egyének társadalmi összefüggésrendszerét, társadalmi szintű erőviszonyait? „Egy munkás, aki 3 sh.-ért árut vásárol, az eladó számára ugyanabban a funkcióban, ugyanabban az egyenlőségben jelenik meg – 3 sh. formájában –, mint a király, aki ezt teszi” – figyelmeztet Marx. Következik-e ebből a munkás és a király (vagy akár az öt bér munkásként alkalmazó tőkés) általános gazdasági egyenlősége? Igaz-e, hogy ők eladói és jövedelmi pozícióikban is egyenlők? Hogy ezek a szereplők társadalmilag is egyenrangúak?

Az idézet arra utal, hogy a piaci érintkezés az emberek közötti társadalmi kapcsolatoknak olyan felszíne, ahol mélyebb viszonyaik inadekvát formában jelennek meg. Amely felszín az egyének társadalmi alá-fölé rendeltségét nem megmutatja, hanem ellenkezőleg, elfedi azokat: itt az egyének közötti társadalmi hierarchiák – a megjelölt látszat szintjén – kioltódnak. Tehát a piaci érintkezés olyan búra, amely – az egyének társadalmi egyenlőségének, egyenrangúságának képét adva – eltereli a figyelmet a mélyben munkáló strukturális társadalmi egyenlőtlenségekről.

A mélyebb vizsgálódás viszont feltárja, hogy a kapitalizmus nem pusztán az árucserének, hanem a tőkés termelésnek a rendszere, amely társadalmi alávetettségeknek köszönheti a létezését. Ily módon a gazdasági mozgások a piacinál konkrétabb társadalmi jelentésre és jelentőségre tesznek szert: társadalomelméleti síkra tevődnek át. De ebben az esetben már nem pusztán egyénnel, hanem társadalmilag beágyazott egyénnel foglalkozó, átfogóbb társadalomelméleti megközelítésről van szó.

A vázolt összefüggésből az a következtetés is levonható, hogy ez a társadalomelméleti nézőpont dinamizáló funkcióval rendelkezik. Az alá-fölérendeltségek kimutatása lázítóan hat, elégedetlenséget gerjeszt. Kimondatlanul is a rendszer meghaladására, felszámolására ösztönöz.

Itt csak utalni lehet arra, hogy a későbbi kapitalizmusban újabb – a tartalmi ellentéteket elfedő – felszíni „búrákat” hoznak létre. Ilyen az egyének politikai egyenlőségét hirdető állam, ahol a formális szavazati egyenlőség arról hivatott elterelni a figyelmet, hogy az állampolgárok gazdaságilag-társadalmilag nem egyenrangúak. Ilyen további búra például a fogyasztói szabadságnak és a fogyasztásban való egyenlőségnek (az azonos árut /terméket, szolgáltatást/ fogyasztók egyenrangúságának) az ideológiája, amely elfedi, hogy ezek mögött irányított fogyasztással, az információ-, hír-, látványtermelés gépezete által előállított áruvásárlási igénnyel van dolgunk, mely gépezet új szükségleteket és életmódot propagál (Marx által használt kifejezéssel: „tukmál”). Mindez azt valószínűsíti, hogy a mai kapitalizmus is megragadható a marxi elmélet metodikájával és kategóriáival, de a 19. századinál több közvetítő szint (mint további felszínek) létezésével és működésével kell számolni.

Hogyan építhető fel egy kritikai társadalomelmélet?

Tudjuk, hogy Marx azért kezd gazdasági-gazdaságtani vizsgálódásokba, mert a a fennálló rendszer működési struktúrájának feltárására vállalkozik. A feltárás érdekében végzett kutatómunkánál nem kisebb feladat a kifejtés számára legadekvátabb ábrázolási módszer megtalálása.

A Marx által alkalmazott kifejtési módszer sajátossága, hogy minden kategóriának – a lényegét tekintve – ugyanarról, a rendszer struktúráját képző és mozgóató tőkérről kell szólni – de más-más konkrétsági fokon. Marx dilemmázik azon, hogy melyik az a legaltalanosabb fogalom, mely a rekonstrukció kezdő kategóriája lehet. Nevezetesen, hogy mi legyen a kifejtésben a kiindulópont, a rendszer egészét elvont formában magába sűrítő elemi sejt. Korai változatban az „Érték”, a végleges változatban „Az áru” címet viseli az első fejezet. Vagyis elmozdulás történik a – Hegelt idéző – elemi absztrakctumtól a rendszer elemi konkrétumához.

A *tőké*-ben az áruk kettős jellegéből kiindulva és cserefolyamatán át megértjük a pénz mint általános áru létrejövésének elkerülhetetlenségét. A pénz önállósulása a tőkének, mint pénzt fiadó pénznek a kialakulásához vezet. A tőkés árutermelésen és forgalmi folyamaton át továbbhaladunk az elosztásig (a jövedelmek alaptípusaiig), melyben feltárul a gazdasági összefolyamat osztály-jellege. Ez az út mindvégig gazdasági objektumok mozgásait követi, mígnem az utolsó fejezetben a társadalmi osztályokra fut ki az elemzés, amivel átlép az egyének, de már mint társadalmilag determinált egyének síkjára. Tehát megjelenik az emberi oldal, és ezzel a gazdaságelméleti formájú fejtegetés a társadalomelmélet szintjére, az egyének társadalmi viszonyrendszerének horizontjára emelkedik.

Látni kell, hogy ez az eljárás csak az egyik lehetséges mód a tőkés árutermelő rendszer társadalomelméleti megközelítéséhez. Mivel különböző utakon lehet eljutni a társadalmi mozgásokat összefoglaló, struktúrázó osztályokhoz (másképp kifejezve: az osztálylétük által determinált egyénekhez), a társadalom szintje is többféleképpen tárgyalható:

- Mint tartalom a társadalmi alap részeként, a gazdasági összefüggéseknek mellérendelten. Ez történik az előmunkálatokban.

- Latensen, a gazdasági összefüggések mögé rejtve (a társadalomstruktúrára kifuttatott gazdasági rekonstrukcióba bújtatva). Ez történik *A tőké*-ben.

- Önállóan, külön társadalomelméletként – közvetlenül csak az emberek társadalmi viselkedését feltérképezve.

Ez utóbbi esetben kézenfekvő lenne, hogy a kapitalizmus kritikai társadalomelmélete a társadalmi viszonyrendszer elemi sejtjéből, az árutermelő, -cserélő egyénből induljon ki, és mindvégig az individuumok társadalmi mozgásait kövesse. Ekkor elemzés révén megmutatkozik, hogy a piaci folyamatokban (eladóként, illetve vásárolóként) részt vevő egyének – miként a gazdaság elemi sejtjének, az árunak – kettős természete, két oldala van: a konkrét különös személyes és az elvont általános (a piaci mozgásokban megnyilvánuló) társadalmi jelleg. Az egyének érintkezési folyamatában (a piaci forgalom kapcsolatrendszerében) szerveződik (pontosabban: ebben a kapcsolatrendszerben jelenik meg) a társadalom. Az egyéneket egyfajta közösséggé integrálják az egymáshoz való piaci viszonyaik. Integrálódásuk közvetítője és foglalta a pénz. Társadalmi léptékű kapcsolatrendszerüket

Marx a pénz közösségeként jellemzi. A levezetésnek ezen a szintjén az egyének legdöntőbb társadalmi ismérve (mondhatni társadalmi hatalma), hogy milyen mennyiségű pénzzel rendelkeznek.

A vizsgálódásnak az egyének által birtokolt pénz forrására, eredetére történő kiterjesztésével megmutatkozik, hogy a pénzközösség csak olyan felszíne a társadalmi integrálódásnak, amely mögött mélyebb társadalmi struktúra húzódik meg. Az egyének fő jövedelemforrása nem azonos: tipikus jövedelmük vagy profit-jellegű, vagy munkabér-jellegű, vagy járadék-jellegű. Ennek megfelelően az egyének társadalmi osztályokba sorolódnak, és ez az osztálytagolódás adja a társadalmi rendszer működésének végső szerkezetét. Marx megfogalmazása szerint: „a reális közösség a tőke formájában konstituálódott”. A pénzközösség felszíni látszata mögött tehát feltárul a tőkeközösség (mint a tőketulajdonosok és a munkaerő-tulajdonosok kapcsolat-rendszere) mélyebb valósága.

Marx megtehetné, hogy a kapitalizmussal foglalkozó társadalomelméletet a vázolt logika alapján építse fel (az előmunkálatokban nyit ebbe az irányba!), azonban *A tőke*-ben nem az emberekből, hanem az áruból indítva rekonstruálja a rendszert. Vajon azért cselekszik így, mert közgazdász-szemmel tekint kora valóságára? Nem nehéz észrevenni, hogy *A tőke* – formailag – gazdaságelmélete korántsem az, aminek első pillantásra látszik: a gazdasági formák mögött emberi tartalmak rejtőznek. De így is megmarad a kérdés: Miért hagyja Marx elveszni a közvetlen társadalomelméleti szintben rejlő direkt kritikai lehetőséget?

Strukturális vagy részleges társadalomkritika?

Marx írásainak jórésze a gazdaság, illetve a gazdaságtan kérdéskörével foglalkozik. Közismert, hogy *A tőke* alcíme: A politikai gazdaságtan bírálata. A mű a politikai gazdaságtan, mint szaktudomány – mint a burzsoázia „tulajdonképpeni osztálytudománya” (Lukács György) – kritikája. De vajon ez a bírálat alapvetően gazdaságelméleti marad, és egy más osztálytartalmú szaktudományosság nevében történik? Vagy ennél komplexebbnek, és inkább társadalomelméleti jellegűnek kell tekinteni?

Paradoxnak tűnhet, hogy Marxnak a tőkés rendszerrel szemben az a fő elméleti érve, hogy gazdaságtalan. A történelmileg létrejött

lehetőségekhez viszonyítva azért gazdaságtalan, mert dologi célnak (a közvetlen nyereség létrehozásának) veti alá az embert. Ezzel a legfőbb termelőerőt, illetve erőinek szabad kibontakozását korlátozza. Akkor most ez a kritika gazdaságelméleti vagy antropológiai bázisú?

Marx történeti szemléletmódjának sajátossága, hogy benne gazdaságosság és humánus szempontjának érvényesítése nem szükségképpen ellentét. Sőt, egy emberközpontú (szabadon társult termelők által szervezett) gazdálkodásban összhangba hozható egymással. Ami az egydimenziós gazdaságelméletben és az egydimenziós antropológiában kibékíthetetlen ellentét, az egy átfogó (a gazdálkodás kérdését is integráló) társadalomelméletben harmonikusan illeszkedhet.

A *tőke* formailag gazdasági szövege mögött könnyű felismerni, hogy a mű – végső elemzésben – kiről szól és kinek az érdekében íródik. Hogy benne (jóllehet explicite csak kevés esetben, szinte nyelvbottásként kimondva) mindvégig jelen van a címezett: a dologi tőkés gazdaságból, és az ennek mintegy felületét képező társadalomszerkezetből hiányzó ember (mint társadalmi egyén), akire végső fokon vonatkozik. Az az ember, aki a tőkés gazdaságban nem szubjektum (így a társadalmi kapcsolatrendszerének sem alanya). Aki a gazdasági-társadalmi folyamat egészében szubjektum-létének hiányával vesz részt. A rendszer valószínűleg legradikálisabb bírálata e hiány megállapítása, illetve ezzel (indirekt módon) olyan gazdálkodás történelmi szükségességének kimutatása, valamint esélyének felvillantása, melyet közös emberi akarat működtet.

Azon túl, hogy az árutermelő társadalomban nem az ember a végső szubjektum, további oka is van annak, hogy A *tőké*-ben háttérbe szorul az egyének (mint egyének) gazdasági-társadalmi viselkedésének részletezése. Az emberi oldal tárgyalásának redukálásában feltehetően az is szerepet játszik, hogy Marx szándékosan kerüli a mű lázító tartalmának, végső gyakorlati, mozgósító feladatának közvetlen, nyelvi eszközökkel történő megjelenítését.

A kapitalizmus működési struktúrájának rekonstruálásakor óhatatlanul olyan következtetések adódnak, melyek a rendszerre nézve súlyos bírálatot hordoznak. Ezeket a rendszerkritikus következtetéseket A *tőke* nem közvetlenül agitatív formában mondja ki, hanem többnyire inkább csak implicit módon. A végső konzekvenciákat Marx megpróbálja egzakt, tudományos keretek között tartani. Miközben

változatlanul befolyásolják antikapitalista indulatok, elemzéseiben igyekszik csökkenteni annak esélyét, hogy ezek – átszűrődve a szövegbe – „megfertőzzék” az ábrázolás objektivitását. Tudatosan törekszik arra, hogy a kifejtés során ne sérüljön az a kép, hogy tisztán elméleti állásponttal van dolgunk. Általában megfontolt óvatossággal fogalmaz: kritikai beállítódását kifejtésbeli (nyelvi és módszertani) eszközökkel is védi minden olyan értelmezéssel szemben, amely a mű tudományos végeredményeit, tanulságait relativizáló, szubjektív érzelmi síkra redukálhatná. El akarja kerülni, hogy az elméleti következtetéseket pusztán erkölcsi követeléseknek lehessen minősíteni, és a moralizálás vádjával illetve félresöpörni, rásütve, hogy azok csupán – mint Engels más vonatkozásban fogalmaz – „az erkölcs alkalmazása a gazdaságra”. Hasonlóképpen – ami az előmunkálatokban még gyakorta előfordul – az emberi-egyéni viselkedések bírálatát szintén visszafogja. Mindezek mögött nem egyszerűen taktikai megfontolás áll. Marx a társadalomátalakító cselekvést nem pusztán erkölcsi felháborodásra, hanem tudományosan alátámasztott felháborodásra kívánja építeni.

Jogosan állapítható meg a tőkés rendszerről, hogy egy sor antihumánus vonás, társadalmi visszásság (emberek /társadalmi osztályok/ gazdasági kizsákmányolása, társadalmi egyenlőtlenség, igazságtalanság stb.) jellemzi, élteti. A *tőke* azonban inkább kerüli, illetve tompítja, mintsem élezi ezen ismérvek direkt kritizálását. Például az igazságosság kategória elsősorban erkölcsi tartalmú köznyelvi használatával szemben azt nevezi gazdaságilag igazságosnak, ami összhangban van a gazdaság működési törvényszerűségeivel. Vagy egy másik megfogalmazás szerint: „A termelés szereplői között végbemenő ügyletek igazságossága azon alapul, hogy ez ügyletek természetes következményként a termelési viszonyokból erednek... Ez a tartalom igazságos, ha megfelel a termelési módnak, ha adekvát vele. Igazságtalan, ha ellentmond neki.” Ezzel azonban nem elvitatni akarja a társadalmi igazságtalanságok, egyenlőtlenségek stb. elleni morális tiltakozások indokoltságát. Ellenkezőleg, azt kívánja megalapozni elméletileg, hogy ezek a kapitalizmust transzcendáló, történelmi horizontot nyerjenek.

Az is megfigyelhető, hogy *A tőké*-ben a kritikai él közvetlenül nem a társadalmi hierarchia haszonélvezői ellen irányul. Az Előszóban – a mottóban részben már idézett – útmutatást („használati utasítást”)

kapunk a könyv olvasásához: „... személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói. [Közbevetve: ugyanakkor ne feledjük, hogy gazdasági kategóriákról azért van szó, mert azok egyúttal egyének társadalmi jelmezei! TL] Álláspontom... bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad”. Erről az álláspontról a kizsákmányolás jelensége nem egyszerűen az egyéni önzésben, mohóságban vagy rosszakaratban talál végső magyarázatot, hanem az emberi fennhatóság alól kinőtt, gazdasági automatizmusként szerveződő rendszer struktúrájából nyer értelmezést. Ily módon Marx számára a kizsákmányoló tőkés is alávetettként, a rendszer termékeként, lenyomataként jelenik meg – „bármennyire fölébe emelkedhet is szubjektíve”. Személyének kiiktatódása esetén is megmarad a lényeg: az általa ellátott funkció, amelyet másik szereplő vesz át, örököl meg. (Sőt, az is előfordul, hogy a jövedelmét fogyasztás helyett felhalmozásra fordító tőkést Marx tiszteletreméltónak minősíti.)

Innen nézve, amit kizsákmányolásnak, társadalmi igazságtalanságnak, osztályelnyomásnak stb. nevezünk, az végső elemzésben csupán felületi megnyilvánulása a rendszer (gazdasági rendszer) működésének: a szereplők viselkedését determináló gazdasági osztályszerkezet láthatóvá vált felszíni megjelenése. Ezért Marx személyek (valamint személyek osztálydeterminált viselkedése) helyett magára a rendszerstruktúra irányítja a bírálatot.

A vázoltakban kétféle társadalomkritika lehetősége és ellentétes jellege rajzolódik ki. Az egyik a rendszer egésze ellen fordul, ezért működési struktúrájának rekonstruálásából indul ki. E nélkül nem végezhető el a rendszer megalapozott bírálata. Minden radikális kritika a rendszerszintű megértésen keresztül, annak bázisán történik: a megbírált jelenségeket a rendszer egészébe beágyazva, abban gyökerezőként mutatja be. Így az indulatmentes „leíró” forma mögött is radikális rendszerkritikai tartalom érvényesül.

Ettől a strukturális bírálattól alapvetően különbözik egy másfajta, amely valamilyen felületi jelenségre koncentrál. Azokat az egyes (tipikus vagy kevésbé tipikus) jelenségeket veszi célba, amelyek a felszínen szembeötlenek. (Valójában olyan következményeket állít előtérbe, amelyek csak a kiváltó okok felszámolásával, az egész

rendszer történelmi meghaladásával szüntethető meg.) A kiragadott mozzanatokkal nem a struktúra megragadásán keresztül, abból eredeztetve, hanem közvetlenül foglalkozik, és kevés figyelmet fordít arra, hogy azokat visszavegye a rendszer egészére. Az ilyen bírálat szükségképpen felületi és részleges marad. A részleges megközelítés pedig eleve hajlamos arra, hogy morális síkra terelődjön és azon ne is lépjen túl.

Az a kritika, amely nincs a rendszer működésének alapszerkezetében lehorgonyozva, csak „meg- és elítélni” tud, de részlegessége gyengíti, vagy akár teljesen elveszi a bírálat gyakorlati tartalmi élet. A részleges kritika megkerüli (hatásában nem érinti) a tőkestruktúrát.

Jelen írás végkövetkeztetése tehát a következő.

Egy kritikai társadalomelmélet többféleképpen épülhet fel. Alkotója megteheti, hogy a társadalmi folyamatokat az emberek oldaláról kíséri figyelemmel, és a különböző emberi viselkedéseket (ezért osztályok magatartását) teszi bírálat tárgyává. Az ilyen eljárás előnye, hogy közvetlen agitatív erővel rendelkezik – ugyanakkor szükségképpen felületi és részleges, hiszen vizsgálódása elsősorban a jelenségek szembeűő felszínéhez kötődik, illetve mert a társadalmi összefolyamatnak egyetlen metszetére, vetületére korlátozódik. Az alternatívaként lehetséges átfogó, komplex társadalomelmélet viszont az összefolyamat valamennyi dimenziójára kiterjeszti az érdeklődését (így nem mellőzheti sem a gazdasági, sem az antropológiai oldalt), és a társadalmi mozgások rendszerszintű megragadására törekszik. Ennek megfelelően a társadalmi mozgásokat – végső értelmezésben – a rendszer működési struktúrájából magyarázza, de az egyes oldalakat nem feltétlenül tárgyalja egyforma részletességgel. A *tőke* kritikai társadalomelmélete egyértelműen ez utóbbi típusba tartozik.

A kezdetitől a lényegi egyenlőségig – a rabszolgaságon át

Az egyetemesen birtokolt *lényegi* (szubsztantív) egyenlőség, nem úgy, mint az *anyagi alapon* szigorúan determinált *kezdeti* (primitív) *egyenlőség*, csakis a társadalmi/gazdasági haladás magasan fejlett szintjén valósítható meg, szükségképpen egybekapcsolva a *történelmileg fönntartható* társadalmi újratermelés anyagcseréjének *tudatosan megvalósított, nem-hierarchikus* (és ezért *nem-antagonisztikus*) szabályozásával. Ez a társadalmi anyagcsere gyökeresen elüt majd attól, amilyen az eddigi történelmi fejlődés összes szakaszát jellemezte – beleértve a távoli múlt spontán kezdeti egyenlőségét, amely a közvetlenül érvényesülő természeti szükségszerűség és a fönntmaradásért vívott harc súlyos anyagi kényszerűségeiben gyökerezett. Hiszen a kezdeti egyenlőség nyomasztó meghatározottságai drasztikusan szűkre szabták és gátolták az emberi tudat látókörét. Ilyen meghatározottságokról elképzelhetetlen, hogy *történelmi fejlődéssel fönntarthatók* legyenek. Az effajta „anyagiság”, hiába áll vitathatatlanul lényegi kapcsolatban a hozzá illő lépten-nyomon gátolt „spontaneitással”, nyilván nem elégséges ahhoz, hogy elérje a történelmi úton fönntartható minőséget. Előbb-utóbb elengedhetetlen lesz egyéb föltételek meghódítása is avégett, hogy az anyagilag megalapozott valódi egyenlőség *lehetősége* történelmileg járható úton-módon *valóra váljék*.

Ám az emberi lények esetében, akiknek tárgyilag meghatározott *természet* a létalapjuk (szubsztrátumuk), lényegbevágó követelmény az *anyagiság*. Az anyagiságnak az egyenlőség csíráit hordozó föltétele csakis valamely idealista filozófiai koncepcióban söpörhető félre vagy tekinthető nemlétezőnek – rendszerint árulkodón diszkriminatív és osztályfüggő, önkiszolgáló módon –; az ilyen fölfogás *prédikál* ugyan az egyenlőség bizonyos fajtájairól (pl. „isten színe előtt” vagy „a törvény előtt”), ám közben a fölöttebb igazságtalan társadalmi rend védelmében nem áttolja tagadni, hogy megvalósítható lenne az anyagilag megtestesült lényegi egyenlőség.

Keserű vagy nem keserű, de igazság: az anyagiség létfontosságát és szabályozó követelményeit nem szabad alábecsülni, amennyiben az emberiség valóságosan kibontakozó – és végtére akár révbe, akár balsorsra jutó – történeti fejlődéséről van szó. A mindent átfogó történelmi fejlődés legbelső meghatározottságai ezen a bolygón mindig *objektívek*, bárha hordozóik különös emberi egyének, akik bízást játszhatják szerepeiket akár a hamis tudat torzító meghatározottságai szerint is. Ez a bizonyos hamis tudat ugyanis nem valami fura/önkényes egyéni tudat, ahogy jellemző módon megtévesztő színben mutatja be Max Weber a maga fiktív, ám társadalmilag igencsak apologetikus – minthogy abszolúte leküzdhetetlenné nyilvánított – „magán-daimon” képzetében, amely uralkodik minden egyén fölött. Ellenkezőleg, meghatározott tárgyi érdekeknek felel meg az anyagilag antagonisztikus történelmi fejlődés föltételei között. Ilyen történelmi fejlődés jellemző minden társadalmi alakulatra, amelyikben a döntéshozás általános vezénylő struktúrája – igencsak változatos, ám közös nevezőre hozható okokból – elidegenedett a társadalomtesttől mint egésztől, s szintén nagy változatosságú különválasztott, fölülről kikényszerített politikai szervben testesül meg végig a történelem folyamán, így jelen korunkban is.

Antagonisztikus anyagiség

A történelmen végighúzódo, antagonisztikusan állandósult anyagiség fő formái a következők:

1. katonai erő által ellenőrzött *rabszolgatartó*, korai társadalmak;
2. *feudális jobbágyság*, amelyet az eleve-meghatározott és még valószínűleg is szentesített antagonisztikus uralom folyamatos kényszere tart fenn, mindenütt és mindenkor a szükség szerint alkalmazott erőszak által;
3. „*bérrabszolgaság*” (Marx szavával), amely közvetlen anyagi/gazdasági eszközökkel állandósul, de amelynek végtére a tőke mégoly „fejlett” uralma alatt is mindvégig a politikai/katonai erő a biztosítéka.

A (rab)szolgaság, a tényleges társadalmi döntéshozási folyamat objektív realitását tekintve, mind e három alapvető tagolódásában *szervezetileg körülsáncolt* és ellentmondást nem tűrőn *hierarchikus*. Ez így van a harmadik típus, a *bérrabszolgaság* esetében is, dacára

a politikai „demokrácia” többé-kevésbé pusztán *formális/választási* ügyekre szorítkozó, *pseudo-egalitárius* hivatkozásra.

A társadalmi anyagcsere-folyamat létfontosságú anyagságának általános ellenőrzése-irányítása, természetesen, különválasztódik maguktól a termelőktől a (rab)szolgaság mindhárom típusában. Ugyanakkor a valóságos termelési funkciókat mégiscsak azoknak kell betölteniük, akiknek nincs helyük a tárgyilag rájuk osztott szerepek általános ellenőrzésében, miközben a rendszer *de facto* ellenőrzői-irányítói, persze, képtelenek elvégezni azokat a szükséges újratermelési feladatokat, amelyek nélkül a társadalom mint egész összeomlana. Az ilyen újratermelési szerkezet objektív ellentmondása szembetűnő módon nyilvánvaló, még akkor is, ha a bérabszolgaság történeti szakaszában a kivételezettek oldaláról „láthatatlan kéz” gyanánt eszményítik, azok pedig, akik a rövidebbet húzzák, talán nem is fogják föl tarthatatlan ellentmondásként.

Mindenesetre, a társadalmi újratermelés anyagi cserekapcsolatai fölötti ellenőrzésnek ez a módja nem lehet más a történelem során, mint minden ízében *objektíven antagonisztikus*, s együtt jár vele a potenciális instabilitás, mi több, görcsös vonaglás folytonos veszélye fenyegeti. Annak érdekében, hogy a termelőket magában foglaló társadalmi komplexum *szerkezetileg körülsáncolt, hierarchikus, általános keretrendje* folyamatosan fönn tartható legyen a mindenkori jelenben, kezdettől fogva *anyagi osztály-meghatározottságok* révén kell *determinálva* lennie, és ilyenként kell *politikailag biztosítania* saját jövőjét. A körkörös anyagi védelem azonban – ami ellen a nép föllázadhat és lázad is – *önmagában* nem nyújthat *végső garanciát* a sikeres fönnmaradásra.

Ebből az objektív *hézagból* adódik, hogy *szükség van valamilyen végső kényszerítő és szavatoló erőre*, mégpedig az adott társadalom *általános politikai vezénylő struktúrája* formájában. Ez a vezénylő struktúra akként artikulálódik a történelemben, mint „szuverén” hatalom, amely minden ellenkezés dacára képes betartatni a szerkezeti/hierarchikus körülsáncoltság biztonságában végzett, ám potenciálisan veszélyeztetett anyagi kizsákmányolás követelményeit.

Fontos ebben az értelemben, hogy *még a kapitalista bérabszolgaság szakaszában is* – amikor a többletmunka kiaknázásának és növekvő értéktöbbletként való diszkriminatív elsajátításának elsődleges módzata a munkások osztály-meghatározottságú és látszatra „semleges” gazdasági-anyagi függősége (kombinálva „politikai egyenlőségük” sőt „szabadságuk” csalóka látszatával) – időnként, a nagyszabású válsá-

gok időszakaiban, elkerülhetetlenül a közvetlenül *tekintélyelvű* (vagy akár diktatórikus) politikai ellenőrzés formáit kell rákényszeríteni a társadalomra. Ezt természetesen fegyveres erővel hajtják végre, a tőkés társadalmi újratermelés anyagcseréjének biztosítása érdekében. Közvetlenül az első világháború után ekképpen szabadították rá Magyarországra a félfasiszta Horthy tengernagyot a tőkés vonatkozásban legfejlettebb „demokratikus államok”, az USA, Britannia és Franciaország, jóval Mussolini „marcia su Roma”-ja vagy Hitler világhódításra irányuló kalandor uralma előtt.¹ Hasonló fejlemények példája Pinochet tábornok chilei („Made in USA”) katonai diktatúrája, amely megdöntötte a demokratikusan megválasztott Allende elnökségét (emlékezzünk csak Henry Kissinger ebben játszott közvetlen szerepére), összhangban az Egyesült Államok részéről nyújtott s – mintha mi sem lett volna természetesebb – nagyon is tevékeny támogatással egyéb katonai diktatúráknak, Brazíliában és Latin-Amerika egyéb részein.² Az anyagi körülsáncolást tehát szükséges kiegészíteni és bebiztosítani még akár a legsúlyosabb megtorlások politikai-katonai gépezetének végső garanciájával is, bármilyen „demokratikus” legyen is ennek ideológiai igazolása. E nélkül nem képes fönntartani magát egy antagonisztikus társadalmi újratermelési rendszer. A tőkés bérabszolgáság – amelynek, úgymond, „nincs alternatívája” – oly abszurd módon eszményített föltételei között nem lehetséges semmilyen kivétel az ilyen autoritárius végső garanciák alól. E tény sötét árnyat vet az „ellenőrzés alatt tartani az állam túlkapásait” liberális elképzeléseire, ha mégoly őszintén gondolja is ezeket egyik-másik liberális politikai bölcsele.

Mégsem tagadható, hogy a történelmi fejlődés objektíven valamely – anyagilag megalapozott – lényegi (szubsztantív) egyenlőség életképes társadalmi anyagcsere-rendje felé tart. Ennek igénye fölötté drámai formában mutatkozott meg a történelem színpadán a nagy francia forradalom idején, s ezt részben még a burzsoá rend védelmezőinek is el kellett ismerniük, mint „törvény előtti egyenlőséget”. De persze, az egyenlőség nyersen kifejezett igénye sok évszázaddal korábbra nyúlik vissza a történelemben. Maga a nagy gondolkodó, Arisztotelész sem kerülhette el, hogy marón gúnyos megjegyzéssel elutasítsa ezt az igényt, és – hiába volt a filozófiában lángelme – képes volt groteszk módon akként megnyilatkozni a társadalmi egyenlőségről, hogy *beszélő szerszámoknak* nevezte a *rabszolgákat*. De hát nyilvánvaló, hogy az osztályérdek elképesztő megnyilatkozásokhoz vezethet még a legnagyobb bölcselelő géniuszek esetében is.

A lényegi egyenlőség történeti megvalósítása

A tudatosan betartott lényegi egyenlőség történelmi megvalósítása, persze, a legátfogóbb értelemben vett anyagi föltételeinek valóságos megteremtésétől függ. Egy ilyen monumentális történelmi teljesítmény véghezvitelének megkövetelése azonban pusztán ábrándos „kellés” marad, ha föltételeit „isteni kegyelem” vagy valamiféle titokzatos „világszellem” cselekedetének formájában posztulálják, ahogyan számos történeti fejlemény vetületeként találkozhattunk effélével a múlt idealista filozófiai fölfogásaiban.

Csakhogya a valóságban nem így vetődik föl a lényegi (szubsztantív) egyenlőség kérdése. Hiszen a tényleges egyenlőség megvalósítása felé tartó történelmi folyamat humán természeti alapja maga is anyagi, mégpedig abban a legátfogóbb értelemben, amelyikben minden emberi lény tárgyilag osztozik alapvető természeti létalapjának (szubsztrátumának) közös birtoklásában, ennek minden alkotói potencialitásával egyetemben.

Csakis az önmegörökítő megrögzött érdekekből fakadó, ember alkotta, igazságtalan anyagsere-szabályozó föltételek fordíthatják fonákjára, változtathatják ezt a mindenki által birtokolt, alapvető, természetből eredő részesedést társadalmilag diszkrimináló módon intézményesített valósággá, ami megfelel a fönnálló hierarchikus, szerkezetileg körülsáncolt rendszer eleve meghatározott kizsákmányoló követelményeinek, és ezen az alapon foglalhatják bele valamely elméletbe, szégyen-gyalázat, az alávetett osztály tagjainak mint „beszélő szerszámoknak” emberalatti fogalmát és helyzetét. Mi több, ugyanezen megrögzött osztályérdekeknek köszönhető, hogy a nép társadalmilag elnyomott osztályát a legképtelenebb rasszizmus alakjában volt lehetséges fogalomalkotás tárgyává tenni még az arisztotelészi Hellásznál jóval későbbi történelmi szakaszban is, amikor is a nagy racionális, dialektikus filozófus, Hegel képes volt ellentmondani önnön igazán úttörő episztemológiai demokratizmusának akként, hogy saját kora rabszolgáiról szólva, holmi „afrikai karakterről” kezdett eszmefuttatásba.³

Hegelnél sokkalta agyafúrtabb igazolásával találkozunk az igazolhatatlannak, mint korábban Arisztotelésznél. Ez persze érthető is, és nem pusztán azért, mert a francia forradalommal az egyenlőség igénye – Babeuf és az ő „Egyenlők társasága” esetében még az anyagi lényegű (szubsztantív) egyenlősége is – nagy erővel lépett föl a történelmi színre, hanem mert maga Hegel is lelkesen támogatta

ennek antifeudális összetevőit. Csakhogy Hegel, akinek megvolt a saját osztályhorizontja, s e vonatkozásban tudatosan, pozitív értelemben osztotta Adam Smith álláspontját, nem vehette tekintetbe a társadalmi és politikai rendnek semmi olyan formáját, amelyek ellentétes lehetett volna a fölemelkedőben levő és a forradalom utáni időszakban megszilárduló burzsoá osztály kizsákmányoló lényegével. Fejtegetése ennél fogva a világtörténetileg kibontakozó szabadság eszméjére összpontosult, az egyenlőség problémáját pedig leplezetlen ellenszenvvel és sommás negativitással a „puszta Értelme” tartományába utalta át, amelyet éles ellentétbe állított az eszményített Ész tartományával.⁴

Ekképpen a társadalmilag igencsak problematikus és valóban antagonisztikus *anyagiság* kimaradhatott abból a körből, amit Hegel a tulajdonképpeni filozófia látókörének tartott. A mélyen fekvő probléma és dilemma óhatatlanul átlényegült a történetileg tetőpontjára hágó és a dolgok hegeli sémájában egymástól mindörökre elválaszthatatlan Ész és Szabadság megkérdőjelezhetetlen eszmeiségévé, amihez kapóra jött a Szubjektum/Objektum posztulált azonossága. Ugyanakkor az *anyagi antagonizmus* szerkezetileg uralkodó – mind a *belhoni*, társadalmilag kizsákmányoló, mind a *nemzetközi*, szükségszerűleg hadakozó – formája szerves részévé lehetett a világtörténelmi fejlődés monumentális elbeszélésének, amelyet Hegel úgy jellemzett, hogy „Isten útjai igazolódásának” fejlődésmenete, a Világszellem *teodiceája*.⁵

Persze, Hegel nem tagadta a társadalmi antagonizmusnak legalábbis a potencialitását, ahogy már Adam Smith is ábrázolta ezt nagy művében. De *Jogfilozófiájában* mindazt, ami az ínséget szenvedő „fölös népesség” kétségkívül kínos szorult helyzetéből kifolyólag robbanásveszélyes lehetett, félresöpörte az eszményített Európa tengerentúli gyarmati terjeszkedésének vélt megoldásával, amit ábrándos vágykivetítéssel örök időkre szólnak óhajtott hinni. Amellett a nemzetközi antagonizmus dimenziója is fölbukkant Hegel koncepciójában, már korai írásaitól kezdve, és mindvégig megmaradt olyasmin, amivel az égvilágon semmi gond nincsen. Nem csupán a háborúk *de facto* szükségességét hirdette rendületlenül, hanem pozitív, ajánlatos mi voltukat is, mégpedig a morális pangás elkerülése végett. Így aztán már a *Természeti törvény* című ifjúkori munkájának egyik ötsoros fejtegetéséből tudható, s ezt jóval később szó szerint megismételte a *Jogfilozófiában*, hogy a megtisztító háború azért szükséges, mert „fenntartja a népek erkölcsi egészségét”.⁶

Ilyen értelemben, Hegel nagyon is tisztában volt a szerkezetileg körülsáncolt lényegi egyenlőtlenségtől elválaszthatatlan anyagi antagonizmus mindkét alapvető dimenziójával. Ámde – osztálylátóköre okán – azt kellett bizonyítania, hogy ezek teljes összhangban vannak a Világsszellem föladatával, amelynek e világban beteljesített munkáját, szerinte, csakis a türelmetlen s „éretlen ifjú” kérdőjelezheti meg, de nem az „érett férfiú”.⁷ Emiatt Hegel grandiózus történelmi koncepciójában – olyan indoklással, hogy a Világsszellem fortélyosan (lásd „az ész csele”, *List der Vernunft*) pusztá eszközök gyanánt használja saját céljaira a világtörténelmi egyéniségeket, mint Nagy Sándor, Julius Caesar, Luther és Napóleon – a szabadság eszméjének kellett az *anyagilag lényegi egyenlőség* helyébe lépnie s terét elfoglalnia.

A Világsszellem keze ügyében levő efféle világtörténelmi eszközöket minden bizonnyal lehetne „beszélő szerszámoknak”, méghozzá a legkiválóbb ékesszólásra képes beszélő szerszámoknak nevezni. Arisztotelész ugyan megütközne a jelentésváltozáson, ha azt tapasztalná, hogy épp az ő tanítványát, a nagy Alekszandroszt határozzák meg e fogalommal. De hát a hegeli „Abszolút Fortélyos Világsszellem” (az ő kifejezése) nevében kidolgozott általános tervnek hála, az újonnan berendezkedett igaztalan burzsoá rend megkaphatta az eszmei jóváhagyás pecsétjét, s ennek birtokában senki sem kérheti számon tőle ellentmondásait, még a bizonyos fokig elismerten szükségét szenvedők sem.⁸ Vajon ki is merészelhetne igényt tartani rá, hogy bölcsességből leckét adjon magának a beteljesült *Teodiceája* csúcsára hágó Világsszellemnek? A filozófia elképzelhető legnagyobb ellentmondása lenne ez.

Az emberi emancipáció végett követelt egyenlőség elválaszthatatlan attól, hogy ennek a lényegi mivolta (szubsztantivitása) anyagi. A politikai téren élvezett *formális* egyenlőség anyagi ügyekben strukturálisan egyenértékű *tartalmi* (szubsztantív) döntéshozatal nélkül – ha összehasonlító történeti vonatkozásokban jelentősnek mondható is, ellentétben a feudális vagy ókori rabszolgatartó múlttal – csakis meglehetősen üres és semmirevaló lehet; most is így működik a valóságban, a maga korlátozott értelmezési tartományában. Thomas Hobbes nem habozott fogalmi önellentmondásnak nevezni az anyagság nélküli szubsztantivitást. Amiként írta: „A *szubsztancia* és a *test* ugyanazt jelenti, miért is a *testetlen szubsztancia* szavak, ha összekapcsoljuk őket, kölcsönösen éppúgy megsemmisítik egymást, mintha azt mondanánk: *testetlen test*.”⁹ Ebben az értelemben bármilyen vélekedés arról, hogy megvalósul-e a dolgozók egyenlősége a társadalmi

és politikai emancipáció terén azáltal, hogy bizonyos formális jogokat nyújtanak nekik, miközben valójában – a termelőeszközöknek a tökemegszemélyesítőkre ruházott, szerkezetileg eleve eldöntött és biztosított monopóliuma alapján –, *anyagi mivoltában* megtagadják tőlük a társadalmi újratermelés anyagcsere-ellenőrzését, pontosan olyan, mint „*testetlen testről*” beszélni, vagyis önellentmondás.

Idealizmus és az anyagiség problémája

Mondani sem kell, Hegel nem vádolható ilyen durva logikai melléfogással, leszámítva azt a szánalmasan groteszk, rasszista fejtegetését, amikor az „afrikai karakterről” szól. Az ő esetében másutt rejlik a probléma, ez viszont messze ható következményekkel jár egész történetfölfogására. Amikor ugyanis Hegel elszakította a történelmi haladás kérdését az Egyenlőség anyagilag kézzelfogható és lényegbevágó ügyétől, ennek potenciális és valóságos történelmi előrehaladása objektív meghatározottságaitól, s a Szabadság ideális posztulátumához mint valami rejtélyesen eleve-elrendelt, önmagát-tárgyasító célhoz kötötte, akkor rákényszerült, hogy olyan, szintén ideális, emberfölötti működtető után nézzen, amihez képest a valóságos emberi lények – legyenek bár mégoly nagyok az ábrázolt hegeli világtörténet folyamatában elhelyezve – igazából csak pusztá szerszámoknak és fortélyosan alkalmazott eszközöknek tűnhetnek föl. Ilyen módon változott át a történelmi fejlődés kibontakozó dinamizmusa a rejtélyes Világsszellem abszolút *List der Vernunft*-jává („ész cselévé”, amelyet maga Hegel minősített kimondottan *abszolútnak*), ekként tette az Ész és Szabadság két alapvető fogalmát megföllebbezhetetlen végzéssel szervesen összetartozóvá a hegeli filozófia monumentális idealista építményében.¹⁰

Hegel egyik korai filozófiai munkájában, a *Jénai reálfilozófiában* egy röpké pillanatra fölbukkan a „pauper egyenlőtlenségének” dilemmája, hogy logikailag hiánytalan, ám *teljességgel valótlan* megoldást nyerjen. Leírása szerint, a pauper, nyomorúságos *elidegenedett* létezésében (Hegel szavai!), belép a székesegyházba, s egy – merőben képzetes – „második elidegenedést” él át a valóságosan elidegenült létezéséhez képest. És így, jelenti ki a fiatal Hegel, a posztulált második elidegenedésnek köszönhetőn, az ábrázolt pauper úgy eltünteteti gondolatban a maga reális létezését, akár egy felhőfoslányt a távoli horizonton, és léssen e székesegyház-tudatában „fejedelemmel egyenlő” (*er ist dem*

Fürsten gleich). De persze, a pauper valóságos életföltételei egy hajszálnyit sem változtak meg. Későbbi életében „az érett férfi Hegel” nem öltött ki efféle – furcsa módon együttérző, ám merőben képzeletbeli – forgatókönyveket és megoldásokat. Mihelyt a maga helyére került a társadalomban, amiként már említettük, logikus következetességgel utasította el a társadalmi egyenlőség követelését mint „a pusztá értelem” dörességét, nevezetesen mint olyan oktalanságot, amely a hegeli kategóriarendszer viszonylatában joggal ítéltetik az emberi értelem alacsonyabb rendű képességéből eredőnek.

A tényleges emberi egyenlőség föltételeinek valóságos történeti kibontakozása azonosítható „testtel” és „szubsztanciával” bír a Hobbes megadta értelemben. Ennek magától értetődő cselekvőereje vagy szubjektuma a valóságosan létező emberi lény a történelem során. Vagyis a történelmi fejlődés kézzelfogható formát ölt, tekintet nélkül arra, hogy mennyire antagonisztikus a tárgyi lehetőségeinek valóra váltására irányuló aktuális tendencia. Viszont a „Szabadsághoz mint olyanhoz” mértén gondolni el a történelmi fejlődést, elszakítva az anyagi lényegű emberi egyenlőséghez fűződő szükségszerű kapcsolattól, az ilyesmi csakis idealisztikus/misztifikáló elképzelés lehet. Ennek vélt magát-tárgyiasító fogalmisága nem csupán egy rejtélyes newtoni „első mozgatót” tesz szükségessé, hanem még valamit, ami – Hegel esetében – a végső beteljesüléséig tovább mozgatja egész pályáján az „isteni menetet”, a *Teodiceát*. Tehát az előrelátott történeti progresszió csakis úgy vázolható föl a hegeli *Történetfilozófia* tág alaponalaiban, mint egyfajta logikai/fogalmi haladás, ha mégoly gazdag történelmi – ám spekulatíván válogatott, idealisztikusan eleve-elrendelt és előítéletes – szemléltető anyaggal adják is elő.

Így aztán Hegel a történelmi haladásnak három fő szakaszát jelöli meg, úgymint:

1. a keleti világban csak egy valaki – az uralkodó/despota – szabad;
2. a klasszikus görög ókorban *néhány* ember szabad;
3. a modern korban, ami megfelel annak, hogy „Európa teljességgel vége a világtörténetnek”, „az ember mint ember” avagy „az ember mint olyan” szabad.¹¹

Hogy az efféle történeti fejlődést az „egy”-től a „néhány”-on át a logiko-generikus „az ember mint olyan”-ig mi alapozza meg, erre a kérdésre a nyilvánvalónak vett hegeli válasz: a Világsszellem maga. Csakhogy „az ember mint olyan” szabad eszméje nem jelenti végtére azt, hogy „minden ember szabad”. Korántsem. A szerkezeti függőség és alárendeltség fönntartandók mint a társadalmi rend szabályozói.

Tehát az „ember mint olyan” elképzelt „egyetemessége”, megfosztva a lényegét adó, azonosítható történelmi-emberi tartalomtól, csak *ál-egyetemesség*. Ahogy nem is lehet más, csak amit a tőke társadalmi anyagszere-rendjéből filozófiai fogalomképzések során beleképzettek, amikor is az egyetemes áruvá-változtatás fetisizmusa – az egyetlen gyakorolható, fonák, mindent átható „egyetemesség” – megköveteli, hogy a terjeszkedő csereérték egyfajta merőben formális egyenlővé-tételt végezzen el, amivel magának veti alá a használati értéket és az emberi szükségletet.

Ennél fogva semmiképp sem meglepő, hogy a burzsoázia legnagyobb gondolkodói, Kanttól Hegelig, hasztalan küszködésre kényszerültek az „egyetemes érvény” fogalmával. Lelkük legmélyéről fakadó filozófiai fölfogásukban csupán egy valamely *elkülönített másvilági tartományban* számolhattak ilyesmivel, kinyilatkoztatván ennek *lényegét eszményi erkölcsiség* gyanánt. Kant ezt a nézetet *A gyakorlati ész kritikájában* fejtegette a rejtélyes „intelligibilis világ” tartományaként [„Isten országának” is mondja ezt Kant], amelyiknek az emberek, úgymond, *szintén* részesei, ezáltal téve őket szabaddá és morálisan felelőssé indokaikért és cselekedeteikért. S Kant világosan leszögezte, hogy az ő általános filozófiai fölfogásának építményében „a gyakorlati ész primátusa” foglalja el a legfontosabb, az alapvető helyet. De mind Kant, mind Hegel megpróbálta az elgondolt morális másvilágiságot azonosítani valamiképpen a maga eszmei-eszményi *posztulátumával* ezen a földön. Kant esetében az elutasítandó „politikai moralistával” élesen szembeállított „erkölcsös politikusnak” a „kell lennie” jellegű, jótékony munkálkodása volt ilyen, Hegel esetében pedig az ünneplésen kinyilatkoztatott, ám teljességgel megvalósíthatatlan, osztálymegosztást tartósító antagonisztikus „etikai állam”. Tehát Hegel általános koncepciójában is, akárcsak Kantnál – az „etikai ösztönzést” és „etikai teljességet” hirdető korai szakaszától eszméinek a *Jogfilozófiában* és a *Történetfilozófiában* adott végső összefoglalásáig – egy erkölcsileg eszményített politikai Ész lett az építmény sarokköve. Ez jelentette „a gyakorlati ész primátusát” az ő változatában.

A Szabadság és az Ész körkörös azonosítása

A szabadság Hegel vélelmezte történelmi előrehaladása alapvető jelentésében mindvégig a vezető államalakulatokra vonatkozott, amiként ezt meghatározó filozófiai munkáiban megvilágította. S ebben

az értelemben a „germán világban” megvalósult végső államalakulat – ami korántsem csupán Németországnak felel meg, hanem Európa vezető nemzetállamainak általában – teljes összhangban volt az „isten útjai” posztulált végső céljával. Hegel kifejezetten ezt állította *Történetfilozófiájában* és *Jogfilozófiájában*.

Itt azonban az a súlyos bökkenő, hogy az imént említett *másvilágiság* idealisztikusan átszellemített ábrázolásának mélyén, amiként a polgárság nagy klasszikus filozófusai élénk tárják, nagyon is reális, csakugyan égetően aktuális és kínosan veszedelmes meghatározottságokra bukkanunk, amelyekből igencsak eltérő megoldások következhetnek. Az emberiség fojtogató és korunkban roppant mód fenyegető állami antagonizmusai nem orvosolhatók sem a legnemesebb szándékú föllebbviteli beadvánnyal a Kant-féle *másvilág* „érzékfölötti tartományához”, sem valamely képzetes „etikus állam” eszmei posztulálásának védőbeszédével. Ezek ugyanis egytől-egyig az antagonisztikus politika *önmagára szabott evilágiságának* leküzdhetetlen ellentmondásaiból keletkeznek, amelyek az államhatalom elidegenítő, szerkezetileg körülsáncolt, általános ellenőrző *elkülönült szervében*, ennek történeti realitásában testesülnek meg. Ez a valóságos, történeti állam *szükségszerűn*, legbelső objektív, szerkezeti/hierarchikus meghatározottságainál fogva, ellensége a *lényegi egyenlőségnek*. A határtalanul pusztító és önpusztító háborúk reális világában nem változtathat ezen semmilyen apellálás a kanti „örök béke” makulátlan „kell lennie” szándékával eltelt „erkölcsös politikus” eszményére, sem pedig a még ennél is inkább ábrándos elképzelés: „Isten útjainak megvalósítása a földön” Hegel „etikus államában”, vagy valamely efféle állam révén.

Hegel a legkorábbi írásaitól a legkésőbbiekig mindenkor élénk érdeklődést tanúsított a politika problémái iránt. Egész koncepciója elképzelhetetlen volna e nélkül, még ha az 1840-es években az „ifjú hegelianusok” – akiknek megvolt rá a sajátos okuk, ahogyan Lukácsnak is mintegy évszázaddal utóbb, amikor egyik legnagyobb műve, *A fiatal Hegel* lapjain a dialektika védelmében érvelt hasonlóképp a szektás dogmatikusok ellen – az idős tanítómester munkásságában rejlő radikálisabb lehetőségeket igyekeztek is hangsúlyozni.¹²

Hegel fiatal filozófusként látomásának megtámogatására képzelte maga elé a jóindulatú szörnyet, *Briareust*, saját eszméit vetítve beléje az „etikus totalitásról” és „etikus ösztönzésről” avégett, hogy valamilye „nemzet istene” jóvoltából bekövetkezzék majdan egy meglehetősen mitikus végkifejlet. S ha később Briareus eltűnt is írásából, s

a „nemzet istene” is átváltozott „Világszellemmé”, a hegeli látomás a világ nagyon is valóságos – és kétségtelenül antagonisztikus – problémáinak valaminő etikus megoldásáról mindvégig érvényben maradt. Mivelhogy kategorikusan elutasította a lényegi-tartalmi egyenlőségen alapuló anyagiságot, csupán valamilyen idealisztikus, etikailag igazolt állam koncepciójával állhatott elő. S ezt csakis a Szabadság és az Ész körkörös azonosításával fejthette ki, mert az egyetemes érvényű egyenlőség követelését – amelynek legalább formális dimenziója meg is testesült a francia forradalom nyilatkozatában „Az ember és a polgár egyetemes jogairól”, amidőn világosan azonosítható radikális társadalmi erők ennél már jóval többre tartottak volna igényt – Hegel osztályának teljességgel elfogadhatatlan gyanánt óhatatlanul félre kellett sópörnie.

A Szabadság és az Ész azonosítása azért szükségképpen *körben forgó*, mert e kettő együttese szolgál arra, hogy elfödje és „meghaladjá” (az „Aufhebung” hegeli hármas értelmében) társadalmilag antagonisztikus meghatározottságaik okalapját, amelynek még az említése is tilalmas volt. Valójában „a szabadság mint olyan” nem bírhat valós jelentéssel a saját, önmagába zárt referencia-tartományában. Ahhoz, hogy emberileg jelentős tartalmat nyerjen, *arra való* szabadságnak kell lennie, hogy *tegyenek* vagy *véghez vigyenek valamit*. Ennek pedig óhatatlanul kapcsolódnia kell valamely érzékelhetőn vitatott föltételéhez az emberi egyenlőségnek vagy egyenlőtlenségnek. Még a „valamitől való szabadság” egyoldalúan korlátozott fölfogását is olyasvalamihez képest kell meghatározni, ami vagy előmozdítja, vagy korlátozza az emberi egyenlőséget. Hegel filozófiai fejlődésében azonban, osztály-meghatározottságánál fogva, nem játszik szerepet a távolabbi múlthoz képest történelmileg előrehaladó és anyagilag azonosítható egyenlőség – még a maga valójában élesen vitatott és az uralkodó erők által „hatálytalanított” egyenlőség sem. Csakhogy az *objektíven kibontakozó irányvonal* immár nyilvánvalóvá vált, és nem csupán némely nagy forradalomelőtti gondolkodó, mint a Hegel számára jól ismert Rousseau, írásaiból, amelyek az egyenlőség kirobbanó követelésének irányába mutattak, hanem magának a francia forradalomnak a valóságos összecsapásaiból is, dacára ezek végkimenetelében megmutatkozott, osztály-meghatározta korlátoknak. Amiként Marx erőteljesen hangsúlyozta, a születő burzsoá államban megtestesült osztály-meghatározottságok már a francia forradalom igen korai szakaszában represszív jogi formát kezdtek ölteni a munkások ellen.

E tekintetben tehát fölötte jelentős, hogy

A francia burzsoázia rögtön a forradalmi vihar kezdetén elég merész volt ahhoz, hogy munkásokat frissen kivívott egyesülési joguktól ismét megfossza. Az 1791. június 14-i rendelet a munkások minden egyesülését „a szabadság és az emberi jogok nyilatkozata elleni merényletnek” nyilvánította, amely 500 livre pénzbüntetéssel és az aktív polgári jogok egyéves megvonásával büntethető. Ez a törvény, amely a tőke és a munka konkurenciaharcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok közé szorítja, túlélt forradalmakat és dinasztiaváltozásokat. Még a rémuralom is érintetlenül hagyta. Csak nemrégiben törölték a Code pénalból [büntetőtörvénykönyvből].¹³

Ilyen fejlemények mellett, Hegel persze szerencsésen fölismerhette a kezdődő átalakulások antifeudális jellegét; viszont semmiképpen sem az egyenlőségnek az új típusú osztályuralom társadalmi/anyagi meghaladását célzó, objektíven benne rejlő szükségszerűségét.

Ennek megfelelően Hegel csakis azt szögezhetette le, hogy a „szabadság diadala” a germán állam fölemelkedésében áll, mivel ez felel meg a Világsszellem „etikus állama” eszményének, s erre támaszkodva nyilváníthatta ki, hogy az ilyen állam időtlen időkig érvényes, „ésszerűen szervezett” alakulat. S amikor azt kellett bizonyítania, hogy a Világsszellem most megvalósult modern világában „az ember mint olyan szabad”, csak akként tehette ezt – megint annak köszönhetőn, hogy gondolatvilágából szükségképpen hiányzott az ajánlatos, anyagilag kézzel fogható egyenlőség –, hogy az ésszerűen szervezett germán etikus állam a véleménye szerint teljesen adekvát módon szabad, mert „ésszerűen a szabadság elvén alapszik”. Tehát „az ember mint olyan” szabadságának és az állam mint olyan teljesen megvalósult szabadságának viszonylatában óhatatlanul egybeesik a „szervezett ésszerűség” s az „ésszerűen a szabadság elvén alapulás” definitív meghatározottsága, és azt a „körökből álló kört” alakítja ki, amelyet Hegel ékes szavakkal magasztalt nemcsak *A logika tudománya* című terjedelmes munkájában, hanem egyik legnagyobb művében, *A szellem fenomenológiájában* is.

Ez a körökből álló kör paradox módon nem valami logikai hiba volt, hanem a legnagyobb filozófiai teljesítmény, ami csak elképzelhető a tőke társadalmi újratermelésének álláspontjáról. Hiszen miközben említetlenül hagyta az osztály meghatározta említhetetlent, lehetővé tette egy mély dialektikus koncepció kidolgozását, még ha az erre vonatkozó, ám szükségképp hiányzó értelmezési mező okán fölötté elvont formában is. Igazából azt is lehetne mondani, hogy Ész és Szabadság nem tévesen, hanem indokoltan áll ugyanegy valami helyett a történelmi fejlődésben, amennyiben kiegészítjük őket a végső soron elfojthatatlan *emberi egyenlőség* objektíven kibontakozó anyagságának *valódi talajával*. Így már nincs szükség külön titokzatos *emberfölötti Mozgatóra*. Ez, persze, a tőke társadalmi anyagcsere-álláspontjáról elfogadhatatlan. Ez az oka, hogy óhatatlanul egyfajta logiko-metafizikai dialektika – amelyet mintha tisztára szűrt levegőben lebegve, a kötelező módon elismerendő, spekulatív önmegvalósító világtörténelem már említett „Egy”-je mozgatna-hajtana a logikailag konzekvens „valami” köztes kategóriája révén az „ember mint olyan” és a „szabadság mint olyan” elvont filozófiai finalitása felé –, ez foglalta el a történetileg azonosítható anyagság és a valóságos előrehaladás helyét, illeténe képpen átszellemítve a kellemetlen osztályviszonyokat idealista, de morálisan jelentésteli terminusokká, a képzetes dialektikus haladás *logikai váza érvényének* köszönhetőn.

Ezen a módon számos spekulatíván átszellemített objektív igazságot ki lehetett fejteni az emberi tapasztalat különféle tartományaiban, a logikától és az esztétikától az enciklopédikus történelmi ismeretekig s az államot legitimáló eszmék és szokások szorosan vett jogi vetületeiig a többé-kevésbé távoli múltban. Még Hegel abszolút ragaszkodásának az általa szorgalmazott állam szükségszerű *etikai meghatározottságához* volt is *viszonylagos érvényessége* annyiban, amennyiben erős megszorításokat tartalmazott a valóságosan létező társadalom anyagi talajára történő utalásokkal. Az emberek történelmileg fönntartható társadalmi érintkezése ugyanis elgondolhatatlan bizonyos létfontosságú és erkölcsileg ajánlatos, átfogó, meghatározó szabályok maradéktalan elfogadása nélkül. De persze a megkövetelt normatív meghatározásokat nem egy emberfölötti Világsszellemnek kell és van lehetősége megszabnia, hanem az emberiség *lényegileg egyenlő* tagjainak, az általuk létrehozott nem-antagonisztikus társadalmi anyagcsere-újratermelés gyökeresen eltérő módozatának

talaján, túllépve a történelem során elkülönült, szerkezetileg fölébük kerekedett politikai/katonai államokon.

Hegelnek abszolút mértékben igaza volt, amikor hangsúlyozta: ahhoz, hogy történelmi fejlődésről beszélhessünk, szükségünk van hozzá egy mérce-re, amelynek fokaival mérhető az előremenetel valamely ésszerű módon fönnttartható föltétel felé a történelemben. Esetében ez a mérce, az állam eszményítésének már említett okainál fogva, nem lehetett más, mint maga a Szabadság. Ám az a bökkenő, hogy a „Szabadság mint olyan” is híján van a mértéknek, amihez viszonyítva helyesen lehetne alkalmazni a valóságos társadalmi fejlődés előrehaladására vagy visszaesésére.

Egy pillanatig sem tagadhatja senki, mennyire fontos a Szabadság az emberi képességek megvalósításához. Ám ez a követelmény az emberi lények esetében – akiknek létalapjuk (szubsztrátuma) a természet, amiként ezt korábban tárgyaltuk – csupán az emberiség *önmegvalósítása* föltételeinek objektív kielégítését jelentheti, beleértve persze a kifejlődő, anyagilag biztosított és a fölszabadító (emancipáló) történelmi föltételekhez megfelelő módon illeszkedő, kulturális/szellemi föltételeket is. Következésképp a történelmi haladást nem lehet elvont módon a „Szabadság mint olyan” vagy a „Szabadság maga” általánosságával mérni, ha mégoly maradéktalanul egybevág is ez az „ésszerűség mint olyan” hasonlóképp generikus meghatározottságával.

Az emberi fölszabadulásról és haladásról szólva, a Szabadság kétségtávol szükséges követelményével kapcsolatban nem az a létfontosságú, hogy elválaszthatatlan egymástól a Szabadság és az Ész, bármennyire is egyetértünk ebben úgy, hogy közben nem esünk bele a hegeli kör kelepcéjébe. Hanem *a szabadság lényegi-tartalmai mivoltában (szubsztantivitásában)* bekövetkező *valóságos előrehaladás* a döntő. Csakis ez lehet megfelelő mértéke a fölszabadulás folyamatának. Más szóval, a szabadság lényegi mivoltában való előrehaladás nem más, mint *a megvalósításának objektív föltételeiben* történetileg azonosítható *előrehaladás*, ez pedig nem egyéb, mint az *emberiség lényegi egyenlősége* megvalósulásának történeti kibontakozása.

Az állam és az „ész csele”

A kettős hegeli „körökből álló körhöz” – vagyis ahhoz, hogy az emberiség mint olyan akkor szabad, ha az állam ésszerű módon a Sza-

badság elvén alapszik, és az állam a Világszellem fortélyának, az „Ész cselének” bölcsességével összhangban, etikusan valósul meg, amikor is a Szabadság és az Ész egyesült racionális talaján alakul ki – többé már nem tapad semmilyen forradalom előtti polgári utópikus illúzió. Hegel egyáltalában nem rokonszenvez az „általános akarat” révén végbemenő politikai döntéshozatal Rousseau-féle radikális demokrata eszméivel. A forradalom utáni időszakban, amire a napóleoni háborúk zűrzavara következett, szintén csak szarkasztikus tónusban volt képes utalni Kant nemes indítékú posztulátumára az „örök békéről”. Hegel bizonyos mértékben még azt az ironikus körülményt is kellőképpen észbe vette, hogy a katonailag szembenálló felek a tényleges társadalmi viszonyaikat illetően, fegyveres összeütközésük ellenére, egyazon polgári oldalon állnak. Így aztán, jóllehet magasztaló szavakkal értékelte Napóleont mint a Világszellem által a saját céljaira eszközként kiválasztott egyik legnagyobb világtörténeti egyént, nem okozott neki nehézséget, hogy a prominens „gyarmatosító britet” is – Napóleon ősellenségét, aki *perfid Albionnak* nevezte – az eszményített germán etikus államok közé számítsa.

Ezek, persze, nem filozófiaiilag korrigálható személyes melléfogások, hanem egy különösképpen ellentmondásos történelmi időszak ellentmondásai, noha semmiképp sem szorítkoztak csakis arra az időszakra, minthogy hosszú előtörténetük, valamint a rákövetkező, napjainkig tartó történeti fejlődésük nagyon is ugyanilyen szellemben folyt és folyik. Ahogy főntebb láttuk, szemrehányást tenni a Világszellemnek a fölülmúlhatatlannak kikiáltott rendje ellentmondásaiért és kudarcaiért, amely rend az ő világtörténeti szerszámainak közreműködése révén jött létre, fölháborító volna Hegel szerint. S ez korántsem annyira önkényes dolog, amennyire annak látszik. Hiszen a hegeli Világszellem „nagy terve” igencsak megfelel a valóságosan létező rendnek. Mármost az *intézményesített felelőtlenség* társadalmi anyagcsere-rendjének, abban az ellentmondásos értelemben, hogy itt a felelősség szigorún csakis *részleges* és *részrehajló* lehet – és annak is *kell* lennie –, mert kizárólag a rendszer centrifugálisan működő *mikrokozmoszaira* korlátozódik. De nem létezhet semmiféle *általános felelősség* mint a töke társadalmi anyagcsere-rendjének lényegileg alapvető szerkezeti meghatározottsága.

Hegel nem az egyedüli nagy polgári gondolkodó, aki eszményíti ezt a mellőzhetetlen rendszer-főltételt és rendszer-ellentmondást. Emlékezzünk csak e tekintetben az Adam Smith-féle meglepő elképzelésre az általános felelősségnek ugyanezen szükségszerű hiányáról a

– hasonlóképpen mitikus – „láthatatlan kéz” posztulátumában, amely állítólag mindent jóindulatúan elrendez a végén. Nagy különbség azonban, hogy Adam Smith élesen elutasította bárminemű *politikai közbeavatkozás* eszméjét a Láthatatlan Kéz – legbenső természeti meghatározottságából fakadólag ideális – működésébe, és ezt a spon-tán társadalmi/gazdasági újratermelési rendet „a tökéletes szabadság és igazság természetes rendjének” nevezte.¹⁴

Hegel ellenben a maga sajátos módján szilárdan a „természet” fölé helyezte a történelmet, s világtörténelmi koncepciójához politikailag megnyugtató emberfölötti Szubjektumot kellett találnia.

Így aztán nem zárhatta ki az államot és funkcionáriusait a dolgok általa fölállított sémájából a nagy forradalmi válság és a régi újratermelési rend összeomlása történelmi időszakában. Hiszen ezt az összeomlást – amely mély hatást gyakorolt az érintett, korántsem ésszerű módon „a Szabadság elvén alapuló” államra – szélsőséges politikai és katonai összecsapások követték, s csak rontott a helyzeten annak érzékelhető veszélye, hogy az anyagiakban gyökerező egyenlőség iránt tájékozódó radikális társadalmi és a politikai erők netán még fölül is kerekedhetnek.

Ez okból ragaszkodott Hegel ahhoz, hogy „az isteni az államban az eszme, ahogyan a földön létezik.”¹⁵ Azt is világossá tette, hogy „a világtörténet keletről nyugatra megy; mert Európa teljességgel vége a világtörténetnek, Ázsia a kezdete”, a legszégyentelenebb módon megerősítve ugyanakkor a végső, germán gyarmatosító államalakulat perverz „egyetemes” igényét az abszolút érvényességére.¹⁶ Ezért aztán így fogalmazott: „szükségszerű sorsa az ázsiai birodalmaknak, hogy az európaiaknak vannak alávetve, s Kínának is valamikor bele kell nyugodnia ebbe a sorsba.”¹⁷ Tehát belső és nemzetközi viszonylatban egyaránt az antagonisztikus és kizsákmányoló *részrehajlásnak* kell örökké érvényre jutnia a Világszellem istenien alakított és szentesített rendjében, változhatatlan *egyetemességeként* a tökéletesen beteljesült Germán Államnak, amit az Abszolút Szellem *körben forgó időbelisége* már a kezdet kezdetén *eleve így rendelt el*. Hegel nézete szerint ugyanis:

A népszellemek elvei egy szükségszerű fokozatban maguk csak mozzanatai az egy általános szellemnek, amely általuk a történelemben *magát megragadó totalitássá* emelkedik és záródik le. [...] a szellem halhatatlan; nincs „valamikor”, amikor ne lett volna vagy ne lenne, nem múlt el és nem lesz mégcsak, hanem teljességgel

most van. [...] a szellem élete a történelemben az, hogy különböző fokok körforgása [...] Azok a mozzanatok, amelyeket a szellem látszólag maga mögött hagyott, megvannak a jelen mélységében is.¹⁸

Monopólium és verseny mint hibás (globális) kör

Elképzelhetetlen megoldást találni ezekre az anyagilag kialakult és fönntartott objektív ellentmondásokra a tőkerendszer antagonisztikus fölépítésén belül. Hiszen kétszeres szerkezeti antagonizmusának *seme-lyik* dimenziója – vagyis sem a *belhoni* osztályelnyomó, sem a *nemzetközi* végeszakadatlanul hadakozó – nem képes *saját magától* véget vetni ennek az antagonizmusnak oly módon, hogy ugyanakkor fölébe ne kerekedne a másik. A Hegel javasolta ötlet, hogy háborúkat kell vívni azért, mert ez „fönntartja a népek erkölcsi egészségét”, ábrándos etikai jelmezbe öltöztetett, apologetikus ideologikus megokolás. Háborúkat valóságosan azért vívnak, mert semmilyen korlát nem fogadható el a terjeszkedés-orientált tőkerendszer számára, ezáltal maga a rendszer teszi visszavonhatatlanná, végzetes veszélyei ellenére, a nemzetközi antagonizmus szerkezeti parancsolatát. Az osztály-kizsákmányolás belhoni antagonizmusa hasonlóképp azért áthidalhatatlan, mert a tőke társadalmi anyagcsere-rendjének meghatározottságaiból következőn a társadalmi újratermelési folyamat fölötti *ellenőrzést* – a termelőeszközök tőkemegszemélyesítőkre ruházott monopóliumával – *radikálisan elidegenítették* a termelőktől, és ezt az állapotot *rájuk kényszerítették* a folyton terjeszkedő csereérték érdekében.

Minthogy a belső és a nemzetközi antagonizmus két rendszer-dimenziója *együtt áll vagy bukik*, ahhoz, hogy történelmileg fönntartható megoldást lehessen találni e végtére romboló szerkezeti antagonizmusokra, magának a tőkerendszernek az *általános szerkezeti kereteit* kell szükségképpen leküzdeni. Amikor azonban a rendszer domináns megrögzött érdekeit osztják a mégoly nagyformátumú gondolkodók is, fölkínált megoldásaik – akár tudatosan tartják fenn a kérdéses áthidalhatatlan ellentmondásokat, akár csupán átsiklanak fölöttük – még a legjobb esetben is csak az adott társadalmi anyagcsere-rend működéséből hiányzó általános felelősségnek merőben ábrándos *deus ex machina* orvoslását eredményezhetnék. Ennél fogva föltételezett gyógyító beavatkozásaitak kénytelenek olyasvalamire bízni, mint a „láthatatlan kéz” vagy az emberfölötti „Ész csele”.

A tőke társadalmi újratermelési rendjében a *monopólium* természeténél fogva romboló, sőt végső soron mindent elpusztító tényező. Hiszen ez a monopólium a tőkerendszer antagonisztikus, terjeszkedő, széttartó (centrifugális) működéséből fakad. A hajdani véráztatta „eredeti fölhalmozás” révén a tőkemegszemélyesítők kiváltságos osztályára ruházott termelőeszközök fölötti monopólium *belhoni* dimenziója egy efféle rendszer működtetésének *szükségszerű elsődleges feltétele*. Következésképp *mindenáron*, mihelyt bárminő veszély fenyegeti, akár a mégoly agresszív állami diktatúra fegyveres ereje által is fönn kell tartani. És miután a tőkerendszer mikrokozmoszainak nincsenek antagonisztikus, terjeszkedő, széttartó (centrifugális) működésüket objektíven, *benne rejlő módon* korlátozó alkotóelemei, a belhoni kizsákmányolás szükséges továbblendítése végett áthatatlanul számítanak a hasonlóképp szükséges *nemzetközi* rendszer – tőkés államainak politikai/katonai ereje révén *mindent előzőnlő, monopolista uralomra* törő (még akár a globális uralom örült tervét is célul kitűző, amiben Hitler nem áll egyedül a történelemben) – előrenyomulására.

Ezért aztán semmiképp sem véletlen, hogy a tőke történeti fejlődésének tetőpontja a *monopolista imperializmus* alakját öltötte, amely két pusztító világháborúért felelős a huszadik században, és ugyanígy felelős számtalan többé-kevésbé álcázott „bizományba adott háborúért” azóta is, amiben csupán az attól való félelem korlátozza, hogy a tömegpusztító fegyverek révén az emberiség teljes önmegsemmisítése lesz a vége. A társadalmi-gazdasági és politikai fejlődés e típusában ellentmondásos és veszedelmes módon jelenik meg a *monopólium és a verseny* rémisztő megegyezése, kongruenciája.

A verseny, szemben a monopóliummal, alkalmasint a tőkerendszer történetében az egyik legdinamikusabb és az egyik legpozitívabb alkotóelem. Ennek pozitív lehetőségei elvben nem-antagonisztikus módon is alkalmazhatók a jövőben. Ám a kapitalista ideológiában kellő fönntartás nélkül hajlamosak bálványozni a versenyt. Csak hát súlyos problémát okoz e tekintetben, hogy korunkban, a tőke társadalmi anyagcsere-rendje némely abszolút érvényű rendszerkorlátjának aktivizálódása okán, az antagonisztikus szerkezeti meghatározottságok a monopólium és a verseny *fonák reciprocitása* formájában öltenek tagolt alakot.¹⁹ Fonák, mert tekintettel az alapvető és – a növekvő tőkekoncentráció és -centralizáció következtében – mind nagyobb léptékű antagonisztikus centrifugalitásra, a versengés és a monopólium *ördögi kört* alkot. Következésképp, a visszafoghatatlan törekvés a monopóliumra – korántsem valami jó szándékú, bálványozható formában

– egyre agresszívabb versengést eredményez, a fölszított versengés viszonzásául pedig a korlátozhatatlan monopólium parancsolatai lépnek életbe, ezek minden pusztító veszedelmével egyetemben.

Mi több, szintén roppant távol a jóindulatú globalizáció idilli elképzelésétől, minél inkább globális kölcsönös kapcsolatokra épül a tőkés anyagi újratermelési rendszer, annál veszedelmesebb ez az ördögi kör, minthogy nincs, nem létezhet semmilyen ellenőrizhető *globális* állam. A most létező s a maguk korlátozott hatókörében bizonyos fokig csillapító tényezőnek számító nemzetállamok nélkül pedig a monopólium és a verseny fonák, kölcsönösen visszaható viszonya máris teljes ellenőrizhetetlenséget teremtené még az egyes kapitalista országokban is. S a monopóliumok és a verseny fonák rendszerbeli kölcsönösségének köszönhetőn, a földteke anyagi erőforrásaiért szemünk láttára kibontakozó gyilkos versengés – ami az esztelen ökológiai természetrombolásnak is okozója – még inkább súlyosbítja ennek veszélyét.

A tőke áthidalhatatlan államközi antagonizmusai

A történetileg létrejött államalakulatok egyik leginkább kezelhetetlen problémája az áthidalhatatlan államközi antagonizmus, amelynek velejárója korunkban az erőforrások döbbenetes pocskékolása az ellenőrizhetetlen katonai kiadások révén világszerte, miközben milliók és milliók tengődnek roppant nyomorúságban.

Egyedül Britanniában máris több tucat milliárd fontot emésztett föl az, ami a politikai vitáknak is egyik fő tárgya, a *Polaris* nukleáris tengeralattjárók tervezett följújtása, még mielőtt, ahogy lenni szokott, a munkálatok során a végösszeg majd a többszörösére emelkedik. És mindez persze együtt jár – a jóléti állam társadalombiztosításai rendszerének parlamenti reformja révén – 7 millió munkás súlyos életszínvonal-csökkentésével. És a *Polaris* tengeralattjárók, a maguk nukleáris fegyvereivel, csupán egyik tétele a lépten-nyomon tetten érhetőn tékozló katonai kiadásoknak. Ha globális léptékben számítjuk a fegyverkezésre fecsérelt pénzösszeget, ez már nincs messze az évi *kétezer milliárd* dollártól, miközben emberek százmilliói kényszerülnek kevesebb, mint napi 2 dollárból megélni. S hogy hangsúlyozzuk a fönnálló társadalmi újratermelési rend észbontó esztelenségét – amit Weber és sokan mások az „ésszerű kalkuláció” ideális rendszerének vélnek –, a cinikusan leplezett tény az, hogy az összes nagy kapitalista állam reménytelenül eladósodott (az Egyesült Államok egymaga

csaknem húsz billió* dollár erejéig), mégis folyvást ilyen gazdasági és politikai diktátumoknak veti alá népességét. Ráadásul, ha hozzáveszünk mindezekhez a csaknem csillagászati összegű katonai kiadások hivatalos indoklását – ami nem egyéb, mint annak fejtegetése, hogy „veszélyesen bizonytalan világunkban” az igazán MAD [magyarán: őrült] „Mutually Assured Destruction [magyarán: Kölcsönösen Biztosított Pusztítás] egyensúlya” nyújtja a „biztonságot” és „a túlélés garanciáját”, tehát merőben cinikus okfejtés ahelyett, hogy megkísérelnék *megszüntetni* a mélyen gyökerező antagonizmusok *oka*it –, láthatjuk, hogy a tőke uralkodó rendjének anyagilag és politikailag meghatározott ésszerűtlensége semmihez sem hasonlítható.

Igen fontos emlékeztetnünk itt arra, hogy ha a versenyszabályok nem produkálták gazdasági eszközökkel a változó történelmi föltételekhez igazodó eredményeket, akkor a tőke *végső szankciója* a múltban, összhangban az előrehaladó monopolista trendekkel, a *háború* volt. Akárcsak a „szabad piac” eszméje, a (nagy vagy kis) „államok szuverenitásának” képzelete mindig is fikció maradt. Hegel eléggé tisztességes volt ahhoz, hogy egy igazolásnak szánt vélelmezéssel együtt kijelentse: „A kis államokat többé vagy kevésbé a többiek biztosítják egzisztenciájukban és nyugalmukban; ezért nem igazán önálló államok, s nem kell kiállniuk a háború tűzpróbáját.”²⁰ Sőt, még azt is elfogadhatónak vélte, hogy a megvívott háborúk, nézete szerint, üdvös hatással vannak az állam belső uralmi funkciójának erősítésére; s valósággal áradozva szólt arról, hogy „szerencsés háborúk megakadályoztak belső forrongásokat és megszilárdították a belső államhatalmat.”²¹

Utóbb az egyetemes állami szuverenitás illúzióit, persze, kénytelen volt köntörfalazás nélkül sutba dobni – még az „ágyúnaszád-diplomácia” erényeit is nyíltan magasztalva –, és könnyörtelenül hitet tett az aktuális hatalmi viszonyok mellett, amelyek egy maroknyi nagy államot följosítottak arra (*de jure* is, nemcsak *de facto*), hogy uralkodjék a többi fölött. Az ő esete is mutatja, hogy a monopolisztikus imperializmus pályája végképp értelmezhetetlen a terjeszkedés-orientált tőke-rendszer antagonisztikus kölcsönös meghatározottságainak számításba vétele nélkül, s az imperialista uralom és ennek apologetikus indoklása igencsak jól megfér egymással. A Brit Birodalom hosszú története csak

* A szövegben: „trillió”, az angolszász világban megszokott használatnak megfelelően. Valójában 20 ezer milliárd, azaz 20 billió (10¹²) USD-ről van szó. (A szerk.)

néhány évtizede ért véget, miután vígan együtt élt a liberális politikai elméletekkel kétszáz éven át; másfelől meg nem kevésbé szívélyes fogadtatásra is talált a liberális politikai teoretikusoknál.

Ám a kényes kérdés korunkban az: mi lesz a tőkerendszer történelmi életképességével, ha elveszíti *végső szankciója* lehetőségét, hogy *erőnek erejével* s a *kíváncos mértékben* érvényre juttassa terjeszkedési parancsolatait egy immár *öngyilkosság veszélyével* fenyegető újabb globális háború révén, föltárva ezáltal a *pártatlan állami szuverenitás* fiktív jellegét is, amelyet a múltban még képes volt elfogadhatóvá tenni az *anyagilag kényszerítő erő* „érveivel”? Persze, az egyenlőség fogalma nemcsak az „állami önállóságra”, hanem mindenestül az államra vonatkoztatva, egyáltalában is alkalmazhatatlan. *Pártatlanként* elgondolni a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés valamely általános parancsrendszerét, amelynek a legbensőbb meghatározottsága szerint *szervezetileg körülsáncoltnak* és *hierarchikusnak* kell lennie, merő önellentmondás volna. Valahogy olyaténképpen, mint a „testetlen szubsztancia” és a „testetlen test”, amit oly élesen utasított el Hobbes.

Az egyenlőség vak elutasítása mind erőteljesebb szerephez jut korunkban. Hiszen még ha az antagonisztikus *államközi* viszonyok igazságos voltával lehetne is számolni a jövőre nézvést – amihez szükséges volna kikapcsolni a tőke kompetitíven/monopolisztikusan terjeszkedő újratermelési rendjének objektív módon érvényesülő dinamikus erejét – az állami parancsrendszer hierarchikus szerkezeti alaplogikája, amilyenként ez történetileg kialakult, még abban az esetben is szögesen ellentétes maradna a lényegi egyenlőség bármiféle eszméjével. És ez a meghatározottság kérdésessé teszi magának az államnak a *globális realitását*, ennek áthidalhatatlan belső és nemzetközi antagonizmusaival; ezek ugyanis abból az alapvető szerkezeti követelményből fakadnak, amelyek elválaszthatatlanok a korábban tárgyalt fonák reciprok viszonytól a monopólium és a verseny között a tőkerendszerben.

Tehát semmiképp sem meglepő, ha az általános politikai döntéshozásnak most még uralkodó módozatában úgy találjuk, hogy a tőke végső szankciójának – háborúval „kiverekedni” a terjeszkedés parancsolatainak végrehajtását – a szorgalmazása nem maradhat abba. Még akkor sem, ha a legelemibb ésszerűség végképp katasztrofális következményeket kényszerít előrevetíteni ennek bekövetkezése esetén. De fűtyülve minderre, a nem csupán nukleáris, hanem vegyi és biológiai tömegpusztító fegyverekkel is „Kölcsönösen Biztosított Puszttítás által szavatolt biztonság” eszelős eszméje a „stratégiai gon-

dolkodás” tartóoszlopának rangjára emelkedett. És ki garantálhatja valóságosan, hogy a „bizományos háborúk”, amelyek az utóbbi néhány évtizedben folytak, nem csapnak át mindent elpusztító globális háborúba valamikor a jövőben? Hiszen a viszonylagosan korlátozott háborúk, amelyeket jelenleg indítanak, nemcsak hogy nem eléggé eredményesek ahhoz, hogy megfeleljenek a tőke hiánypótló „végső szankciója” követelményeinek, hanem bizony kiderülhet, hogy *fordítva sülnek el*, nemcsak azért, mert nem töltik be eredetileg nekik szánt szerepüket – a hatalmi viszonyok brutális újrendezését a változó történelmi föltételekkel összhangban –, hanem még a természetre gyakorolt, közvetlenül ökológiai és tékozló, erőforrásokra éhes, pusztító hatásukkal is.

Még ha az emberiség elpusztításának veszélyét ily módon semmibe veheti is a modern állam, vajon milyen kilátások nyílnak valamilyen tartós végkimenetelre? A liberalizmus és a szociáldemokrácia, történetük bizonyos pontján, megpróbáltak bevezetni valamelyes változtatásokat az általános politikai döntéshozatali folyamatba – a szociáldemokrácia még az „evolúciós szocializmus” megvalósításával is kecsegtetett –, de minden igyekezetük csődöt mondott. A fennkölt liberalizmus prózai valóságáról kiderült, hogy valójában agresszív *neoliberalizmus*, a szociáldemokrácia pedig szégyentelenül hátat fordított egykori hitvallásának, s a legtöbb országban áttért a végképp retrográd neoliberalizmus oldalára. Az állam hajdanán képzelt szerkezeti megreformálhatósága tehát reménytelen illúzióknak bizonyult.

A valóságban a nagy probléma az, hogy az állam csak olyan típusú reformokkal kompatibilis, amelyek *erősítik* általános szerkezeti kereteit, és igencsak hatékonyan akadályoz meg mindent, ami csak ütközhetne a tőke társadalmi anyagcsere-rendje alapvető terjeszkedési parancsolataival. A *formális* törvényhozási javítgatások tökéletesen elfogadhatók, amennyiben nem fenyegetik szerkezetváltoztatás veszélyével a társadalmat. Már Kant nagyon világosan megfogalmazta: „Az embereknek mint *alattvalóknak* [...] az egyetemleges *egyenlősége az államban* alkalmasint [...] a *legnagyobb egyenlőtlenséggel* társulhat tulajdonuk nagyságát és fokát tekintve, [...] és egyáltalán a másokat érintő jogokat illetően (melyek sokfélék lehetnek)...”²²

A szóban forgó „másokat illető jogok” természetesen a magántulajdon védelmére vonatkoznak. A létező rend szerkezeti kereteit mindenáron védelmezni ugyanis elsődleges funkciója az államnak.

Éppily világosan megírta ezt Adam Smith is, méghozzá olyan kifejezésekkel, amelyek ma igencsak zavarba ejtőn hangzanak: „Ahol

a tulajdon, ott nem lehetséges kormányzás, amely avégett van, hogy biztosítsa a vagyont, és védje a gazdagot a szegénytől.”²³

Mi több, a jelentős változtatás nehézségét tovább növeli a probléma globális jellege. A tőke terjeszkedési parancsolata ugyanis, a monopólium és a verseny fonák reciprok viszonyával együtt, nem szorítkozik egyik-másik országra, amelyekben ez orvosolható volna. Jellemző a tőke és államalakulatai egész uralkodó *társadalmi anyagcsere-rendjére*, amely globális megoldásokat igényel a benne rejlő *rendszer-antagonizmusokra*. A tőkerendszer három támpilléren nyugszik: tőke, munka és állam. E három nemcsak mélységesen összekapcsolódik egymással az egyes országokban, hanem messze ható globális összefonódásaik nélkül teljesen elképzelhetetlen is korunkban. Ez pedig globális átalakulást jelentő szocialista alternatívát követel.

Van egy másik alapvető dolog is, amelyik rávilágít a szükséges alternatíva globális jellegére. S ez a nagy társadalmi és politikai változás végrehajtásának korlátaival kapcsolatos akármely partikuláris forradalmi állam vagy államok korlátozott keretein belül mindaddig, amíg csak a tőkés társadalmi rend környező államai megtehetik, hogy fölforgató hatalmukkal éljenek az egyes államok ellen, ahogy a múltban is történni szokott. Nem csupán az orosz és a kínai forradalom esett áldozatul ádáz fölforgató fegyveres intervenciónak az ellenséges tőkés államok részéről, hanem már az 1871-es Párizsi Kommün is elszenvedni kényszerült Otto von Bismarck kancellárnak az ellenforradalmi francia kormánnyal való osztályszolidaritása pusztító következményeit, amikor ez szabadon engedte a német hadsereg által elfogott francia hadifoglyokat a közös osztályellenség legyőzése érdekében. Sőt, a burzsoá osztályszolidaritás még formálisan is intézményesült az 1873 októberében Németország, Oroszország és Ausztria-Magyarország megkötötte „három császár szövetsége” által, amelyet kimondottan a munkásosztály okozta minden jövőendőbeli „európai zavarkeltés” ellen találtak ki.

Azóta persze, az utóbbi másfél évszázadban, tanúi lehetünk az ellenforradalmi fölforgatás számos más példájának is imperialista hatalmak részéről az egész világon a társadalom megváltoztatására irányuló szocialista kísérletek ellen. Nem is várhatunk egyebet, mint az ilyen erőfeszítések fölerősödését, ahogy elmélyül a tőke rendszerválsága. Ám a tőkés államok elkerülhetetlen ellenségeskedése és áskálódása annak veszélyével is együtt jár, hogy a szocialisták végső soron önpusztító stratégiákat alkalmaznak, amilyen az államhatalom kritikátlan erősítése, ez pedig a saját ördögi körét teremti meg a belföldön gyakorolt

állami megtorlással, ahogyan sztálinizmus uralma alatt történt. Lenin erőteljesen és prófétai módon hangsúlyozta, hogy az olyan ország, amelyik más országot elnyom, nem lehet szabad. Ezért szorgalmazta a nemzeti kisebbségek számára „a különválás jogát is magában foglaló önállóság jogát”, élesen bírálta és „nagyorosz fogdmegnek” nevezte Sztálint, aki a nemzetiségi területeket „Oroszország forradalmi ereje fönntartásához elengedhetetlen végvidékekké” degradálta. A tragikus következményeket, a belső megtorlásra vonatkozókat is, jól ismerjük.

Az állam minden formájában, ahogy a történelem során kialakult, a probléma része, nem pedig saját jogon a megoldása, tekintve az ellentmondást nem tűrő belső és nemzetközi meghatározottságai szükségszerűen összefonódott működését. Már csak ez okból sem lehetséges „szocializmus egy országban”. S ami elengedhetetlen: a döntéshozás minden hatalmának, beleértve az állam idevágó hatalmát is, átruházása a társadalmi testre. A tökerendszer belső és államközi antagonizmusait csakis együtt lehet leküzdeni. Emiatt hangsúlyozta Marx már forradalmi koncepciójának korai megfogalmazásakor, hogy az államnak „el kell halnia”. És mindvégig kitartott e fölfogása mellett.

A lényegi egyenlőség szükségszerű anyagi mivolta

A francia forradalom és a rákövetkezett háborúk megrázkódtatása után a tizenkilencedik század elejének fejleményei a polgári rend megszilárdulását hozták. Természetesen sutba kellett dobni a forradalom előtti burzsoá utópikus illúziókat. De még így is, a közvetlenül a forradalom után előállott antagonisztikus körülményeknek megfelelően, valamiképp megőrződött, „benne volt a levegőben” az egyenlőség eszméje. Még igencsak elképesztő formát is ölthetett, mint például a legmagasabb német katonai kitüntetés megtisztelő jeleként a „szociálisan pártatlan” Vaskereszt alakjában, ami változatlanul fennmaradt 1813-tól napjainkig.

A társadalmilag fölötté igazságtalan burzsoá rendnek elég korán sikerült állandósulnia a tizenkilencedik században, a maga gazdaságilag legnagyobb hatalmú (és idővel egyúttal messze a legpazarlóbb) történelmi sajátlagosságában. Szóba sem jöhetett megadni a valódi egyenlőséget a korábbi „harmadik rend” alárendelt osztályának, amelyik létfontosságú szerepet játszott a francia forradalom viszonylagos sikerében. Az egyenlőség csakis *formális* politikai téren, a polgári társadalmi újratermelési anyagcsere anyagi követelményeivel teljes

összhangban volt bizonyos formában elfogadható, köszönhetőn fő liberális szószólói korlátozott reform-erőfeszítéseinek, Jeremy Benthamtól John Stuart Millig és másokig. Még Napóleon angol legyőzője és egy ideig Britannia tory miniszterelőke, Duke of Wellington is egyet tudott érteni evvel, amikor nem kerülhette meg ezt a követelést az 1831–32-es angol parlamenti ülésszakon, a *Reform Bill* tárgyalása idején. Hiszen az osztályegyenlőtlenség szerkezetileg körülsáncolt rendjén, valamint ennek osztály-kizsákmányoló, állami kényszer alkalmazásával történő fönntartásán semmi jelentőset nem változtattak az efféle jogrendi kiigazítások.

Mindamellettt láttunk bizonyos előrehaladást a valódi egyenlőség irányában, még ha olykor súlyos antagonizmusok és csüggesztő visszafordulások jellemezték is ezt az előrehaladást. Ám ennek eredményeként többé már mégsem lehetett semmilyen formában nyíltan igazolni a politikai, katonai erővel kikényszerített rabszolgaságot. Azt az elképesztő ellentmondást, hogy összeegyeztethetőnek találták az 1776-os amerikai forradalom céljaival az „alapító atyák” rabszolgatartását, végül is helyreigazították az amerikai polgárháborúban, s a jobbágyságot is világszerte eltörölték. S ez még korántsem jelentette a történet végét. A forradalmi átalakulások érdekében gyakorolt nyomás tovább folytatódott 1848–49-ben és 1871-ben, utóbb pedig még az „imperializmus láncát” is több helyütt megszakították, nemcsak az orosz és a kínai forradalom révén, hanem azáltal is, hogy véget vetettek a *hagyományos gyarmati* uralomnak Indiában és Délkelet-Ázsiában, valamint Afrikában.

Persze, a rabszolgaságnak az egész történelemben intézményesült leghatalmasabb formája – a *tőke berrabszolgasága* – hatályban maradt. De álcáznia kénytelen uralmát, mintha teljes összhangban volna a Szabadság és az Ész alapvető követelményeivel. Meddig érvényesülhet még ez a ködösítés?

Fogas kérdés. Többnyire naivan azt állították és hitték a huszadik század legradikálisabb társadalmi mozgalmaiban, hogy a helyénvaló politikai/ideológiai fölvilágosítás elsöpörheti a berrabszolgaság igazolását és hatalmát. De korántsem megy ez ilyen könnyen. Hiszen korunk valós történelmében az forog kockán, sikerül-e a lényegi *egyenlőtlenség* létező társadalmi anyagcsere-rendjének szükségszerű átalakítása valami gyökeresen különbözővé, vagyis lényegi *egyenlőség*-gé. Semmilyen múltbeli társadalmi és történelmi változás nem fogható, még távolról sem, e föladat nagyságához. Ez ugyanis megköveteli a létezési föltételeink anyagi és kulturális újratermelése fölötti ellen-

örzés módjának teljes újjáalkotását, a termelő tevékenység legkisebb alkotósejtjeitől és mikrokozmoszaitól a legátfogóbb globális kölcsönös függőségek tudatosan tervezett nem-hierarchikus szabályozásáig.

Amiként korábban említettük, az igazság az, hogy a *szabadság* afféle *élősködő* volt egész történelmünk során a korabeli *egyenlőségnek* objektíven elérhető, többé vagy kevésbé korlátozott, reális talaján és potenciálján. Emlékeztetnünk kell rá, hogy már Nagy Kürosz is biztosított viszonylagos szabadságjogokat a „közembereknek” a hadjárataiban való maradéktalan részvételükért, nyomatékosan hangsúlyozta valóságos egyenlőségüket – s bámulatos módon megerősítette, hogy olyan egyenlőségről beszél, amely a lelkekre is érvényes – a kivételezett katonai „főemberekkel”. És ez csaknem két és félezer évvel Hegel kora előtt történt.

Korunk nagy kihívása: a lényegi egyenlőség történetileg fönntartható új lehetőségeit emberi önmegvalósító valósággá változtatni. Ez azonban óhatatlanul megköveteli a történelemben ismert államnak – amely szerkezetileg körülsáncolt mivoltában szükségképp a lényegi egyenlőség hierarchikus ellenségeként alakult ki – *gyökerestül való kigyomlálását* egyre pusztítóbb jellegű társadalmi anyagszere-rendünkben.

Jegyzetek

- ¹ Lásd Leo Valiani: *Memorie di un patriota: Mihály Károlyi* (Milano, Feltrinelli, 1958) című munkáját a Magyar Köztársaság elnökéről az osztrák-magyar birodalom összeomlása után, 1918-ban. Lásd úgyszintén Valiani gondolatgazdag könyvét: *The End of Austria-Hungary*. New York, Knopf, 1973.
- ² Lásd e tárgyban Christopher Hitchens: *The Trial of Henry Kissinger*. London, Verso, 2002.
- ³ Lásd István Mészáros: *Social Structure and Forms of Consciousness*, vol. 2, „The Dialectic of Structure and History”. New York, Monthly Review Press, 2011, 241–95.
- ⁴ Lásd G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 220.
- ⁵ G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 746.
- ⁶ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. 324 §, 345.
- ⁷ Lásd e probléma taglalását Hegelnél: *A szellem filozófiája. Enciklopédia III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- ⁸ G. W. F. Hegel: *A logika. Enciklopédia I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 303; *A logika tudománya*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, Második rész, 356.
- ⁹ Thomas Hobbes: *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon, 1970, 332–3.

- ¹⁰ Hegel: *A logika. Enciklopédia I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 303.
- ¹¹ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 192., 193.
- ¹² Lukács György: *A fiatal Hegel.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó, 1976.
- ¹³ Karl Marx: *A tőke I.* MEM 23, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 693–4.
- ¹⁴ Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól.* Budapest, 1940; reprint: Budapest, Napvilág Kiadó, 2011, II. k. 136.
- ¹⁵ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 85.
- ¹⁶ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 192.
- ¹⁷ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 286.
- ¹⁸ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* 53., 138.
- ¹⁹ Lásd Mészáros István: *A tőkén túl.* Budapest, L'Harmattan Kiadó –Eszmélet Alapítvány, 2008. Első rész, 5. fejezet: A tőke abszolút határainak aktiválódása, 237–401.
- ²⁰ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról,* 745.
- ²¹ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai,* 324 §, 345.
- ²² Immanuel Kant: „Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám gyakorlatban mit sem ér.” *Történetfilozófiai írások.* Budapest, Ictus, 1997, 188.
- ²³ Adam Smith: *Moral and Political Philosophy.* New York, Hafner, 1948, 291.

(Fordította: Csala Károly)

Eredeti megjelenés: *Monthly Review*, Volume 68, Issue 04, 2016.
 September
<https://monthlyreview.org/2016/09/01/from-primitive-to-substantive-equality-via-slavery/>

Az erkölcsi világrend felé

Lukács György forradalomfelfogása 1918/19-ben

Az első világháború kataklizmájában súlyosan megrendült az 1789 utáni nyugati polgári világrend általános érvényességébe vetett hit. A marxista fordulatán éppen csak túl lévő Lukács György a történelmi helyzetet a következőképpen értelmezte: „Mihelyt... a polgárság uralomra jutott (tehát már a nagy francia forradalomban), kiderült, hogy ezt az ideológiát [vagyis a felvilágosodást – B. G.] komolyan végigvinni, a társadalom egészére alkalmazni lehetetlen anélkül, hogy az a társadalmi rend, melynek ideológiájaként az egyéni szabadság gondolata létrejött, önmagát megsemmisítse. Röviden: a polgári osztálynak lehetetlen volt a maga szabadság gondolatát a proletariátusra is érvényesíteni.”¹ Ennek az értékelésnek a létjogosultságát a Kelet-Közép-Európán 1917–1923 között végigsöprő forradalmi hullám utólag is igazolni látszott.

Lukács a különleges történelmi szituáció, közelebbről a világégést követő 1918/19-es „kivételes állapot” megértése érdekében mindekelőtt a korszak meghatározó politikai törésvonalának tisztázására törekedett. Nem pusztán teoretikus megfontolások vezették, szerepet játszott ebben az őt körülvevő társadalmi közeg is. A magyarországi és a régióbeli politikai viszonyok dinamikája a választható alternatívák végletes kiéleződésének és leegyszerűsödésének irányába terelte az eseményeket. A radikális változást akaró és ígérő forradalmi-kommunista csoportok álltak élesen szemben a fennálló rendet minden eszközzel megvédeni és fenntartani kész ellenforradalmi-prefasiszta jellegű erőkkel.² Ez a szituáció Lukácsot is egyértelmű állásfoglalásra készítette. Az őszirózsás forradalomból kinőtt új rend végóráiban arra a következtetésre jut, hogy „soha még forradalom félúton meg nem állt”.³ Számára tehát az alternatívák fent említett redukálódása konkrétan azt jelentette, hogy a forradalom előtt két út állt: vagy a további radikalizálódás útjára lépve proletárforradalomba torkollik, vagy saját

magát megsemmisítve szabad utat enged az ellenforradalomnak.⁴ A választás kényszere ebben a perspektívában kizár bármiféle középutas megoldást: „Az agrárfeudalizmussal szövetkezett fináncióknak az a rendszere, mely – látszólag – összeomlott az októberi forradalomban [vagyis az őszirózsás forradalomban – B.G.], ha erőre kap, a kispolgári radikálisokat éppen úgy el fogja söpörni, mint az elkispolgáriasodott szociáldemokrata vezéreket, akik hiába igyekeznek egynémely »vív-mányt« megóvni azáltal, hogy kispolgári mederbe terelik a proletariátus forradalmi mozgalmát.”⁵

Fontos látnunk, hogy itt nem pusztán egy apokaliptikus vízió megfogalmazásáról van szó. Lukács sajátos forradalomképéhez a háttérteret ekkoriban formálódó politikai filozófiája szolgáltatja, melynek fókuszában erkölcs és politika eszméi „újraegyesítési” kísérlete állt. Nem meglepő, hogy vizsgálódásainak elméleti kiindulópontját az általa morálisan leminősített réalpolitikával szembeni alternatívák felkutatása alkotta.⁶ Ennek korai megnyilvánulása a Vasárnapi Kör ülésén még 1918 tavaszán elhangzott előadása volt, amikor is a kantifichtei etikai idealizmust tette meg a réalpolitika ellenpólusának, mint olyan világszemléletet, amelynek kizárólagos legitimitását *a valóság meghaladására* irányuló szándék adja. A forradalom is csak ebben a perspektívában nyer értelmet nála. „Az etikai idealizmus permanens forradalom a lét mint lét, mint az etika ideálját el nem érő valami ellen, és mert permanens forradalom, mert abszolút forradalom, képes az igazi, a soha nyugvópontra nem jutó, sohasem stagnáló fejlődés irányát megszabni és járását szabályozni.”⁷ Másként kifejezve: a forradalmat mint hagyományosan politikai kategóriát Lukács morális kategóriaként kezeli.⁸ Az általa használt jelzős szerkezetek („permanens”, illetve „abszolút forradalom”) sem politikai kategóriák. A moralitás prioritása a saját értelmiségi elefántcsonttoronyába bezárkózó filozófus forradalom-felfogását a politikai praxistól itt még alkalmasint teljességgel elválasztotta. De a forradalom fogalmát „átmoralizáló” tendencia kitűnik abból is, hogy másutt a forradalom lényegét, tulajdonképpeni értelmét – *expressis verbis* anarchista konnotációktól kísérve – „politikán túli” dimenziókban jelöli ki. „Minden forradalom története ezt a fejlődést mutatja: azok a *politikai intézmények* [kiemelés tőlem – B. G.], melyeknek kivívására egy gazdasági és szociális átalakulás kedvéért volt szükség, öncélokká válnak, háttérbe szorítják azt, amiért várták őket, sőt ellene is fordultak. Ez, a politikai célok öncélokká válása, mindig a forradalmak befejeződését, a reakció győzelmét jelenti.”⁹

A Tanácsköztársaság előestéjén azonban már más szempontból, jóval „politikusan” veti fel ugyanazt a kérdést Lukács. Mégpedig oly módon, hogy az említett törésvonalat ekkor a társadalmi küzdelmekben részt vevő mozgalmak által meghirdetett „végcél immanenciája, illetve transzcendenciája”¹⁰ közé helyezi. „Mert ha a végcélként szereplő társadalmi rend a múltban már megvolt, ha csak egy megtörtént fejlődés visszacsínálásáról van szó, akkor a fennálló jogrend el-nem-ismerése csak látszólagos túlhelyezkedés az adott jogrendek keretein; valóságos jogrend áll akkor valóságos jogrenddel szemben, a fejlődés folytonossága nincs mereven tagadásba véve, csak egy közbeeső állomás meg nem törtéنتté tévése szerepel, mint végső célkitűzés. Minden lényegében forradalmi célkitűzés ezzel ellentétben tagadja a fennálló és fennállt jogrendek erkölcsi létjogosultságát és történetfilozófiai aktualitását...”¹¹ Lukács szerint tehát bármely fennálló rend megdöntése restaurációnak minősül, ha nem mutat túl a hierarchizált társadalmi struktúrákon. Vagyis a támpont továbbra is a valóság meghaladása (lásd transzcendencia).

A Tanácsköztársaság kikiáltása Lukács számára azt jelentette, hogy az eszményi végcél megvalósítása elérhető közelségbe került. Az ideális társadalmi állapot lényegét immár „az ember öncélúságában” ragadja meg.¹² A forradalomra ebben a perspektívában valóságos történetfilozófiai szerep hárul: olyan politikai aktusként értelmeződik, amely a „régiben” (lásd kapitalizmus) az „új világba” (lásd kommunizmus) vezető szükségszerű szakaszt jeleníti meg.¹³ Lukács ezzel szoros összefüggésben a fennálló valóság forradalmi úton történő meghaladását két kiegészítéssel egyértelműsíti. Egyfelől újfent leszögezi: a forradalom semmi esetre sem jelentheti a premodern társadalmi viszonyok restaurálását, éppen ellenkezőleg, a végcél egy olyan, korábban sosem létezett közösségi forma létrehozása, „amelyben mindenkinek olyan életmód jut osztályrészül, mint amilyen a kapitalizmust megelőző korokban az elnyomó osztályoké volt”.¹⁴ Másfelől hangsúlyozza: a tőkés viszonyok alóli felszabadulás mint a forradalom tulajdonképpen értelme egyet kell, hogy jelentsen annak az állapotnak a megszüntetésével, amelyben a termelés logikája, a gazdasági racionalitás uralkodik a társadalmi lét teljessége felett.¹⁵ A forradalom révén nyilvánvalóvá lett történetfilozófiai korszakváltást az érett kapitalizmusban szükségszerűen érvényre jutó, konzervatív ideológiaként megnyilvánuló visszarendeződési tendencia csak még élesebb megvilágításba helyezi. „Mikor... a polgári osztály a fináncctőke korszakában a

megújhodás vizét kereste, olyan kútból akarta azt meríteni, melyet maga temetett volt be.”¹⁶

Lukács forradalom-felfogása valójában ahhoz a teoretikus törekvéshez illeszkedik, amely a forradalom szerepének gyökeres ártértelekésél elengedhetetlennek tartotta a felvilágosodás örökségének továbbvitele érdekében. A tét itt nem volt kevesebb, mint a modernitás fejlődésményének beteljesítése. A kérdés fontosságát jól érzékelteti az a lényegre törő jellemzés, melyet a forradalmak korábbi történelmi szerepéről *Friedrich Engels* fogalmazott meg: „Minden eddigi forradalom azzal végződött, hogy egy meghatározott osztályuralmat egy másik osztályuralom szorított ki; de minden eddigi uralkodó osztály csak törpe kisebbség volt az uralom alatt tartott néptömeghez képest. Az egyik uralkodó kisebbséget megdöntötték, egy másik kisebbség ragadta meg helyette az állam kormányrúdját és alakította át az állami intézményeket saját érdekeinek megfelelően.”¹⁷ E felfogásból egyenesen adódik az a követelmény, hogy a „kisebbség forradalmát” a „többség forradalmává” kell változtatni.¹⁸

A baloldalinak nehezen nevezhető *Hannah Arendt* is hasonló konklúzióra jutott. Szerinte a felvilágosodás betetőzését jelző két XVIII. századi esemény, az amerikai és a francia forradalom azért jelent cezúrát az emberiség történelmében, mert bennük a szabadság eszméje egy új kezdet lehetséges tapasztalatával fonódott egybe.¹⁹ A forradalom lényegéhez ez esetben is a valóság meghaladásának célképzete társul, amit kellőképpen alátámaszt Arendt fontos különbségtétele a felszabadulás és a szabadság között. A felszabadulás a szabadság előfeltétele, s mint ilyen a szabadság negatív fogalmát, az elnyomástól való pusztta mentesség vágyát jeleníti meg; a szabadság pozitív fogalma ezzel szemben egy magasabb rendű, *uralommentes* politikai életforma elérésére való törekvést foglalja magában.²⁰ Ebben a beállításban csak az a politikai aktus nevezhető forradalomnak, amely nem csupán felszabadulásra, hanem a szabadság megvalósítására is törekszik. Ezért hangsúlyozza Arendt, hogy a forradalom nem keverendő össze az államcsínnel vagy a polgárháborúval, ez utóbbiak transzformációs hatósugara ugyanis világtörténelmi céltételezések hiányában csupán a hatalomgyakorlás módjára, illetve a hatalomgyakorlók személyére terjed ki.²¹

A forradalom azonban, bármennyire is etikailag transzcendens célok megvalósítását szolgálja, elkerülhetetlenül erőszak alkalmazásával jár. Az e tényben rejlő morális paradoxon mellett természetesen Lukács sem mehetett el szó nélkül: „...csak annak gyilkos

tette lehet –tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad.”²² Ezért érezte szükségét annak, hogy (immár a Tanácsköztársaság bukása után) a vörösteror és a fehérterror között határozott különbséget tegyen.²³ Merthogy szerinte az előbbi legitimitását az említett etikai transzcendencia adja (lásd a kommunizmus mint végcél, mint a politikai cselekvést kizárólagosan és töretlenül motiváló eszme). Ezért nyomatékosítja, hogy a forradalmi erőszak a társadalmi küzdelmek során csak „alárendelt eszközként” funkcionálhat.²⁴ A vörösteror lukácsi fogalmának legfőbb kritériuma és létjogosultságának egyedüli igazolása tehát a *pozitív* erkölcsi-politikai vízió²⁵ megléte. A vörösterort a fehérterrortól elválasztó szakadék e ponton válik csak igazán szembetűnővé. „A fehérterror társadalmi létalapjának visszássága abban jut legvilágosabban kifejezésre, hogy benne az összes elnyomó osztályok összefognak avégből, hogy a kizsákmányolást *egyáltalában* megvédjék.”²⁶ Egy teljes mértékben *negatív* funkcióról van ez esetben szó, amely magában hordja a terror „szakadatlan és kíméletlen alkalmazásának” kényszerét a fennálló rend biztosítása érdekében.²⁷ De ami Lukács szemében a legdöntőbb: az etikailag transzcendens horizont totális hiánya. „A fehérterrornak nem felel meg semmiféle olyan társadalmi rend, amelynek elérése őt magát feleslegessé tenné. A fehérterror önmagát táplálja; *öncél, nem eszköz.*”²⁸

Hiba volna azonban mindezt Lukács pusztán politikai önigazolás próbálkozásának betudni. Valójában, amikor a vörösterorról, illetve a fehérterrorról beszél, az értelmezést más-más szinten végzi el: a vörösteror „ideálját” állítja szembe a fehérterror valóságával. Ami a logika nyelvén azt jelenti, hogy egymással összemérhetetlen modalitású kategóriákat csúsztat össze. Fehérterror és vörösteror összevetésében szerintem inkább *Sein* és *Sollen* viszonyrendszerének kanti ihletésű ábrázolása köszön vissza, ezzel pedig újfent a valóság meghaladásának erkölcsi követelményéhez jutunk. Nem véletlenül, hiszen Lukács gondolkodását mindvégig ez vezérelte. Egész forradalomkoncepciójának is az említett dichotómia áll a fókuszában. Lukács ugyanis pontosan érzékelte a különleges történelmi helyzet által felszínre hozott és akuttá tett problémát, nevezetesen, hogy a forradalomra immár az önmagát önálló politikai pólusként meghatározó szélsőjobboldal is felhasználható eszközként tekint.²⁹ Vagyis hogy a „forradalom jobbról” ekkorra (az első világháború végére) már valódi *politikai* alternatívát jelentett. Ez azonban Lukács számára

semmi esetre sem vonhatta maga után annak *morális* alternatívaként való elismerését. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg szemében a „forradalom balról” megkülönböztető jegye a *Sollen*-irányultság, a „forradalom jobbról” kritériuma a *Sein*-korlátozottság. Ez utóbbi pedig lukácsi aspektusból azért vállalhatatlan, mert nem az erkölcsi világrend felé mutat, hanem éppen, hogy szembemegy vele.

Történeti értelemben a forradalom jelentése mindig egy régi politikai struktúra lerombolásához és egy új politikai struktúra felépítéséhez kapcsolódott, mely azonban továbbra sem tagadta a hatalmi hierarchiát. A világtörténelemben megtapasztalt forradalmak mindegyike a *Sein* szféráján belül maradt, mivel minőségileg új típusú társadalmi viszonyokat csak a *teória, illetve a kodifikáció szintjén* tételezett (lásd felvilágosodás, polgári alkotmányok). Ennek alapján talán nem igényel különösebb magyarázatot, hogy „a köztársaság kivívásában csak megkezdődött, és nem fejeződött be a forradalom”³⁰, miként 1918 őszének eufórikus napjaiban Lukács megjegyezte. A valóság meghaladása a „tisztán közjogi”³¹ szempontokon való túllépés révén és főként a mélyreható „gazdasági és szociális reformok”³² keresztülvitelével realizálódhat csak, merthogy az ő szemében ezek „a forradalom egyedüli igaz céljai”³³.

A kanti-fichtei etikai idealizmushoz a tárgyalt időszakban mindvégig ragaszkodó Lukács forradalomkonceptiója tehát éppen a *praxis szintjén* követel minőségileg új típusú, azaz *hatalom nélküli* társadalmi viszonyokat. Miként ő maga megfogalmazza: „... hinni kell ..., hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomatás lehetőségéért) fog következni..., hanem az elnyomatásnak önmagát megsemmisítése.”³⁴ A forradalom ebben az interpretációban egyértelműen a *Sollen* felé mutat, minthogy végső célja és egyben legitimitásának alapja az erkölcsi világrend létrehozása a társadalom teljes átalakításával. A forradalom morális kategóriává konvertálása így nyeri el valódi értelmét.

Az elmondottakból lezűrhető legfontosabb konklúzió az, hogy a történeti hagyomány által rögzített és a Lukács-féle forradalomkonceptió nem kompatibilis egymással. Ami azt is jelenti, hogy nem csupán a „forradalom jobbról” fából vaskarika, de Lukács reményeire rácsafolva a „forradalom balról” sem mutatott eddig kiutat a hierarchikus társadalom modelljéből.

Az etikai idealizmus talaján azonban Lukács értelmezésében nem csak a forradalom válik erkölcsi kategóriává, hanem annak végpontja, a demokrácia is. Mégpedig azért, mert nála a demokrácia magának az

erkölcsi világrendnek a megvalósulása. *Sein* és *Sollen* kettőssége tehát demokrácia-felfogásában is megjelenik: „... az igazi demokrácia eddig még csak mint követelés létezett, mint valóság még az úgynevezett demokratikus államokban sem.”³⁵

Lukács határozottan elutasítja a hegeli történetfilozófia azon előfeltevését, miszerint az események menetét egy mélyen a felszín alatt ható szükségszerűség működteti. Ebből következik, hogy a forradalom végpontjának gondolt társadalmi eszmény megvalósulása nem eleve elrendelt sorszerűség. „Hogy igazán bekövetkezzék, ahhoz egy szociológiai ténymegállapításokon és törvényszerűségeken túlmenő, azokból le nem vezethető világrendnek az *akarása* szükséges: a demokratikus világrendé.”³⁶

Lukács megítélése szerint a valóság meghaladására törekvő munkásmozgalom nagy skizmája, szociáldemokrácia és bolsevizmus szakítása is csak ebből a látószögből érthető meg. Itt ugyanis a demokrácia történelmi szerepéről vallott, egymással összeegyeztethetetlen álláspontok ütközéséről van szó. Lukács mindkét irányzat esetében súlyos morális dilemmákról beszél, melyek valójában a demokrácia *Sollen*-jellegéből következnek. Ebben a beállításban a szociáldemokrácia dilemmája mögött a reálpolitikai megfontolásokból kötött kompromisszumok húzódnak, más szóval a demokrácia pusztá hatalomtechnikává degradálódásának veszélye sejk fel, míg a bolsevizmus dilemmájának alapját a transzcendens célkitűzés által igazolni vélt diktatúra állandósulása, röviden a demokrácia perspektívájának végleges felszámolása miatti aggodalom okozza.³⁷ Az etikai idealizmus lukácsi recepciójában ekképpen csak az minősülhet forradalomnak, illetve demokráciának, ami kvalitatív transzcendenciával bír – ami tehát az erkölcsi világrend felé mutat.

Jegyzetek

¹ Lukács 1919c, 36.

² Lásd Lendvai 2008, 337. Az ellenforradalmi mozgalmak prefasiszta minősítése semmi esetre sem jelent utólagos történelmi átstilizálást. Vannak ugyanis olyan történelmi események, miként arra Szabó Miklós rámutatott, amelyek a későbbi fejlemények tükrében nyerik el valódi jelentőségüket az utókor szemlélője számára. Ez volt a helyzet a 20. század elején jelentkező konzervatív-jobboldali ellenforradalom esetében is, amely önálló politikai jelenséggént csak a fasizmus történelmi színre lépését követően tudatosult a politikatörténet későbbi megfigyelőiben, mint annak voltaképpeni előzménye. Lásd Szabó (1974): 37.

³ Lukács 1919a, 74.

- ⁴ Lásd *uo.*, 72–73.
- ⁵ *Uo.*, 73.
- ⁶ A politika, pontosabban a reálpolitika erkölccsel szembeni leminősítéséhez Lásd „Meghaladás és megváltás. Lukács György és Ernst Bloch 1918/19-ben” című tanulmányomat. Budai (2016b)
- ⁷ Lukács 1918a, 185.
- ⁸ Hanák Tibor a forradalomnak ezt az etikai igényű átértelmezését Rosa Luxemburg és Szabó Ervin közvetlen hatásának tulajdonítja. Lásd Hanák 1972, 50.
- ⁹ Lukács 1918b, 33–34. Az anarchista konnotációkhoz lásd „A morális és a politikai anarchizmus találkozása. Lukács György 1918/19-ben” című tanulmányomat. Budai 2016a
- ¹⁰ Lukács 1919b, 187.
- ¹¹ *Uo.*, 188.
- ¹² Lásd Lukács 1919c, 43–44. Ez másként fogalmazva a társadalom humanizálását jelenti.
- ¹³ Lásd *uo.*, 29.
- ¹⁴ *Uo.*, 31. Lukács itt természetesen nem politikai őrsváltásról, hanem tényleges társadalmi-gazdasági egyenlőségről beszél.
- ¹⁵ Lásd *uo.*, 31.
- ¹⁶ *Uo.*, 37.
- ¹⁷ Engels 1895, 302.
- ¹⁸ Lásd *uo.*, 303.
- ¹⁹ Lásd Arendt 1991, 37.
- ²⁰ Lásd *uo.*, 37; 42. Az itt egyértelműen megnyilvánuló anarchista célképzet, mint láttuk, Lukácsnál is a forradalom mibenlétének lényegi összetevője. Lásd a 9. lábjegyzetet.
- ²¹ Lásd *uo.*, 44–45.
- ²² Lukács 1919b, 197.
- ²³ Lásd Lukács 1920
- ²⁴ Lásd *uo.*, 70.
- ²⁵ Lásd a 12. lábjegyzetet.
- ²⁶ Lásd *uo.*, 71.
- ²⁷ Lásd *uo.*, 73–74.
- ²⁸ *Uo.*, 74.
- ²⁹ Olyannyira így van ez, hogy a 20. század elején jelentkező szélsőjobboldali mozgalmak a tömegmozgósítás és a szervezeti felépítés tekintetében kifejezett affinitást éreztek annak a fajta baloldali radikalizmusnak az irányába, amely a korabeli szociáldemokrata reformizmussal szemben határozta meg önmagát. Lásd Szabó 1974, 35. Jól kiolvasható ez például *Oswald Spengler*nek, a jobboldali forradalmiság emblematisz alakjának idevágó megjegyzéséből: „Bebel pártjában volt valamilyen katonai jelleg: a munkászászlóaljok lépéseinek ütemes zaja, a nyugodt eltökéltség, a fegyelem, a merészség bennük, hogy meghaljanak valamilyen elvont ügyért – s ebben voltak ők különbek minden más ország szocialistáinál.” Spengler (1921): 16.
- ³⁰ Lukács 1918b, 34.
- ³¹ *Uo.*, 33.
- ³² *Uo.*, 35.

³³ Uo., 35.

³⁴ Lukács 1918c, 16–17.

³⁵ Uo., 15.

³⁶ Uo., 13.

³⁷ Uo.

Irodalom

- Arendt, Hannah 1991: *A forradalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Budai Gábor 2016a: A morális és a politikai anarchizmus találkozása. Lukács György 1918/19-ben. *Ezredvég*, XXVI. évf. 3. sz., 119–128.
- Budai Gábor 2016b: Meghaladás és megváltás. Lukács György és Ernst Bloch 1918/19-ben. In: Böcskei Balázs (szerk.): *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 82–96.
- Engels, Friedrich 1895: Bevezetés az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig” 1895-ös kiadásához. In: *Válogatás Marx és Engels műveiből I*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 299–312.
- Hanák Tibor 1972: *A filozófus Lukács*. Párizs, Magyar Műhely
- Lendvai L. Ferenc 2008: *A fiatal Lukács. (Útja Marxhoz: 1902–1918)*. Budapest, Argumentum Kiadó – Lukács Archivum.
- Lukács György 1918a: A konzervatív és progresszív idealizmus vitája. (Hozzászólás) In: Lukács György: *Utam Marxhoz I*. Budapest, Magvető, 1971, 177–186.
- Lukács György 1918b: A köztársasági propaganda. In: Lukács György: *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987, 33–35.
- Lukács György 1918c: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971, 11–17.
- Lukács György 1919a: Jogrend és erőszak. In: Lukács György: *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987, 72–78.
- Lukács György 1919b: Taktika és etika. In: Lukács György: *Utam Marxhoz I*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971, 187–197.
- Lukács György 1919c: Régi kultúra és új kultúra. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971, 29–47.
- Lukács György 1920: A fehérterror társadalmi Hinterlandja. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971, 69–75.
- Spengler, Oswald 1921: Poroszság és szocializmus. In: Oswald Spengler: *Válságok árnyékában. Filozófiai írások*. Budapest, Noran Libro, 2013, 9–105.
- Szabó Miklós 1974: A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek, Budapest, Atlantis Program, 1989, 7–46.

Az „alternatíva filozófusa” és a „világ tudományos kommunistái”

Megjegyzések a The Legacy of Georg Lukács c. nemzetközi konferenciáról, Budapest, 2017. április 27–29.

2017 április 27. és 29. között tartották Budapesten a *The Legacy of Georg Lukács* (Lukács György öröksége) című konferenciát. A több mint száz résztvevő köszöntésére egy ismeretlen személy, egy nappal az esemény kezdete előtt, a Lukács-archívum épületén található emléktáblára fehér nejlonzacskót tett föl, rajta vörössel Dávid-csillag és az alábbi felirat: „scientific communists worldwide” (sic!), azaz „a világ tudományos kommunistái”. A csillag körül a következő szavak voltak olvashatók: „victrix causa diis placuit sed victa Lukács György”, ez alatt pedig ismét angolul: „memory 2017 legacy”. Az enyhén elferdített, híres latin idézet a római költő Lucanus *De Bello civili* c. (*Pharsaliaként* is ismert) művéből származik, és eredetileg annyit tesz: „Az isteneknek a győztesek ügye volt kedvesebb, Catonak azonban a veszteseké.”; amit az ismeretlen szerző így módosított: „Az isteneknek a győztesek ügye volt kedvesebb, Lukács Györgynek azonban a veszteseké.” Általában az idézetet olyankor használják, amikor valaki vesztesként kerül ki egy vitából, de ebben saját ügye morális felsőbbrendűségének bizonyítékát látja. Az idézet azonban úgy is értelmezhető, mint idealisztikus ragaszkodás egy ügyhöz, a győzelem kilátástalanságának ellenére. Caesar megnyerte a csatát Pharsalosnál Pompeius ellen és ezzel a köztársaság sorsa – aminek ügyét Cato védelmezte Caesar hatalomvágyával szemben – úgy tűnt, megpecsételődött. Az itteni kontextusban az idézet feltehetően ironikus utalásként érthető a „világ kommunistáinak” (akik származására a „mű” félreérthetetlen célzást tett) erőfeszítéseire, hogy ne lássák magukat vert seregnek, és továbbra is ragaszkodjanak (hiábavaló) ügyükhöz, habár a történelem már régén kimondta fölötte az ítéletet.

A Lukács-archívumnak az MTA általi tavalyi átköltöztetése (ami *de facto* inkább bezárást jelent), majd a marxista filozófus szobrának a Szent István parkból való eltávolítása kontextusában, a konferencia célja – mondta köszöntőjében Kelemen János, az újonnan megalakult LANA (*Nemzetközi Lukács Archívum Alapítvány*) elnöke és a konferencia főszervezője – tiltakozás (is) volt a „tudomány politika általi kisajátítása” ellen. A konferencia tehát egyfajta demonstrációnak volt szánva a tudományra neheztelő politikai nyomás ellen, ami nem csak Magyarországon tapasztalható. A többek között Brazíliából, Kínából, Japánból, Német-, Francia-, Görög-, Lengyel és Csehországból érkezett előadók a rendezvény során újra és újra visszatértek erre, kinyilvánítva szolidaritásukat és ezáltal aláhúzva az esemény tiltakozásjellegét. Michael J. Thompson, a konferencia másik főszervezője, a kritikai elmélettel foglalkozó könyvek szerzője és szerkesztője (amelyek közül kiemelendő a *Georg Lukács Reconsidered: Essays in Politics, Philosophy and Aesthetics* c. kötet) elmondta: eredetileg csak kb. tizenöt előadóval számoltak, így a tapasztalt érdeklődés és lelkesedés igencsak meglepte őket. Kiemelte, hogy napjaink számos hasonlóságot mutatnak a Lukács által *Az ész trónfosztásában* leírt szituációval, ti. a kritikai humanizmus fokozatos szétrombolását láthatjuk, Európában és az Egyesült Államokban egyaránt.

2. Tekintettel a napjainkban tapasztalható orientációs szükségletre a megszorítási politika, az állami elnyomás és az Európában felerősödött fasisztoid tendenciák elleni harcban, nem meglepő, hogy a lukácsi eldologiasodás-elmélet kérdését a konferencia során számos szemszögből elemezték az előadók, habár gyakran inkább rekonstruktív jelleggel. Tamás Gáspár Miklós „Leaps of Faith, Leaps of Reason” című előadásában az eldologiasodás jelenségét rekonstruálta, azt az objektívnek a szubjektív feletti uralmaként írva le. Lukács nyomdokán TGM azt a kérdést tette föl, hogyan szabadítható, „ébereszthető” föl ez a passzivitásba és kontemplatív helyzetbe kényszerült szubjektivitás. A *Történelem és osztálytudat* (TéO) Lukácsa számára a bolsevik párt volt az egyetlen „nem eldologiasodott aktor”, így annak vállára neheztül a felelősség, hogy megmutassa a kiutat egy teljesen eldologiasodott világból. Ezzel a problematikus felfogással kapcsolatos kétségeit Tamás több ponton is kifejtette.¹ Az áldozat koncepciója és egyfajta elmélete Lukácsnál egy olyan generáció történelmi tapasztalataiból ered, amely az első világháborút a civilizáció összeomlásaként élte meg, és amelynek ezért a kiút nem lehetett elég

radikális. Előadása végén TGM újra arra hívta föl a figyelmet, hogy az októberi forradalom filozófiája száz éve kezdődött, a mai napig lezáratlanul maradt, és a jövő dönti majd el, hogy Lukács elmélete igazolódik-e vagy sem.

Egyfajta TGM-nek adott válaszként volt értelmezhető John Rees másnap elmondott előadása a *History and Class-Consciousness and Dialectics Revisited* elnevezésű panelban. Előadása nem magáról a TéO-ról szólt, hanem a Lukács által az utóbbi védelmében 1925–26-ban írt „Hvosztizmus és dialektika” c. írásról. Ez a mű, ami megszületése után hetven évvel jelent meg először – és amelynek létezésére Lukács maga soha nem utalt –, máig inspirációt nyújt, mindenekelőtt azért, hogy megvilágítja a TéO bizonyos tisztázatlan pontjait.² Túl-ságosan messzire menne az eldologiasodás tézise? Vagy másképpen, tette fel a kérdést Rees implicite TGM-re reflektálva, ha az eldologiasodás totális, akkor hogyan lenne lehetséges megszüntetni? Az előadó rámutatott: a TéO nemcsak azt mutatja meg, hogyan reprodukálja önmagát a „tőke gépezete” és uralja saját reprodukciós kényszere folytán a (bér)munkások tudatát, hanem azt is, hol vannak a rendszer „szakadási pontjai”, azaz mik azok a helyzetek és pozíciók, amelyekben a bér munkás tudatosíthatja a társadalomban elfoglalt pozícióját.

Az inkább a politikai praxis felé tekintő referátumok, érdekes módon, jórészt Lukács Leninhez fűződő viszonyával foglalkoztak. Ilyen volt például Chris Nineham (London) előadása (az előadó a 2010-ben megjelent *Capitalism and Class Consciousness: The Ideas of Georg Lukács* c. könyv szerzője). Nineham Lukács Leninnről írt rövid brosróját diszkutálta, rekonstruálván az imperializmus történeti korszakát. Mindezt annak kontextusában elemezte, hogy ma az imperializmus egy újabb fázisában élünk, amikor a világháború lehetőségét immár nemcsak apró baloldali csoportokon belül tárgyalják, hanem a legmagasabb geopolitikai tervezők szintjén is (illetve bizonyos értelemben azt is mondhatjuk: a világháború már *zajlik*). Mint mondta, a „tőkés verseny fokozódása az autoriter megoldások felerősödését” okozza. A baloldal számára mindebből, Lukács Lenin-könyvét felhasználva, több következtetés is adódik: 1) az általános pesszimizmus megkérdőjelezése; 2) a társadalom átformálásának igénye és ambíciója, hiszen a társadalom jól látható általános polarizációja közepette, amikor a (szélső)jobboldali „megoldások” is egyre erősödnek, ha a baloldal nem lép fel saját megoldásaival, a jobboldal fogja magához venni a kezdeményezést – itt az előadó Trockijra utalt, aki azt mondta: az októberi forradalom nélkül az olasz „fasizmus” szó helyett egy orosz

szót használnánk; 3) a tisztánlátás abban a tekintetben, hogy a krízis előtti „business as usual” valóságához nem lehet visszatérni. A mai európai szociáldemokrácia gyengesége pontosan a transzformatív gondolatok hiányának tudható be, és annak, hogy a társadalom már nem hisz a „normalitáshoz” való visszatérés lehetőségességében. S végül – és ebben a tekintetben előadása példát is akart mutatni –: meg kell haladni az akadémiai marxizmus izolacionizmusát és össze kell kötni az utcán folyó harcokkal.

A politikai értelemben vett harckészség a Görögországból érkezett elvtársak kérdésfelvetéseinek is a középpontjában állt. Konsztantin Guszisz „Capitalism vs. Democracy: Lukács and the Democratic Dimension of Contemporary Struggles” c. előadásában Lukács viszonylag ritkán emlegetett *A demokratizálás jelene és jövője* c., 1968-ban írt, de csak 1988-ban megjelent könyvére hivatkozva tárgyalta „a demokrácia marxista fogalmát”. Az előadó szembeállította Lukács gondolkodását azzal az elvontsággal, amit számos későbbi radikális demokrata, posztmarxista képvisel, illetve olyan „antipolitikai” gondolkodók is, mint Frederic Jameson, John Holloway vagy Nicos Poulantzas. Amire szükség van, az a „mindennapok szocialista demokráciája”, ahogyan azt Lukács a polgári-alkotmányos felfogással szemben megfogalmazta. A korai polgári időszak „harckészsége” a mindenkorai politikai küzdelmekben való részvételre olyan momentum, amit érdemes „átmentenünk”, ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Lukács számára a szocialista demokrácia nem a polgári demokrácia-fogalom kiterjesztését jelenti, hanem e fogalom ellentétét.

Alexander Minotakis „No Dead End in Class Struggle: Lukács Against T.I.N.A.” c. referátumában szintén fontos szerepet játszottak az utóbbi évek görögországi társadalmi harcai, illetve a törekvés elmélet és gyakorlat szorosabb összekapcsolására. A Lukács-tanítvány Mészáros István már 1995-ben, *A tőkén túl* előszavában részletesen kifejtette, hogy Thatcher „TINA”-mottója („There is no alternative”, vagyis „Nincs alternatíva.”) 1989 után domináns burzsoá narratívává vált. Lukács, mondta Minotakis, *az alternatíva filozófusa*. A korai kilencvenes évek egy másik slágere a Fukuyama által deklarált „történelem vége” volt. A történetiség problémája persze nem új, ahogy Marx *anno* írta: „a burzsoázia számára történelem csak volt, de már nincsen”, és Lukács is utal erre a TéO-ban, miszerint a polgári gondolkodás történetietlensége akkor válik leginkább láthatóvá, amikor a *jelen* mint történelmi probléma merül föl. Lukács egyrészt megmutatta ennek a szüntelenül propagált alternatívánélküliségnek a funkcionális

működését, ám egyúttal – mint Rees is utalt rá – gyengeségeit is, s ezáltal „az alternatíva filozófusa”.

Különösen érdekesek voltak a Brazíliából érkezett kutatók, kutatócsoportok előadásai. A Brazília észak-keleti részén 1993-ban létrehozott *Labor, Education and Class Struggle* nevű csoport (korábban a *Labor Movement Studies* csoport része) betekintést adott elsősorban Lukács késői, társadalomontológiai művén alapuló kutatásaiba, amelyeknek középpontjában a különböző – a neoliberais társadalmi feltételek alatt működő – oktatási formák analízise áll. Susana Jimenez, Valdemarin Coelho Gomes, Edna Bertoldo és Helena Freres elmagyarázták, hogyan áll szemben munkájuk a posztmarxista és „újpragmatikus” elképzelésekkel, miközben elsősorban Marxra, Lukácsra és különösen Mészáros Istvánra támaszkodik.

Némi akasztófahumorról fűszerezte német nyelvű, „Noch einmal über Größe und Verfall des Georg-Lukács-Archivs” c. előadását Mesterházi Miklós, a Lukács-archívum régi munkatársa, történeti kontextusában bemutatva az archívum körülötti, igen ellentmondásos ügyet. Rámutatott, milyen sokrétűen fonódik össze a magyar neomarxizmus története, s ezáltal az ún. demokratikus ellenzék későbbi létrejötte, az archívummal. Ugyanakkor Mesterházy azt a benyomását sem rejtette el, hogy a Lukács-kutatás államilag szervezett intézményesülése Lukács gondolkodásának „megszelídítésére” tett kísérlet is volt.³

Három nap intenzív vita után, Lukács relevanciájáról – a tőkés valóságról alkotott felfogásunk, valamint az ellenállás lehetőségei szempontjából nézve – sokan nagy érdeklődéssel várták a Lukács-tanítvány Heller Ágnes záró előadását. Heller „Before the Fall: on Lukács *Soul and Form*” című előadásában Lukács *A lélek és a formák* c. művét úgy rekonstruálta, mint a filozófus önéletrajzát, és vallomást Seidler Irma iránti szerelméről. Lukács itt megkísérelte leírni a nem közvetíthető „egész ember” („ganzer Mensch”) heterogén, mindennapi létmódja, illetve az „emberegész” (menschenganz) homogén, a mindennapi embertől távol álló, művészeti létmód tragikus dichotómiáját. Az erősen politikai jellegű konferencia után a résztvevők, úgy tűnt, szinte megkönnyebbültek, hogy elengedhetik magukat, és önfeledten hallgatták Heller anekdotáit, amiket *A lélek és a formák* elemzése kapcsán mondott el. Senki nem tette föl a kérdést, mit jelent a címben a „Before the Fall” fordulat, sőt még a hidegháborús totalizmuselméletből származó anyag egyenlőségtétel – miszerint Heidegger Hitlerben kereste a maga hősét, míg Lukács Leninben – sem váltott ki különösebb ellenvetéseket.

3. Föltűnő volt, hogy a számos külföldi vendég és kutató mellett relatíve kevés magyar szereplő volt a konferencián, akár mint résztvevő, akár mint előadó. Ez nem a megfelelő hely arra, hogy ennek okait elemezzük. Egy biztos, ellentétben a 2014 novemberében megszervezett Marx-konferenciával,⁴ a Lukács-konferencia sokkal inkább a jelenkor társadalmi kérdéseivel foglalkozott, részben a számos külföldi előadó miatt, részben nyilván azért is, mert az esemény bevallottan tiltakozó akció is volt. Itt azonban aláhúzendó, hogy a tiltakozás kiindulópontja és célpontja a „tudomány politika általi kisajátítása” volt – ami hasonlóképpen semmitmondó megfogalmazás, mint ami a Lukács-archívum megmentésére irányuló petíciónál is látható volt: ez a szöveg Lukácsot mint nagy európai filozófust méltatta, anélkül, hogy akárcsak egyszer is megemlítené volna a munkásmozgalom, a kommunizmus vagy a marxizmus fogalmait.⁵ Itt azonban nem egyszerűen tudományról vagy filozófiáról volt szó, hiszen a „világ tudományos kommunistái”, akik itt összegyűltek, szenvedélyesen vitatkoztak „vesztes ügyükről”: a tőkés viszonyok elleni harcról, „amelyekben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény” (Marx), és egy emancipált társadalomról, amit aggályok nélkül szocialistának vagy kommunistának neveztek és nevezhetünk mi is. A konferencia végére újra meggyőződhattünk arról, hogy Lukács ebben a harcban elengedhetetlenül fontos marad.

Jegyzetek

- ¹ Lásd németül: Tamás, G. M.: Marx zu 1989, , in uő.: *Kommunismus nach 1989: Beiträge zu Klassentheorie, Realsozialismus und Osteuropa*, Wien 2015, 199–235, magyarul uő.: Észrevételek a kommünről, in Krausz, Tamás, Vértés, Judit (szerk.): 1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak, Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010, 252–283.
- ² Lásd szintén: Rees, John: Introduction, in Lukács, Georg: *A Defence of History and Class Consciousness. Tailism and the Dialectic*, London/New York 2002, 1–38.
- ³ Lásd Mesterházy cikkét: Größe und Verfall des Lukács-Archivs. Eine Chronik in Stichworten. Zugleich ein Nachruf, in Lukács 2016. *Jahrbuch der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft*,
- ⁴ Lásd Köhler, Matthias István: Onánia és nem szerelem – megjegyzések az „Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok” c. konferenciához (2014. november 13–14., Budapest), *Eszmélet* 105 sz. (2015. tavasz), 192–203.
- ⁵ Lásd Nemzetközi petíció a Lukács Archivum tervezett bezárása ellen, 2016. március 8., in *Eszmélet* 110 sz. (2016. nyár), 67.

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

Lukács, Marcuse, liberalizmus

Pillanatkép az 1960-as évek közepéről

A szivarvágóval gondosan levágta a szivar végét, és rágyújtott. A füst szaporán gomolygott a szobában. Íróasztalán félkörben könyvek és folyóiratok tornyosodtak; kis, noteszlap nagyságú jegyzetpapírokat nehezek nélkül használt bronzplakettek óvták meg a Dunáról beáramló légörvénytől. Kéziratok hegyén, a könyvektől és folyóiratoktól szabadon hagyott területen nagy alakú német újság terpeszkedett, kinyitva éppen a divatoldalánál. Szép női lábak és a legújabb vonalú szoknyák mosolyogtak rá a szemközti könyvespolcon ünnepélyesen sorakozó Marx-Engels-kötetekre.

Mivel látszott rajtam, hogy nem mindjárt értem meg, milyen összefüggés van a csinos hamburgi lányok és a társadalmi lét ontológiájának tudós vizsgálata között, elkezdődött csendes szavú fölvilágosíttatásom.

„A dolog úgy áll – mondta –, hogy a divat is a manipuláció eszköze. Nézze, kérem, a nagy modellházak mindent elkövetnek, hogy újra divatba hozzák a hosszú szoknyát, mert jó üzlet lenne. Csakhogy a nők nem mondanak le többé a rövid szoknyáról. Vagyis a manipulációnak objektíve megvannak a határai, és ez megfigyelhető a divat alakulásánál.” Szemüvege villant egyet. „A manipulációval szemben mindig van ellenállás. Az emberekkel nem lehet mindent megcsinálni.”

A rákövetkező évben aztán Európa lányai hosszú szoknyában kezdtek járni. Egy időre győzött Dior és Chanel. Többé nem láttam Lukács György íróasztalán divatképeket, de az ember józan ítélőképességébe és eredendő szabadságvágyába vetett hite töretlen maradt. Ebben nemhogy véletlenszerű epizódok, elképzeléseinek kis kudarcai, de a kor nagy kataklizmái sem rendítették meg.

Akkortájt, amikor Budapesten a Szent István parkból eltávolították Lukács György szobrát, mint vérnősző bolsevistaét, akkortájt, amikor rendeletileg meg akarták akadályozni nevének használatát egy alapítvány élén, akkortájt, amikor meg akarták szüntetni, be akarták zárni műveinek, kéziratainak archívumát, nos, abban az időben csendben megjelent egy tanulmánykötet politikai írásairól.¹ Arra készültem, hogy írok róla, el is kezdtem jegyzetelni, és arra gondoltam, hogy a szégyenszemre kialakult Lukács-ellenes légkörben minél többünknek meg kell szólalnunk. Én ráadásul azok közé tartozom, akik még személyesen ismerték, gyakran jártam nála a Belgrád rakparton. Mondhatnám, pályakezdő éveimben ez volt a doktori iskolám. De alighogy elkezdtem olvasni ezt a néhol remek esszényelven szóló, legtöbbször komoly szaktanulmányokból álló könyvet, megváltoztattam tervemet. Az alább olvasható írás se nem esszé, se nem szaktanulmány, hanem a könyvben olvasható első elemzés ürügyén, abból kiindulva készített problémavázlat. Nem a megjelent tanulmánykötetről szól, hanem arról a kapcsolatról, amely annyi évtized után engem, magamat Lukács politikai eszméihez fűz.

*

Vannak életre szóló döntések, életre szóló elfordulások és fordulatok. 1919 tavaszán elvégeztetett. Kritikák, tanulmányok, esszék, esztétikai kísérletek mellett akkor már mögötte volt életének talán legzseniálisabb műve, *A regény elmélete*. 1914–15 folyamán írta, 1916-ban jelent meg egy rangos német szakfolyóiratban, és 1920-ban látott napvilágot könyvalakban. „A költő iróniája az isten nélküli korok negatív misztikája: *docta ignorantia* az értelemmel szemben; a démonok jótekonyság és gonosz működésének felmutatása; lemondás arról, hogy e működés tényénél többet is meg tudjanak érteni, és mély, csak megformálás útján kifejezhető bizonyosság, hogy ebben a tudni nem akarásban és tudásra való képtelenségben csakugyan megtalálták, megpillantották és megragadták a legvégső dolgot, az igazi szubsztanciáját, a jelenvaló, nem létező istent. Ezért az irónia a regény objektivitása.”²

Harmincnégy éves korában végrehajtotta a „változtasd meg élted” parancsát, és attól fogva nem az irónia esztétikusa és nem az irónia filozófusa lett. Korai írásai, melyekből a halála után *Ifjúkori művek* címmel egy több mint nyolcszáz oldalas kötetet állítottak össze, ezek még egyáltalán nem az akkor már tekintélyes szövegtömeget kitevő

marxista filozófia és társadalomelmélet irányában tájékozódtak. Már gimnazista korában kezébe került ugyan a *Kommunista Kiáltvány*, pár évvel később *A Tőkét* is elolvasta, de nem keltette föl különösképp sem az érdeklődését, sem a rokonszenvét. 1933-ban, az *Utam Marxhoz* c., a későbbi kétkötetes gyűjtemény címadó írásában ki is tért erre az első találkozásra, és azt írta, hogy abban az időben nemhogy a marxizmushoz, de még a materializmus felé sem közeledett, inkább Windelband, Rickert, Dilthey, Simmel voltak rá hatással, utóbbinak személyes tanítványa is volt.³

Bárhonnan nézzük, ehhez képest nehezen magyarázható, hirtelen fordulat állt be gondolkodásában, amikor 1919 márciusában egyszer csak hitvallásszerűen így fogalmazott: „az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátaláltunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el.”⁴ És ettől a pillanattól kezdve sok évtizeden át, hosszú és rendkívülien termékeny pályája során ehhez az egy mondatban megfogalmazott meggyőződéshez, sőt, tulajdonképpen azt kell mondani, hogy *hitéhez* körömszakadtáig ragaszkodott. Az európai filozófiatörténet különösségeihez tartozik, hogy a legteljesebb materializmust hirdető marxizmus hatásszerkezete legtöbbször a vallások struktúráját vette fel. Eltávolodás Istentől, visszatérés a Biblia szavához. Szalai Miklós, ha más szavakkal is, de hasonlóan fogalmazza meg ezt a tényállást: „A marxizmus válságát a XX. század marxistái mindig filozófiai válságnak tekintették; úgy vélték, az első világháború előtti marxista munkásmozgalom politikai és erkölcsi csődje nem egyes téves döntéseknek vagy »árulásnak« a következménye, hanem a marxizmus filozófiai alapjaitól való eltávolodásé [...]”⁵

Ez a dogma-ragaszkodás és a ráépülő gondolkodásmód, hogy a bajok forrása az alapszövegekhez való helytelen viszonyban kerekendő, más szóval, hogy a gyakorlat hibáinak kijavítását szövegértelmezéssel kell kezdeni, ez a gondolkodás eljárásmóddá változott, és legalábbis a szovjet XX. kongresszusig megakadályozott minden más hibafeltárást. Ráadásul, a '17-es orosz forradalom után, amint beállt a diktatúra, és a lakótelepek falainál is korábban ideológiai falakat kezdtek emelni, megmerevedett a marxizmus addig folyamatszerű kanonizálása. Többeket úgyszólván töröltek a névsorból – mint Karl Kautskyt –, mások ellenséggé váltak, mint Bernstein, s itt hosszan lehetne a neveket sorolni. A két alapító atya, Marx és Engels neve mellé pedig odakerül Lenin, majd a 30-as, 40-es években Sztálin. Lukács

nem követte ezt a névsor bővülést, bár Lenin ideológiai munkásságát egészen az *Ontológia* korszakáig fenntartások nélkül elfogadta, mondatait az abszolút tekintély hitelesítő érveként idézte. Sztálinnak viszont nem lett híve, őt nem tekintette a marxizmus alkotó filozófusai mellett komolyan számba veendő ideológusnak. Őtöle csak félt. És félelmében vagy éppen életmentő buzgóságból előfordult, hogy írt róla, ám legtöbbször a Leninre való számtalan hivatkozással próbálta elkerülni a nyílt állásfoglalást. A félelem így is átjárta minden sejtjét, még Sztálin halála után, a hruscsovi időkben, a XX. Kongresszus után is. Átjárta a félelem, amelyet a nagy perek idején élt át Moszkvában, és a félelem, amelyet idehaza élt át, amikor Rákosiék kis híján őt is feláldozták a Rajk-per után. Csak életének utolsó éveiben szabadult fel, amikor utolsó nagy társadalompolitikai munkájában, *A demokratizálódás jelene és jövője* című, 1968-ban készített könyvében már eufémikus körüljárások nélkül, markáns kritika alá merte venni a sztálinizmust. Sőt, akkor már Leninről is mert ilyesmit leírni: „Lenin magatartását ma nem lehet közvetlen mintaként, közvetlen útmutatásként felhasználni [...]”⁶.

Ha Lukács marxizmusát a marxista filozófia és ideológia sokféle árnyalata között el akarjuk helyezni, ami nem is olyan könnyű feladat, akkor azon a távolságon belül kell meghatározni a helyét, amely távolság az ugyancsak nem árnyalatok nélküli szovjet marxizmust elválasztotta a nyugati marxistáktól, azoktól, akik a fasizmus elől nem a Szovjetunióba emigráltak, és akik a világháború után a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban marxista alapokon kerestek társadalom- és történelemideológiát.

Lukács 1920 utáni pályája ebben a térben játszódomott, hol közelebb, hol távolabb a szovjet marxizmustól, de azért mindig közelebb hozzájuk, mint a nyugatiakhoz. A „nyugati marxizmus” irányzatai közül kiemelkedett jelentőségében a magyar értelmiség körében, sajnos, kevésbé ismert, kevesebbet olvasott frankfurti iskola kritikai elmélete. A frankfurtiánusok néhány év eltéréssel körülbelül egyidősek voltak Lukács Györggyel, pályájukat erőltetés nélkül párhuzamba lehet állítani az övével. Szalai Miklós említett tanulmányában éppen ezt teszi, és az iskola kisugárzási köréből Herbert Marcusét emeli ki. Gondolataik, társadalomképük, megközelítési eljárásaik hasonlóságát, párhuzamát és legfőbbképpen eltéréseik, különbözőségük történetét fel lehet vetni, és ki lehet dolgozni. Eminens feladat. Még akkor is, ha Lukács felől filológiai alig adatolható a kapcsolat. Lukács jóformán le sem írta Marcuse nevét, nagy könyvei között még

név felsorolásokban, még „többek között” említve is csak *Az ész trónfosztásában* szerepel. Szalai Miklós nem is Lukács, hanem Marcuse felől érinti a témát, ahol a hatás és elhatárolódás szövegszerűen is tetten érhető. Lukácsot nem érintette meg a frankfurtiak hatása, de őket Lukácsé igen. Hatott rájuk, tudtak róla, ismerték, olvasták – és alapvetően nem értettek vele egyet. Marcuse, Adorno és a többiek látványosan távol tartották magukat tőle, ő viszont, aki évtizedeken át látszólag figyelembe sem vette őket, utolsó éveiben mégis a szövetség belátására jutott. Almási Miklós idézte egy megnyilatkozását az *Ész és forradalom* magyar kiadásához írt tanulmányában. Eszerint, Lukács egy 1969-ben készült interjúban kijelentette, hogy Marcuse és Ernst Bloch egyetlen szavával sem ért egyet, ennek ellenére, történelmi távlatból nézve, ahogy fogalmazott: „ők a mi szövetségeseink”.⁷ Nem nevezte meg, hogy kik azok, akiket a mondat a többes szám első személyű névmásával egy körbe von, azt sem mondta, miben lennének szövetségeseik, de ki lehet találni. Az idős Lukács előrevetített társadalmi távlatában akkor már nem a demokratikus diktatúrának a proletárdiktatúránál valamivel tágasabb ketrecében gondolkodott, hanem egy demokratikus szocializmus távoli jövőjét, de mégiscsak jövőjét képzelte el.

Marcuse és a frankfurtiak elutasították a lenini párteszmét, kételkedve fogadták a proletariátus világmegváltó szerepéről szóló tanokat, és más véleményen voltak a forradalommal kapcsolatban is. Marcuse jól ismerte Lukács korai, még nem marxista műveit, olvasta *A lélek és a formákat*, olvasta a *Regényelméletet*. Nagyra értékelte Lukács első marxista kötetét, az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudatot*, de – ahogy Szalai Miklós írja – „nem tudta elfogadni azt, hogy az a történelmi-társadalmi szubjektum, amely a történelmet nem csak passzívan vizsgálja, hanem a maga mélyebb összefüggéseiben ismeri meg s alakítja ki a »hozzárendelt osztálytudattal« bíró proletariátus, vagyis a kommunista párt által »felvilágosított« és vezetett proletariátus lenne vagy lehetne.”⁸ Márpedig ez volt a könyvben Lukács gondolatmenetének a lényege. A „Párt”. A proletariátus nem közvetlenül, nem mintegy önmagát adva lesz a forradalom és világmegváltás csodaművelője, hanem szüksége van egy „hozzárendelt osztálytudatra”, ahogy Kautskyt és Lenint követve, Szalai Miklós nevezi, s ennek hordozója a lenini párt. Lukács eretnek marxista volt a 20-as évektől kezdve, cáfolta Engels természetdialektikáját, mert lehetővé tenne evolucionista történetfilozófiát is. (Az eredetileg hegeli indíttatású gondolat aktualizálása mögött az a megfontolás állhatott, hogy ha a

történelem alapvetően evolutív, akkor nem feltétlenül van szükség revolúcióra, ha pedig a fejlődéshez nem elengedhetetlen a revolúció, akkor a revolúciót irányító pártra sincs okvetlen szükség.)

Lukács eretnksége 1928-ban, a *Blum-tézisek*ben folytatódott: a proletárdiktatúrával szemben tágasabb szövetségi politikát és egy demokratikus diktatúra átmenetét ajánlotta. Nem fogadták el téziseit, megalázták, önkritikára utasították, amikor 1945-ben megismételte ezeket a nézeteket *Pártköltészet* című híres írásában. Újra megalázták, újra önkritikára utasították, jó, hogy perbe nem fogták. De bárhogy bántak vele, kitartott a lenini párteszme mellett, és amikor 1957-ben újraszervezték a pártot, nemhogy nem élt a lehetőséggel, hogy kimaradjon belőle, hanem levelet intézett a Központi Bizottsághoz avval, hogy igényt tart a párttagságára. Ismét megalázták, nem is válaszoltak a levelére. Amikor tíz évvel később végre válaszra méltatták, és elismerték tagságát, öreg moszkvai barátja, Lifsic levélben gratulált az eseményhez.⁹ Ha másból nem, a baráti gratulációból következtetni lehet arra, milyen életfontosságú történet volt Lukács számár a párttagság. A tartozás valahová, amibe nem beleszületett, hanem amit maga választott.

Lukács a *Blum-tézisektől* kezdve valami közbülső helyet keresett a szovjet marxizmus és a nyugati marxizmus között, elfogadta Lenint és a lenini pártot, de a proletárdiktatúra helyett és a helyén, az ún. népi demokrácia helyett, amelyet az MKP teremtett Magyarországon, egy demokratikus diktatúra, majd kései munkáiban egy *demokratikus szocializmus* államformájának, de talán helyesebb azt mondani, életformájának képét próbálta megfogalmazni. Ez nemcsak a szovjet típusú rendszertől különbözött volna alapvetően, hanem távol állt volna attól a liberalizmus és demokrácia között egyensúlyozó polgári berendezkedéstől is, amely a nyugati világban uralkodott, és amelytől egész életében viszolygott. Értelmes vitát lehetne folytatni arról, hogy ez a kettős elhatárolódás nem billent-e el időről időre munkásságának politikaközeli íásaiban. Föl lehet vetni a következetesség/következetlenség viszonyát, föl lehet vetni a tudatos taktikázás kérdését. Még azt is föl lehet vetni, hogy az 1945-ös „partizánelmélet” mennyire játszott kezére Rákosiéknak az ún. koalíciós korszakban, holott moszkvai tapasztalataiból pontosan tudhatta, mi fog következni. 1955-ben nem a dogmatikus kultúrpolitikát támogatta-e hírhedt Madách-cikkével? (Amiben lényegében igaza volt, de amivel ott és akkor kárt okozott.) Ambivalens volt a viszonya a magyar '56-tal, és ambivalens volt a cseh '68-cal is. Később szerette partizánharcnak nevezni a sztáliniz-

mussal és a szovjet marxizmusmal szemben tanúsított magatartását, de ezt a partizánharcot nem szakította-e meg időről időre a behódolás? Politikaközei írásait tekintve, nehéz egyértelmű választ adni az ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre.

És tudományos munkáiban? Ezekkel szemben is sok ellenvetést vetett fel a szakirodalom, sokat írtak *Az ész trónfosztásáról*, az *Esztétikáról* és az *Ontológiáról*, elemzői értékelő mérlegre állították, és részletesen vitatták tételeit, de ezekben mégis megjelenik egy kompromisszumok nélküli, egyenesen meghúzott vonal. És érdemes kiemelni ezt a vonalat majdnem áttekinthetetlenül bőséges gondolatainak sokaságából. Mert kései alakulástörténetében, ahogy ő nevezné, „fejlődésében” (ha csak lehetett, az átalakulás helyett mindig a hegeli „fejlődés” szót használta), alapvető tényezőnek bizonyulhat. Ezekben a nagy és az aktuálpolitikától szemmel láthatóan megóvott, mindenképpen tudományos értékkereső munkáiban fölvetett egy messze vezető elméleti kérdést, nevezetesen azt, hogy hol és meddig érvényes a szükségszerűség elve. A szükségszerűség alapvető filozófiai fogalom, megjelenik a vallásokban, átível a filozófia egész történetén a görögöktől kezdve: a szükségszerűség mivoltával kapcsolatban megfogalmazott állásfoglalás zászlószzerűen jelzi, hol van egy-egy gondolkodási irány főhadiszállása. Minden teleologikus gondolkodás érvként használja a szükségszerűség elvét, és arra hivatkozik, hogy a szükségszerűség egyedüli útján jár. Az egyik helyen az isteni elrendelés, a katolikus filozófiákban a szükségszerűséget a csoda tudja feloldani, Marxnál a kommunizmus lesz az a csoda, ahol „az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és a nem közötti harc” majd feloldódik. Ahogy ezt éppen Marcuse idézi az *Ész és forradalomban*.¹⁰

A mai ínségeknek a jövő kamatlábaira utalása, a mai kérdések utópiába oldása mindig e kérdések retorikus leértékelését és megkerülését jelenti. Lukács azonban meglepő és merész választ ad, itt nincs nyoma a politikai írásaiban megnyilatkozó óvatoskodásnak. Lételeméleti elemzései felől veti fel a szükségszerűség fogalmát, és erről összefoglalóan azt mondja az Eörsi Istvánnal 1963-ban elkezdett magnóbeszélgetései során, amikor szóba kerül *Az ész trónfosztása*, hogy „a szükségszerűség a maga klasszikus értelmében a valóságban nem is fordul elő. [...]” Aztán hozzáteszi ehhez a kijelentéshez: „Marx tulajdonképpen mindig azt mondja, hogy valamely adott munkamódszerre az illető társadalom X emberei X-féleképpen reagálnak, és ebből az X-féle reakcióból szintetizálódik a társadalomban

végbemenő folyamat. Ez már ipso facto nem lehet szükségszerű abban az értelemben, ahogy kétszer kettő négy.”¹¹ Innen már csak egy lépést kellene tenni ahhoz, hogy a merev történelmi szükségszerűség elve helyett belépjen a gondolkodásmódba a mozgulatok és mozgások többféle lehetőségének elfogadása, ami aztán visszavezethetne az elvontságokból a társadalomtörténet közvetlenségébe.

Az *Ontológia* meg is teszi ezt a lépést. Következétesen folytatja az évtizedes vitát az engelsi természetdialektikával, s ezen keresztül eljut a véletlen szerepéhez, de a véletlent a szükségszerűség ellentétéként nem formálisan dialektizáló fogalmakkal építi be a gondolatmenetbe, hanem cselekvések és döntések alternatív szabályozási rendszeréről beszél. „Minthogy azonban egyetlen társadalom sem reprodukálhatná önmagát reálisan, ha nem szabályozná és irányítaná tagjainak szükséges társadalmi és személyes aktivitásait a legkülönbözőbb eszközökkel (kezdvé a felépítmény olyan hatalmi eszközein, amilyen az állam és a jog, egészen a túlnyomóan ideológiai jellegű befolyásolásig a hagyomány, a szokás, az erkölcs révén), ezért társadalmilag fontos főirányaikban azoknak a gondolati kísérleteknek is bőséges összefüggésben kell állniuk az ideológiai állásfoglalásnak ezzel a szabályozási rendszerével, amelyek gondolatilag is próbálják elsajátítani a maga mindenkor releváns létszerűségében. Természetesen ez a szabályozási rendszer már formálisan is alternatív jellegű, hiszen minden olyan döntés, amelyet ezek a társadalmi komplexusok legalább részben meghatároznak, elsősorban az emberi aktivitások alternatív döntéseinek alapja.”¹²

Lukács ezzel a gondolattal, a döntések alternatív lehetőségének elismerésével messze jutott az ortodoxiának attól az elvétől, amelyet 1919 tavaszán meggyőződésének egész szenvedélyével hirdetett. Ha léteznek döntési változatok, ha létezik alternatív cselekvés, akkor nincs még veszve a szemmel láthatólag válságba jutott ügy, egyszer máskor, máshol és másképp talán újra lehet kezdeni. Lukács családja ellen lázadó, dúsgazdag nagypolgár fiúból kérlelhetetlen kommunár lett, aztán az évtizedek során világhírű filozófus-ideológussá változott, végül öregségére lírai utópista vált belőle.

Az alternatív cselekvések ontológiai tételezése filozófiailag, persze, bármilyen jelentős teljesítmény volt: a szakfilozófiának erről a szintjéről nincsenek közvetlen utak visszafelé, a társadalomkritikai gyakorlathoz. Nem lehet alkalmazni, nem lehet működtetni sokszoros áttételek gyűrűi nélkül. Lukács egy hazardjátékos kockázatvállalásával belevetette magát a (szovjet) szocializmus nagy kalandjába,

A *történelem és osztálytudat* idején még lelkes hívő volt, aztán szakítva messianisztikus marxizmusával, a „partizánkodások” kis lépcsőin haladva távolodott mind messzebb és messzebb az eredeti lelkesedés tárgyától. Ám ennek a világtörténelmi kalandnak soha nem írta meg átfogó kritikáját. Moszkvában gondolni sem lehetett ilyesmire, meg talán át sem látta még. (Igaz, ma sem tudhatjuk azt, amin Lukács 1971-ben még csak nem is igen gondolkozhatott, hogy ti. véget ért-e ez a világtörténelmi „kaland”?) 1945-ben pedig – bár ezt nehéz elképzelni – talán új illúziókkal érkezett haza. Először, valljuk meg, propagandistának szegődött, aztán az *Esztétika* és az *Ontológia* magas légkörében alkalma sem lehetett arra, hogy annak, amit akkor „létező szocializmusnak” neveztek, mély és átfogó kritikusa legyen, valahogy úgy és ahhoz hasonlóan, ahogy Marx darabokra szedte a XIX. század közepének kapitalizmusát, és ahogy megtalálta mozgató erőit. Vagy ahogy Marcuse és a frankfurtiak – jórészt marxista terminológiával – felboncolták a szovjet rendszerrel szembenálló, másik világot. És persze rajtuk kívül még hatalmas szakirodalom tartozik ide Gramscitól Walter Benjaminig és Ernst Blochtól Jürgen Habermasig. Az amerikanizált, XX. század közepi kapitalizmus – a „represszív tolerancia” elvét gyakorolva – kitermelte a maga kritikussait a társadalomfilozófia szintjén. Ezt lehet álságosnak mondani, lehet álliberalizmusnak nevezni, de a gazdaság termelőereje mellett evvel is a szovjet rendszer fölébe kerekedett.

*

Herbert Marcuse tizenhárom évvel fiatalabb volt Lukács Györgynél, 1898-ban született Berlinben hasonló körülmények közé.¹³ Ősei apai ágon pomerániai lókereskedők voltak, de édesapja textilipari vállalkozásaival módos ingatlantulajdonos lett, és a család a konszolidált, beolvadó, de nem hitehagyott zsidó polgárság életét élte. Tizenéves korában ő is elolvasott mindent, amit lehetett, a sok olvasástól el is romlott a szeme. Ez lett a szerencséje, tizennyolc éven korábban, amikor a világháború második évében behívták katonának – őt nem mentették fel, mint Lukácsot, az ő papájának nem volt annyi befolyása –, de gyenge látására tekintettel nem vezényelték frontszolgálatra. Ott állt az Alexander Platzon, amikor az összeomlásokkor kitört a forradalom, bevásárlották egy katonatanácsba, tevékenyen azonban nem vett rész semmiben. Csatlakozott a Szociáldemokrata Párthoz, néhányszor elment a spartakisták előadásaira is, meghallgatta Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot, de már akkor is távol állt tőle

minden szélsőség. A forradalom bukása után találkozott a Berlinbe látogató Lukács Györggyel, alighanem olvasta 1920-ban tanulmányát az osztálytudatról, a későbbi kötet első írását, de idegenkedett az érveitől. Az 1919/20-as tanévben a Humboldt Egyetem hallgatója lett, összebarátkozott Walter Benjáminnal, Walter Hasencleverrel, és azokkal, akik hamarosan az expresszionista mozgalom vezető alakjai lettek. Az otthoni szobájában rendezett összejöveteleiket szokták a frankfurti Iskola őstörténetének nevezni.

Aztán tanulmányait Freiburgban folytatta, ahol a filozófiai tanszék élén akkor Edmund Husserl állt. Husserl eltökélt antihegelianus volt, Marcuse pedig éppen azokban az években ismerkedett meg Hegel műveivel, ezért a fenomenológia, Husserl minden nagysága és szuggesztivitása ellenére, úgyszólván érintetlenül hagyta. Sőt, freiburgi éveitől kezdve Hegel lett legsűrűbb hivatkozása a klasszikus német filozófiából. Az ő szellemében írta doktori disszertációját is a német művészregényről. Disszertációját a szakirodalom szereti egybevetni Lukács korai regényelméletével, s feltételezik, hogy Marcuse olvasta is. A hegeli gyökerekkel pályájuk eddig a pontig együtt is haladt, de 1923 után élesen elváltak egymástól. Lukács a *Történelem és osztálytudattal* végérvényesen elkötelezte magát az orosz forradalom és a kommunista párt mellett, Marcuse pedig a marxizmus elmélete felé fordulva is őrizte pártköteleződés nélküli függetlenségét. Megélte az 1923-as év baljós eseményeit, Hitler első kísérletét a hatalom megragadására, de a figyelmeztető tapasztalatok ellenére sem adta fel fenntartásait avval szemben, ami Oroszországban történik. Nem lett híve a bolsevik forradalom után kialakult szovjet rendszernek, de közben nem hagyta abba a marxizmus elmélyült tanulmányozását sem. Míg Lukács úgy gondolta, hogy egy XIX. századi realizmusszerű művészetelmélettel és kritikával kell segíteni az új rendszert, Marcuse az avantgárd mozgalmakban látta a jövő művészetének útját, és a német expresszionizmus kibontakozásának patrónusa lett. Bizonyítva, hogy lehetséges az avantgárd-párti marxizmus.

1927-ben megjelent a *Lét és Idő*, és olyan hatással volt Marcuséra, hogy visszament Freiburgba, és beült az egyetemi előadóterembe Heidegger lábai elé. Vajon mi fogta így meg? Mit nem talált meg marxista, hegelianus indíttatásával? Mit nem talált meg *A Történelem és osztálytudat*ban, amit megtalált Heideggerben? Hogy életünk a halállal és a semmivel szemben telik el, annak a hétköznapi ember is tudatában van, a világköltészet nagy része másról sem szól. Marcusét elkápráztatta, hogy Heidegger ebből a tulajdonképpen lapos

közhelyből micsoda hatalmas filozófiai művet tudott felépíteni. De aztán be kellett látnia, hogy Heidegger (és ez akkor még messze nem a náciizmus felé forduló Heidegger volt) sok mindent kidolgoz meggyőzően és távlatosan, pontosabban is, mint bárki addig az európai filozófiában, de az a *Dasein*, az az „ittlét”, amiről állandóan beszél, az nem az az „ittlét”, amely az ő problémáit felveti. Lukács kantiánus, majd hegelianus alapokból a Husserl előtti fenomenológiából indulva fordult a marxizmus felé. Elérkezett egy útelágazáshoz, ahol a jelzőtáblára Lenin neve volt kiírva, és befordult abba az irányba. Marcuse is eljutott ehhez az elágazáshoz, de ő nem fordult be, hanem az egzisztencializmus felé ment tovább. Lukács még élete utolsó éveiben is idézte Lenint, összegyűjtötte róla szóló korábbi tanulmányait, előszót írt a kötethez. Marcuse Heideggerrel szemben is kritikus volt. Hamarosán belátta – és itt már újra Szalai Miklós tanulmányát idézem – hogy „a heideggeri egzisztenciáanalízis által feltárt történetiség nem konkrét történetiség, s ezért nem is következhet belőle semmiféle valódi történeti cselekvési program.”¹⁴ Márpedig a hegelianus-marxista és expresszionista Marcuse ilyesmit keresett az 1920-as évek Németországában. A Lenin felé tartó útelágazásnál megtalálhatta volna, de abból nem kért. Inkább visszahátrált még egy-két évtizedet, és egy időre Diltheynél kötött ki, akiről az volt a véleménye, hogy ott folytatta az életfilozófiát, ahol Hegel abbahagyta. Megírta első, tudományosnak nevezhető könyvét Hegelről, ez volt a habilitációs dolgozata, melyben Hegel, Marx és Heidegger hatása keveredett előremutató, önálló gondolataival. 1932-ben megtalálták és megjelentették a fiatal Marx 1844-ben keletkezett *Gazdasági-filozófiai kézíratait*, s ezt is tanulmányozni kezdte. Az emberi lényeg nem a halállal és a semmivel szemben, nem is a beleélés hermeneutikájával, hanem a munka szerepének elemzésén keresztül tárható fel. Szalai Miklós idáig kíséri figyelemmel Marcuse pályájának alakulását.

Mi azonban haladjunk tovább, mert az a Marcuse, aki világhírű lett, aki hatással volt a XX. század két utolsó harmadának euró-amerikai értelmiségére, ez a Marcuse még csak itt kezdődik. 1933-nál tartunk. Hatalomra jutott Hitler, családi sofőrjük felmond, csatlakozik az SS-hez, és azontúl Goebbels gépkocsiját vezeti. Marcuse a családjával néhány nappal Hitler kancellári kinevezése előtt elhagyja Németországot. Pár hónapos, Svájcban és Franciaországon át tartó vándorút után Amerikába érkeznek. Az összecsomagolható holmik mellett Marcuse vitt magával egy gondolatot, amelyet még freiburgi éve alatt gondolt el Hegelt tanulmányozva, és a lét és az emberi lényeg

fogalmi körül talált meg. Evvel volt a frankfurti Iskolának „kültagja”. Ha az „embernek lenni” mindig több éppen jelenlegi állapotánál, ha a történelem kifejlődésszerű alakulás, akkor mindig van egy „Majd”, aminek nevében a „Most”-ot bírálni lehet. Ebből eredt Marcuse transzcendens kritikája a fennállóval szemben, ami a frankfurtiaknak is alap gondolatuk volt. Lukács legalább úgy tudott hegelül, mint Marcuse, de míg a frankfurtiak nem kerestek nevet a „Majd”-nak, ő határozottan megnevezte: előbb hosszú ideig a lenini szocializmus kérlelhetetlen diktatúrákon át vezető útjával azonosította, aztán az ezt korrigáló és humanizáló demokratikus szocializmus nevet adta neki. Marcuse és a frankfurtiak nem a „Majd”-ot, hanem a „Most”-ot nevezték néven. A kapitalizmus világát.

A frankfurti *Institut für Sozialforschung* 1923-ban jött létre, de híres tagjainak és kutatóinak legtöbb, világszerte elterjedt tanulmánya és könyve Amerikában készült, amikor a náci uralom elől elmenekülve, az Egyesült Államokban találtak menedéket. Horkheimer, Löwenthal, Marcuse New Yorkban, a Columbia Egyetem környékén találkoztak újra, és folytatták munkáikat. Adorno később, már Los Angelesben csatlakozott hozzájuk. A háború éveiben mindannyian úgy gondolták, hogy addig kidolgozott kritikai szemléletüket, ahogy Marcuse nevezte, a „konkrét filozófiát” minden erővel a nemzeti szocializmus eszmerendszere és a fasizmus ellen kell fordítaniuk. Azokban az években a szovjet birodalom fővárosában, Moszkvában, majd onnan eltávolítva Taskentben Lukács György is így gondolta. A különbség az volt köztük – és ez alapvető különbségnek bizonyult –, hogy Lukács fasizmus- és irracionalizmuskritikája mögött egy pozitív társadalomkép állt, nevezetesen egy Marx és Lenin által elképzelt szocializmus, a frankfurtiak viszont kilátástalannak tartották a jövőt. Tar Zoltán idézi *A felvilágosodás dialektikájából* a következő sorokat: „Németországban a fasizmus egy durván idegengyűlölő, kollektivistá ideológiával aratta győzelmét. Most, amikor az egész világon pusztít, a nemzeteknek harcolniuk kell ellene – nincs más kiút. De semmi sem szól amellett, hogy ha túl vagyunk az egészen, a szabadság szelleme szétárad Európán; lehet, hogy Európa nemzetei ugyanolyan idegengyűlölővé, állkollektivistává és kultúraellenessé válnak, mint amilyen a fasizmus volt, amikor még harcolniuk kellett ellene. A fasizmus veresége nem feltétlenül állítja meg a lavinát.”¹⁵ Marcuse nem osztotta Adorno mély pesszimizmusát, de pozitív jövőképe neki sem volt. A háború éveiben politikailag aktív szerepet játszott, a *Háborús Információs Hivatalnál* (*Office of War Information*) dolgozott, anyagokat, elemzéseket készí-

tett, tervezeteket a háború utáni Németország náciitlanítására. Evvel kapcsolatban 1946-47-ben néhány hónapot Németországban töltött, s ekkor meglátogatta vidéki otthonában Heideggert. (A jelenet szerepel Günter Grass *Kutyaévek.* c regényében.)

Lukács György politikai gondolkodása a proletárforradalomtól a demokratikus diktatúráig, onnan pedig a demokratikus szocializmus-hoz vezető úton bontakozott ki. A frankfurtiak eleve járhatatlannak tartották ezt az utat, Marcuse nem adta fel baloldali elveit, de a szovjet rendszerrel kapcsolatban neki sem voltak illúziói. Nem voltak illúziói az amerikai kapitalizmussal kapcsolatban sem, és amikor az új diktatúra alá kényszerített Kelet Európában sokan vágyálomként tekintettek a napsütötte Kaliforniára, ő is és Adornoék is már az amerikai kapitalizmus megoldhatatlan problémáinak mélyelemzésénél tartottak. Látták és tapasztalták, hogy nemcsak géppuskákkal őrzött határzárak képesek megakadályozni az emberek szabad mozgását, nemcsak börtönök és börtön-fenyegetések, tilalmak, elhallgatások és elhallgattatások tudják útját állni a gondolatok áramlásának. Nincsen szükség az élet minden csücskét kézbe tartó, központi hatalomra ahhoz, hogy fennmaradjon egy hatalmi rendszer. A háború után – nem kis mértékben a háborús fegyverkezésnek köszönhetően – új életre kapott a kapitalista gazdaság, és a soha nem látott, felgyorsuló ütemű technikai-technológiai fejlődés az árutermelés olyan mértékű növekedését eredményezte, ami már tudatformáló hatással volt a hétköznapi életben. Kiderült, hogy nem a hit és nem a félelem a legerősebb tudatirányító erő, hanem a megvásárolható árucikkek bőségének csábítása. A vásárlásmánia mindennél erősebb manipuláció. Lukács még 1968-ban is arról értekezett, hogy a „központi irányítású tervgazdálkodás előnyösebb helyzetben van a kapitalista konkurenciánál,”¹⁶ amikor ez a gazdasági rend már minden jó szándékú reformpróbálkozás ellenére végképp alulmaradt.

Marcuse ennek a győzelemre törő és győzedelmesnek látszó amerikai kapitalizmusnak volt Adornoékkal együtt a kritikusa. Első „amerikai” könyvének előszavát 1941. márciusában jegyezte, és a menedéket talált menekülő hálás udvariasságával szinte köszönet-szerűen arról írt, hogy, hogy már Hegel is milyen nagyra becsülte Amerikát, és úgy tekintett feléje, mint a „jövő egyetlen országa”¹⁷ felé. A könyv nem ebben a hangnemben folytatódott, nem is Amerikáról vagy az amerikai életformáról szólt, hanem Hegelről. New Yorkban, a Columbia Egyetem egyik kutató intézetében készült, és *Reason and Revolution* címmel jelent meg. Nem folytatása volt a

Heidegger-tanszéken készített korábbi Hegel-dolgozatának, hanem inkább vitairat-szerű kiegészítése. Filozófiatörténészek számára vonzó feladat lehetne alaposan összehasonlítani ezt a könyvet Lukács két hasonló könyvével, *A fiatal Hegellel* és *Az ész trónfosztásával*. Egy ilyen összehasonlítás nyilván annak leszögezésével kezdődnék, hogy Lukács két könyvének tudományos értéke jóval meghaladja Marcuse könyvének színvonalát, több tudás halmozódik fel bennük, és mélyebben elemzik a jelenségeket.

A minőségi különbséggel együtt is néhány fontos tartalmi kérdés tekintetében rokonai és szövetségesei egymásnak. A legfontosabb ezek közül a fasizmus rendszerének és filozófiai-ideológiai hátterének teljes és feltétel nélküli elutasítása. Mindketten a történeti feldolgozások dialektikus módszerét tartották szem előtt, de Lukács a történeti tényállások feldolgozásának marxista dialektikus módszerét a hegeli dialektikafelfogás továbbfejlesztésének, sőt, kiteljesítésének tekintette. Marcuse pedig Hegel mellett maradt, és pontosan rávilágított a két módszer közötti különbségre, mégpedig egy nagyon tárgyyszerű ismertetés keretében, amelyben még Lenint is idézte.¹⁸ Hegelnél nincsen szó anticipált társadalmi, politikai berendezkedésről, sőt, számára a Frigyes Vilmos-féle Németország „a történelem végét”, betetőzését jelentette. A marxista dialektika lenini felfogása viszont még egy ilyen cél érdekében vezető-irányító szerepet betöltő párt szükségét is – a számára érvényes – történelmi dialektika instanciái közé iktatta. Lukács évtizedekig ezt tartotta szem előtt, és evvel végezte ideológiai és filozófiai feladatait. Innen tekintve nyer különös figyelmet az a későbbi gondolata, amely szükségszerűségről és az alternatív döntésekről szól.

Nézeteikben még találunk hasonlóságokat, de életkörülményeik egészen mások voltak.

Marcuse 1934-ben érkezett amerikai földre, Lukács akkor már a sztálini Moszkvában élt: a különbség elmondhatatlan volt a filozófiai alkotómunka és a szabadon gondolkodás számára. Persze, Marcuse egész későbbi munkássága szinte másról sem szól, mint arról, hogy a versenykapitalista amerikai életforma milyen manipulatív utakon korlátozza a szabadságot, és milyen eszközökkel és hogyan tárgyasítja el az emberi kapcsolatokat, hogyan idegeníti el az embert a világtól és önmagától. Ez végső eredményében valóban nem sokban különbözik a politikai diktatúráktól, de folyamatában mégis különbség van közöttük. Marcuse elemezhetette és kritikai szemlélete elé vehette azt a világot, amelyben élt, Lukács, ha akarta volna, sem írhatta volna

meg a sztálini Szovjetunió kritikai analízisét a maga idejében, annak fennállása alatt. Azt a világot, amely menedéket és munkalehetőséget biztosított Marcusénak, azt leírhatta az imperializmus szavával, a szovjet imperializmust nem nevezhette meg. Nem is látta annak?

Amikor a *Reason and Revolution* 1982-ben megjelent magyarul, Ész és forradalom címmel, a kiadáshoz Almási Miklós írt pályaképet rajzoló utószót. Összefoglaló jellemvonásként „kívülállónak” nevezte Marcusét, és ebben az elnevezésben igaza is volt. Marcuse nem involválódott, nem köteleződött el, nem volt ortodoxiáig menő marxista, nem volt eltökélt fenomenológus – mint Almási írja –, nem volt a frankfurti iskola racionalizmuskritikájának folytatója sem, de merített mindegyikből, mindegyiket felhasználta. Kívülállósága sokoldalú, sokféle nyitott kívülállóság volt.¹⁹ Nem szegődött a freudizmus szolgálatába sem, amikor Amerikában a divatja az egekbe szökött, de 1955-ben megírta az *Eros and Civilisationt*, amellyel világsikert aratott, és amelyben a marxizmus mélylélektani kiterjesztésével írta le a fejlett ipari társadalom csapdáit. Avval próbálkozott, hogy a biologizáló ösztönelméleteket felhasználja a társadalmi és politikai criticizmus hasznára. 1958-ban könyvet írt a szovjet rendszerről, *Soviet Marxism* címmel, amivel hosszú időre elvette a lehetőségét annak, hogy könyvei megjelenhessenek az Odera–Neisse-határtól keletre. Ennek feloldását – legalábbis nálunk, Magyarországon – a 70-esévek végétől, a 80-as évek elejétől kezdődő ideológiai lazulás/engedékenység hozta el. (Ez a folyamat a művészetek és a szépirodalom területén már a 60-as évek derekán elkezdődött.)

„Vidám pesszimizmus”, evvel a fejezetcímmel írta le Barry Kätz Marcuse pályájának 1959 és 1969 közötti tíz évét.²⁰ Ebben a tíz évben ért a csúcsra. Ekkor ismerték meg a nevét legtöbben Amerikában és szerte a világon, valóságos politikai celeb vált belőle, ekkor kavargott körülötte a legtöbb vita, nemcsak híveket szerzett, nemcsak tapssal és ovációval fogadták fellépéseit, hanem szép számmal kapott fenyegető leveleket is. Amerika ellenségének kiáltották ki, megölik, ha nem hagyja el az Egyesült Államokat 72 órán belül, mocskos, kommunistának nevezték. Forrt a világ. Közben erős német akcentussal tartott előadásain felvillanyozta hallgatóit a legjobb egyetemeken, kapcsolatba került az újbalsoldali mozgalmakkal, a diáklázadások vezetőivel, tanítványai közé tartozott Angela Davis; Berlinben meglátogatta Rudi Dutschkét, részt vett az első korcui nyári egyetemen, 1964-ben. Előadást tartott arról, hogy a társadalom, amelyben élünk – ahogy Marx leszögezte –, továbbra is osztálytársadalom, de ebben

a társadalomban a munkásosztály nem képviseli többé a fennálló rendszer tagadását. Hogy folytassuk a párhuzamot: Lukács Györgyöt 1956 után az egyetem közelébe sem engedték, még tanítványait is eltávolították onnan. Utolsó éveiben kényszerű visszavonultságban élt, mindenesetre már nem tudott részt venni, és nem vett részt ezeknek az éveknek izgalmas eseményeiben. A leninizmus teóriáinak nagy részével egyetértő marxizmusával nem is kerülhetett volna velük olyan intenzív kapcsolatba, mint Marcuse. A „prágai tavasz” idején azonban levelet írt Kádár Jánosnak, amelyben kifejezte, hogy nem helyesli „sem a pártnak a föllépését a cseh ügyben, sem különösen az ő föllépését”.²¹

1964-ben jelent meg Marcuse legfontosabb könyve, a *One-Dimensional Man*. A hagyományos marxizmus a termelési módon belül a termelési eszközökhöz való viszonyt tekintette a társadalmi szerkezet alapvető tényezőjének. Azt nem vette mélyebb vizsgálat alá, hogy a termelési eszközök változása milyen hatással lehet a kialakult társadalmi viszonyokra, milyen változásokat idézhet elő, hogyan forgathatja fel ezeket a viszonyokat, milyen mozgásokat hozhat működésbe. Marcuse könyve erről szólt, arról, hogy a fejlett ipari társadalom praktikus működése mivé változtatta a benne élő embert, hogyan változtatta meg a társadalomhoz és önmagához való viszonyát. Olyan hatalmas természettudományos, és annak nyomán olyan hatalmas technológiai forradalom játszódott le a XX. század folyamán, amely látható és egy felkészült szociológiai indíttatású elemzés számára érzékelhető és leírható változásokat indított meg.

A termelést létrehozó technika a társadalomvezetés technológiájával egy irányba mutatott a megelőző korokban is, de a társadalmi mozgásokat meg lehetett ragadni az eltárgyasulás és elidegenedés fogalmaival. Lukács György az *Ontológiában* ezek megszüntetését, felszámolását várta a jövő demokratikus szocializmusától. Evvel szemben Marcuse azt mondja, hogy a fejlett ipari társadalomban már nem lehet ezeket a fogalmakat korábbi formájukban használni. Lukács, amikor a szocializmussal szemben álló „másik” világról beszél, legtöbbször az imperializmus szót használja, Marcuse úgy fogalmaz, hogy polgári rendszerről és fejlett ipari társadalomról van szó. Az elidegenedés megszűnése nála nem a jövő utópiája, hanem a jelen legsötétebb mozzanata. A technika iszonyatos fejlődése nem elidegeníti, hanem bensővé teszi a rossz társadalmi viszonyokat. Pluralitás? Döntési választás? Az ember minden vonatkozásában egydimenzióssá válik. Rázúdul a javak bősége, ráadásul a javak

könnyebben hozzáférhető, mint korábban bármikor, a fogyasztók azonosulnak javaikkal, a mosógépükben, technikai ketyerékben, autójukban megleglik lelküket, és ezért feladják az ellenállás pozícióit. Behódolnak. Kialakul az ellenállás nélküli ember és az ellenzék nélküli társadalom.

„A mai ipari társadalom annak következtében, ahogyan a maga technikai bázisát megteremtette, a totalitarizmus felé tart. Mert nemcsak a társadalom terrorisztikus politikai koordinálása »totalitárius«, hanem nem-terrorisztikus gazdasági-technikai koordinálása is, amely a szükségleteknek hagyományos érdekek által való manipulációjában érvényesül. Evvel elejét veszi egy hatékony oppozíciónak az egészszel szemben. Nemcsak egy specifikus kormányforma vagy párturalom eredményezhet totalitarizmust, hanem egy specifikus termelési és elosztási rendszer is, amely minden gond nélkül összeférhet a pártok, újságok »ellensúlyozó« hatalmak stb. »pluralizmusával«²².

*

Mi, itt Magyarországon, az 1960-as években (mert megszereztük, nyugati útjainkról hazahoztuk) más szemmel olvastuk a könyvet. Először is arra gondoltunk, hogy bár itt is ránk zúdulnának a legújabb technikai javak. Nekünk a feleséggel és két kisfiúnkkal még telefonunk sem volt. Aztán arra gondoltunk, hogy mi nem félünk a technikai fejlődéstől, hanem szabadítót látunk benne. Létérdék volt a gazdasági reform megindítása, a gazdaság és a mindennapi élet technikai modernizálása, akkor az egyetlen útnak látszott valami jobb felé a világnak ezen a térfelén. Amikor Marcuse ideológiailag meztelenre vetköztette a fejlett ipari társadalmat és vele az amerikai életformát, akkor a Szovjetunió éppen hatalmának teljében terjeszkedett Latin Amerikában, Kubában, Fekete-Afrikában és a Távol-Keleten. Nálunk időről időre tartani lehetett egy baloldali visszarendeződéstől. A magyar televízió adását még fekete-fehérben sugározta egyetlen csatornáján, hétfőn még annyit sem, hétfőn szünnapot tartott. A technikai fejlődés újabb és újabb állomásában nem a kifinomult elnyomásnak és az önálló emberi lét-értelem megfosztásának újabb megnyilatkozását láttuk, mint Marcuse, hanem az ezen a térfelén elképzelhető szabadság egy-egy újabb fokát. Ha évekkel később a televízióban már két csatornát lehetett nézni, akkor ez az esti szabadidő eltöltésének megválaszthatóságát jelentette. Már egy választást jelentett. A világnak ezen a térfelén a liberalizálódás a technikánál és technológiánál kezdődött. Dehogyan láttunk e könyv megjelenésének

idején aggodalomra okot a technikai fejlődésben vagy éppen (ami mást jelent) a technicizálódásban.

Ma kezdjük úgy olvasni Marcuse könyvét, ahogy megjelenése idején amerikai kollegáink olvasták a Columbia Egyetemen. De kevesen vagyunk, akik egyáltalán olvassuk, mert a humán értelmiség társadalomfilozófia iránt érdeklődő rétegének nagy része, abban az időben, amikor már nem volt kötelező a szovjet marxizmus gondolatrendszere – és valljuk meg, a 70-es évek második felétől kezdve már nem volt az – akkor sem a nyugati marxizmus felé fordult. Nem a frankfurtiak kritikai társadalomelméletét tette magáévá, nem Adornót, Horkheimkert, Walter Benjaminget és nem Marcusét, nem is Ernst Blochot olvasta, hanem a késő-heideggeri nyelvfilozófiai iskolák politikamentes, értékmentes, kritikai semlegességet hirdető nézeteihez vonzódott. És persze Lukács György kapitalizmuskritikája is feledésbe merült, pedig az *Ontológia* társadalomelméleti elemzése az eldologiasodásról és következményeiről kibújtak az elvont fogalmazás burkából és tapasztalati valósággá változtak 1989 után. Sokkal alacsonyabb életszínvonalon, sokkal alacsonyabb gazdasági és technológiai szinten úgyszólván minden bekövetkezett a rendszerváltás utáni Kelet-Európában, amit a frankfurtiak és Lukács György kapitalizmuskritikája problémaként – Marcuséék számára megoldhatatlan, Lukács számára a szocializmussal megoldható – problémaként megjelölt.

A magyar értelmiséget, pontosabban fogalmazva, az ideológiával foglalkozó, közvetítő értelmiséget felkészületlenül érte a rendszerváltozás. Persze, léteztek elkötelezett kis körök, amelyek tökéletesen járatosak voltak a modern politikaelméletben, és tájékozódni tudtak a társadalomkritikai irányzatok között. Az ún. demokratikus ellenzék tagjai kiválóan felkészültek, ők a kései Lukácson iskoláztak, onnan indultak el, aztán a kései Lukács baloldali-liberális kritikusai mellé álltak, aztán a kritikusok kritikusai mellé. Nagyszerű tanulmányok és nagyszerű könyvek születtek ebből, de a velük érintkezésben álló néhány száz érdeklődőn kívül nemhogy csekély, hanem semmi hatásuk nem volt az értelmiségi közgondolkodásra. Kivirágzott a szocializmus-kritika, hajdani párttagok a letűnt rendszeren élesítették nyelvüket, de kevesen voltak, akik a helyére beáradó neoliberalizmust is elméleti és történeti összefüggésekben tudták és merték volna kritikai elemzéssel fogadni: baloldali alapállásból. Össze is keveredtek a fogalmak, aztán betagozódtak a politikai-szellemi élet tökéletes kettéválásának hadállásaiiba. A liberalizmus-kritika a jobboldal földterületére került, s ezt azon az oldalon oly sikeresen művelték, hogy

mára a liberalizmus szavát az iskolázatlan közvélemény szitokszóként használja.

Demokrácia? Liberalizmus? A vonatkozó szakirodalom terjedelme mára már áttekinthetetlen, és áttekinthetetlen a magyar szakirodalom is. A kialakult véleményeket, bármennyire szerteágazók is, két nagy csoportra lehet osztani: az egyik azt mondja, hogy a demokrácia párban jár a liberalizmussal, a két eszmekör összetartozik egymással, nem lehet elképzelni demokráciát liberalizmus nélkül, a liberális szabadságjogok pedig csak egy demokratikus berendezkedés kereteiben valósulhatnak meg. Az olyan demokrácia, mondják, amely nem a liberális értékekre épül, nem demokrácia. A másik tábor azt állítja, hogy a két fogalom már történetileg sem egymással összefüggésben és egymást kiegészítve keletkezett. Beszélünk görög demokráciáról, de görög liberalizmust nem szoktak emlegetni. A liberalizmus kívánságfogalmai a francia felvilágosodás következtében bontakoztak ki, míg sem a francia forradalmat, sem a bonapartizmust, sem az utána következő berendezkedéseket nem lehet demokráciának nevezni. Pedig akkoriban, az első világháborúig, a liberalizmus szava zászlókon lengett, nálunk szabadelvűségnek hívták.

Vannak olyan legújabbkori elméletek, amelyek egyenesen szembeállítják egymással a két eszmekört. Fareed Zakaria 2004-ben megjelent és Amerikában bestseller listára került könyve²³ röviden összefoglalva azt állítja, hogy a demokrácia születésénél fogva illiberális. A demokrácia azt jelenti, hogy az irányító hatalmat a nép választja. De miután megválasztotta, a hatalom gyakorolni akarja a hatalmat. Működésbe lép. A liberalizmus pedig az individuum személyiségi jogaira hivatkozva, csökkenteni akarja a hatalom kiterjedését. Már én teszem hozzá: mégpedig esetenként agresszíven, erőszakosan, ellentmondást nem tűrő módon. Létezik dogmatikus liberalizmus. Ha győz a hatalom, akkor útja végső soron diktatúrához vezet, ha a liberalizmus győzedelmeskedik a hatalom felett, akkor ez a másik szélsőség irányába visz, és káoszba torkollik. A világ Afrikától Dél-Amerikáig tele van demokratikus, szabad választások útján létrejött diktatúrákkal, amelyek rövid úton megfosztották állampolgáraikat alapvető jogaiktól. Ezek az illiberális demokráciák. De olyan is előfordul, hogy szabad választások és demokratikus államrend kiépülése nélkül érvényesülnek a liberális szabadságjogok vagy ezeknek legalábbis a nagy része, ez történik pl. Hong-Kongban, mondja Zakaria.²⁴ A működésképtelen, anarchikus káoszról pedig manapság egyre több szó esik szépirodalmi művekben is. Ilyen világot mutat be Krasznahorkai László 2016-ban

megjelent *Báró Wenckheim hazatér* c. regénye. Neomarxista elméletek, a XX. század keserű tapasztalatai alapján nem mint Zakaria, nem a túlfejlődő államhatalomban, hanem a liberalizmus gyengeségében látják a fasizmus feltámadásának veszélyét.²⁵

Liberalizmus? Demokrácia? Miután Lukács György hirtelen elhátározottsággal belépett a Magyar Kommunista Pártba, kommünár lett, és végigcsinálta 1919-et. Jászi Oszkár, aki más utat választott, 1919 őszén bécsi hónapos szobájában egy majd másfél száz oldalas pamfletet írt a bolsevizmus, a kommunista párt és a forradalom ellen. Lukács elfogadta a marxizmust, elfogadta Lenint, elfogadta a pártot és elfogadta a forradalmat. A frankfurtiak és Marcuse mindebből csak a marxizmust fogadták el, azt is csak kiindulásképpen. Jászi pedig az egészet elvetette szőröstül-bőröstül. Marxék nagy ellenfeléhez, Eugen Dühringhez ment vissza, Henry George-ra hivatkozott és Franz Oppenheimerre. A marxista szocializmus helyett egy liberális szocializmus eszméjét hirdette meg. Kézirata akkor kiadatlan maradt, Párizsban a *Magyar Füzetek* sorozatában jelent meg először, évtizedekkel elkészülte után, 1983-ban. Jászi nem adott címet kéziratának, a szöveggondozó Kende Péter a gondolatmenet lényegét emelte ki a (néhány más tanulmányt is közreadó) kötet címével: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Minél nagyobb decentralizálás, minél több autonómia, minél kiterjedtebb spontán szövetkezés. Nem erőszak, nem forradalom, hanem evolúció, amely a rendet és a szabadságot össze tudja egyeztetni.

Erkölcsei idealizmusból kiinduló, naiv, kicsit széplelkű írás: „Gyűlölet helyett szeretet, osztályharc helyett szolidaritás, tömegdiktatúra helyett egyéniség és szabadság, materializmus, luxus és raffinement egyszerű és tiszta ételszokások, a test és a lélek ama megedzése, mely nélkül nincsen mélyebb és finomabb szellemiség, tudományos és művészi sznobizmus helyett az igazság és szépség olyan kultusza, mely intenzitásában felülmúlja a biológiai szükségletek kielégítésére való törekvést, az igazmondás, a hűség és az igazságosság point d'honneur-jének középkorias hévvel, de szigorúbb önkritikával való szolgálata, állandó és megújuló heroikus erőfeszítés a test és a lélek fejlesztésére, kiművelésére és kigyomlálására: csakis egy ilyen biológiai, erkölcsi és esztétikai szenzibilitással lehet azt az új világot szolgálni, mely oly rettenetes krízisek után sem képes megszületni”.²⁶ Ilyen szép eszmékkal ki nem értett volna egyet, ez hasonlított a keresztény demokraták utópikus programjaira is. Az autonóm szövetkezések elvén keresztül még a kései Lukács demokratikus szocializmusának

távolban feltűnő utópiájával is kapcsolatba lehet hozni. De kettőjük között nagy és mélyreható különbségre mutatott az ideális jövő pusztá elnevezése is: demokratikus szocializmus – liberális szocializmus. Jászi végig magáénak vallotta a polgári liberalizmus értékeit, akkor is, amikor a dualizmus korának ál-liberalizmusát, liberális hazugságait kíméletlenül bírálta. Lukács György pedig olyan haraggal vetette el egész életében a liberalizmus polgári fogalmát, mint Jászi Oszkár a marxizmust és a kommunista rendszert.

Ez volt életében a legkövetkezetesebben végigvitt álláspontja. Innen indult. Emlékszem, egyszer egy beszélgetésünk alkalmával Hansra hívta fel figyelmemet, Hansra (akit a regényben Philippe-nek is hívnak), aki hátra marad a golyószóróval, hogy fedezze a többieket, német zsidó fiú volt, és „nem akart zsidó halállal meghalni”. Szemközt ültem Lukáccsal, nagy íróasztala másik oldalán, és amikor ezt a jelenetet említette, és éppen ezt emelte ki a regény sok jelenete közül, arra gondoltam, hogy ő pedig nem akart zsidó életet élni. Nem akarta a liberális zsidó nagypolgárság életét élni, amelybe beleszületett. Többször mesélt arról, hogy nem volt jóban az édesanyjával, vasárnaponként nagy, előkelő társaság gyűlt össze a Benczúr utcai villában, és a notabilitások előtt az anyukája olyan regényekről beszélt, amelyeket nem is olvasott. Gyerekkorától taszította az ún. boldog békeidők hazug világa. Taszították a hazugságok és álságok, amelyek összekapcsolódtak avval a világrenddel, amelyet szabadelvűségnek és liberalizmusnak neveztek. De hagyjuk a pszichologizálást, tiltakozna ellene. Arról viszont ő maga írt, hogy már gimnazista korában felháborította a Tankréd-jelenet. Madáchnak a *homousion* és a *homiusion* közti különbség mindössze egy i-betű, nem pedig élet-halál kérdése. Márpedig mi másért haljon meg egy igazi keresztény, mint a hitért, hogy Krisztus egynemű Istennel, nemcsak hasonló hozzá.²⁷ Első eszmélésének korától kezdve a radikális különbségtételek és radikális választások pártján volt, a kis paktumokkal szemben, amelyeket a liberálisnak nevezett szabadság elvart és engedélyezett.

Marcuse represszív toleranciának hívta azt a fajta liberalizmust, amely a szólásszabadság, vélemény szabadság, sajtószabadság örvén létrejön a kapitalista polgári rendben. Ő is és Lukács is későbbi éveikben, Hegelt tanulmányozva, filozófiai alapon jutottak el a liberalizmus általános kritikájához. Mert már Hegel szakított az állam és a társadalom liberális felfogásával. Tagadta, hogy lehetséges természetes módon harmonikus viszonyt kialakítani az egyéni érdek és a közérdek között, tagadta, hogy harmonikusan össze lehet egyeztetni a társada-

lom érdekét az állam érdekével.²⁸ Lukács soha nem fordított hátat Hegelnek, sokszor írt Hegel marxi meghaladásáról, de azért Hegel mindig ott maradt az érvei között, akárcsak Marcusénak. Viszont Marxot olvasva és elfogadva a történelmi materializmus gondolkodását, soha nem tette fel azt a kérdést, hogy demokrácia vagy liberalizmus, még kötőszóval sem kapcsolta össze a két fogalmat, hogy demokrácia és liberalizmus. Csak demokráciáról beszélt. És a demokráciát 1918-tól kezdve következetesen stratégiai kérdésnek tekintette, nem rövid távú taktikának. Ezt világosan leszögezte már *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című vitacikkében. Akkor még a demokrácia nevében határozottan el is utasította a forradalmi diktatúrát, (nem lehet Belzebúbbal kiűzni a Sátánt, nem lehet keresztülhazudni magunkat az igazsághoz), de azt a taktika körébe utalta, hogy a demokrácia érdekében együtt kell működni olyan erőkkel is, amelyek ellenségei a szocializmus végcéljának.²⁹ A traktátusban nem írta le szót, de nem kell bonyolult hermeneutikai elemzést végezni ahhoz, hogy belássuk: ennek a szembenálló erőnek a körébe sorolta a polgári liberalizmust is. Pályája végéig úgy gondolta, hogy a személyes szabadságjogokat majd egy igazi demokrácia fogja szavatolni. Szóhasználatában az igazi demokráciát mindig egyértelműen elválasztotta a liberális demokráciától, amit a polgári berendezkedéssel, a kapitalizmussal, és ahogy nagyon gyakran az egészet nevezte, az imperializmussal együtt vonta állandó kritika alá.

Volt egy pillanat életében, mégis, amikor ezzel a szocializmussal, mondjuk ki, a *szovjet* szocializmussal ellenségesen szembenálló erőkkel nemcsak általánosságban, hanem konkrétan is megnevezte az együttműködés kívánságát. 1946. szeptemberében előadást tartott Genfben egy konferencián, amelynek témája a háború utáni új Európa volt. Az előadás szövege a *Fórum* c. folyóiratban jelent meg *Arisztokratikus és demokratikus világnézet* címmel. Már címe is benső intencióját fogalmazta meg. Egy olyan kizáró ellentétpárt állított fel, amelynek elutasított felének elutasításával és támogatott felének támogatásával ott, Genfben mindenki egyetérthetett. A francia felvilágosodás és a francia forradalom nyomán létrejövő polgári demokráciák képviselői, meghívott előadói sem vonhatták kétségbe az ellentétpár igazát. Minden jelenlévő a demokráciára hivatkozott, és természetesnek hangzott, hogy az európai arisztokrácia nem volt demokrácia-párti, s nem kellett hosszan érvelni amellett sem, hogy a német fasizmus halálos ellensége volt a demokráciának. A Szovjetunió ugyan szocialista köztársaságnak nevezte magát, nem pedig

demokratikus köztársaságnak, s beszédes volt a név elhatároló jelentése, Hitler ellen tökéletesen együtt működött 1941 után a magukat demokratikusnak nevező hatalmakkal. Lukács György előadása arról szólt – szokásos bőbeszédű fejtegetésekkel körülvéve –, hogy jó volna, ha ez az együttműködés továbbra is fennmaradna. Noha tudhatta, hogy Churchill – aki éppen 1946 márciusában mondta el híreshírhedt fultoni beszédét, amelyben félreérthetetlenül felmondta az együttműködést – gyűlöli a bolsevizmust, Lukács a bőrén érezhette, hogy a sztálini Szovjetunió leplezetlenül expanziós politikát folytat. Amikor évtizedekkel később életrajzi beszélgetéseiben partizánkodásait emlegette, kiemelhette volna ezt az előadását, mert ez volt legnagyobb partizánkodása.

A liberalizmus persze ebben az előadásban is kapott néhány oldalba rúgást. Eleve kizárta az előadás címében fölvetett ellentétpár jelentéséből. Kijelentette, hogy „a liberalizmus és a demokrácia útjai véglegesen elváltnak, mégpedig úgy, hogy demokrácia a szocialista munkásmozgalmon kívül egyre gyengébbé és hatástalanabbá válik.”³⁰ „A liberális, formális demokrácia privatizálja az embert. A citoyenlét az életből eltűnik; ennek a folyamatnak eredményeként pedig nem csupán a közélet válik üressé és szellemtelenné [...], hanem egyszersmind az ember, éppen mint individuum, mint személyiség is megcsonkul”³¹. A frankfurtiak és Marcuse ugyanezt gondolták, kapitalizmuskritikájukban ugyanezen a véleményen voltak, de szövegösszefüggésükben, ma olvasva őket, hitelesebben hangzanak. Nehéz ezt a hatást megmagyarázni. Talán azért, mert Amerikában élve, belülről ismerték azt, amit Lukács elvont fogalmazásban, azonban határozottan hangzó, ám mégis csak feltételező tónussal adott elő. Legfőbbképpen pedig azért, mert Lukácsnál a mondatok háttérben ott állt a marxista munkásmozgalom és – kimondatlanul is – ott állt a szovjet rendszer pozitívnak tekintett példája. Marcuse és a frankfurtiak nem kerestek pozitív példát – a kritizizmus nyelvén túl.

Lukács ebben a „megszüntette-megtartott” elutasításban és az ennek ellenére kifejezett óhajban, hogy ti. keresni kellene az európai politikai együttműködés lehetőségét, ebben a feltételezhető óhajában jutott életében legközelebb a polgári demokráciákhoz. Pár évvel később *Az ész trónfosztásának* írásakor már a taktikai együttműködés gondolata is messze eltávolodott tőle.

Ebben az 1952-ben írott előszóval, 1956-ban megjelent könyvében, a fasizmushoz vezető irracionalizmus kalapja alá került mindenki, aki nem volt a „forradalmi munkásosztály” teremtette demokrácia elszánt

híve. Az sokszor megtörtént már a társadalomtudományok történetében, hogy elvek képviselői egyszer csak elfordultak saját elveiktől, rossz útra tértek, és ellenkező irányban folytatták útjukat, de Lukács könyvében az általa hirdetett egyetlen ideológiától eltérő elvek, szerinte, eleve rossz irányba mutattak. A liberális demokrácia pusztá koncepciója is a szélsőséges jobboldal irányában folytatódott. S hívei „a legszélsőbb reakció ideológiájának úttörőivé lettek”.³² Az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazásokkal „dialektikus” ellentmondásban állt filozófiai pályájának az a maradandó gondolata – amiről már volt szó –, hogy kétségbe vonta a történelmi szükségszerűség fogalmát, ami aztán az *Ontológiában* elvezetett a döntések többféle lehetőségének elismeréséhez. De hol és hogyan lehet többféle döntés egyetlen úton? Mert a jövő szocializmusba vezető útját egyetlen útnak tartotta élete utolsó pillanataig. Talán egyszer, máskor, máshol és másképp?

Még 1968-ban is így fogalmazott: „A létező szocializmus objektív szocialista jellegét kétségbe vonni tehát csak a polgári ostobaság és rágalmaszás rubrikázó szemlélete szerint lehet. A társadalom szubjektív szocialista jellegének megteremtése és megszilárdítása viszont mindazok mai és elkövetkező nagy feladata, akik őszintén elfogadják a szocializmust mint egyetlen kiutat a kapitalizmus ellentmondásaiból. [...] Az a tény, hogy a gazdasági élet valamennyi szocialista országban parancsolóan napirendre tűzte a gazdasági bázis alapos reformját, azt mutatja, hogy most egy új korszak kezdetén társadalmilag s történelmileg ismét időszerűvé vált a szocializmus sztálini bürokratizálásának és a mai pozitivistá módon manipulált polgári demokráciának ez az egyetlen igazi alternatívája.”³³ Lukács a „tertium datur” mellé tette le voksát, élete végén is.

Véleményem szerint, Lukács társadalomtörténeti gondolkodása ezen a ponton már elfordult a jelen valóságának reális megítélésétől, és átfordult a távoli utópiába. Hacsak a „prágai tavaszt” nem tekintjük az európai szocializmuskísérlet lehetőségének. Mert ahogy a magyar 1956 első pillanatától kezdve nem valamiféle „igazi” szocializmus felé mutatott, hanem pusztán függetlenségi felkelés volt, úgy Prága valóban magában rejtette az elindulást egy megújuló, „emberarcú” szocializmus felé. Mi lett belőle?

A kísérlet összeomlott, a szovjet rendszer 1917-től 1989/1991-ig tartott, és úgy írhatjuk le, mint az európai történelem rövid ideig élő külön periódusát. Mi marad meg Lukács György politikai írásaiból? Mi marad belőlük, amikor minden idegszálával ezt a valóban jobb sorsa érdemes, de elenyészett alternatívát szolgálta? A marxizmus igen,

a marxizmus fennmarad, mint a sok lehetséges közül az egyik hegelianus történetfilozófia. A frankfurtiak és Marcuse kritikai szemléletére pedig ma nagyobb szükség van, mint akkor, amikor megírták könyveiket, mert azon a terepen, ahol dolgoztak, az a berendezkedés egyedül maradt győztesként, és azt csinál, amit akar. Ennek veszélyeire nem győztek figyelmeztetni. Komoran, utópikus jövőkép nélkül. Az *egydimenziós ember* egyik fejezetének az a címe, hogy „a felszabadulás katasztrófája”, egy másik fejezete pedig egy Roland Barthes-idézetel kezdődik: „A történelem jelenlegi állapota mellett minden politikai írás csak igazolhatja és erősítheti a rendőruniverzumot, s ugyanígy minden intellektuális írás csak nem-irodalmat teremthet, amely nem meri többé megmondani a nevét”.³⁴ Ha mindannak ellenére, amit látunk, és ami körülvész bennünket, mégis maradt bennünk valami picike derű, akkor lezáró pont helyett tegyünk kérdőjelet ennek az idézetnek a végére.

Jegyzetek

- ¹ *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete.* Szerk.: Böcskei Balázs. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016. A tanulmányokat írták: Szalai Miklós, Mesterházi Miklós, Csunderlik Péter, Budai Gábor, Weiss János, Ripp Zoltán, Bartha Eszter, Losonczi Alpár–Losioncz Márk, Kiss Viktor. Elő- és utószó: Böcskei Balázs. A kötet szemelvényeket közöl Lukács György 1956-tal kapcsolatos írásaiból, Eöry Áron összeállításában.
- ² Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika – A regény elmélete.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1975, 542.
- ³ Lukács György: *Curriculum vitae*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982, 99–100.
- ⁴ Uő.: *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971, 211.
- ⁵ Szalai Miklós: Lukácsról – Marxig: Herbert Marcuse. In *A forradalom végtelensége.* I. m. 17.
- ⁶ Uő.: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1988, 162.
- ⁷ Almási Miklós: Marcuse rebellis Hegelje. In Herbert Marcuse: *Ész és forradalom.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982, 494.
- ⁸ Szalai, i. m. 19.
- ⁹ M. Lifsic levele. 1967. XII. 18. In *Lukács György és a szocialista alternatíva.* Összeáll. és szerk.: Krausz Tamás. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 225.
- ¹⁰ I. m. 328.
- ¹¹ Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989, 242–244.
- ¹² Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája*, III. k. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976, 255.

- ¹³ Marcuse életére és pályájára vö. Barry Kätz: *Herbert Marcuse and the Art of Liberation*. London, 1982.
- ¹⁴ Szalai, i. m. 24.
- ¹⁵ Tar Zoltán: *A frankfurti iskola. Max Horkheimer és Theodor. W. Adorno kritikai elmélete*. Budapest, 1986, 89–90.
- ¹⁶ L. Gy.: *A demokratizálódás jelene és jövője*, i. m. 146.
- ¹⁷ H. M.: *Ész és forradalom*, i. m. 8.
- ¹⁸ H. M. i. m. 358–359.
- ¹⁹ H. M. i. m. 483 és kk.
- ²⁰ Barry Kätz. i. m. 162. kk.
- ²¹ L. Gy.: *Megélt gondolkodás*. I. m. 304.
- ²² H. M.: *One-Dimensional Man*. Beacon paperback 1966. Printed in the USA. 2-3. (Magyar ford. H. M.: *Az egydimenziós ember*. É. n. 32–33.)
- ²³ Fareed Zakaria: *The Future of Freedom. Illeberal democracy at Home and Abroad*, New York – London, 2007.
- ²⁴ I. m. 21.
- ²⁵ V. ö.: Szabó András György: *Marxizmus és liberalizmus.*, In: *Antikapitalista baloldal*. szerk. Krausz Tamás, Budapest, 2016. 101–113; Tütő László: *A liberalizmus: fasizmus*. Eszmélet 85. sz. (2010) 196–209; Uő: *Liberalizmus és demokrácia ellentéte*. In: *Lukács György és a szocialista alternatíva*. I. m. 15–67.
- ²⁶ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Szerk. és bev. Kende Péter, Párizs, Magyar Füzetek, 1983. 131–132.
- ²⁷ V. ö. L. Gy.: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Szerk. és összeáll. Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán. Budapest, 1970. 131.
- ²⁸ V. ö. H. M.: *Ész és forradalom*. I. m. 249.
- ²⁹ L. Gy.: *Történelem és osztálytudat*. I. m. 15–16.
- ³⁰ L. Gy.: *Utam Marxhoz*. I. m. II. 74.
- ³¹ Uo. 72.
- ³² L. Gy.: *Az ész trónfosztása* i. m. 485.
- ³³ L. Gy.: *A demokratizálódás jelene és jövője*, i. m. 178–179, 198
- ³⁴ H. M.: *One-Dimensional Man*. I. m. 84. (Magyar ford. i. m. 102.)

Szembenézés – 1945

Török Ferenc filmje

Egyik kritikusa filmtettnek nevezte Török Ferenc 1945 című alkotását, s ezzel a meghatározással csak egyetérteni tudok.¹ A rendező visszanyúl a magyar társadalomtörténet és rendszerkritika iránt egyaránt elkötelezett egykori nagy hagyományhoz, amelyet olyan filmek jellemeztek, mint a *Valahol Európában*, a *Húsz óra*, a *Tízezer nap*, a *Jó estét nyár, jó estét szerelem*, a *Megáll az idő*, de említhetem a *Te rongyos élet*, a *Tanú* vagy az *Indul a bakterház* című kultuszfilmeket is. A véletlenszerű felsorolással csak azt akartam érzékeltetni, hogy természetesen minden korban *változott* a rendszerkritika. Én még az egyébként a kollektivizálás propagandáját (is) hirdető, de a magyar film egyik csúcsát jelentő alkotást, a *Körhintát* is ide sorolnám, hiszen a főhős nemcsak a kollektivizálás mellett propagál, hanem fellép a magyar feudális múlt azon súlyos örökségei, hagyományai ellen is, amelyek káros, sőt tragikus következményeire az 1945 (igaz, már a történelmi tapasztalat birtokában) zseniálisan rávilágít. Előre kell bocsátanom tehát, hogy jelen írásom nem filmkritika lesz, hanem inkább történeti kommentárt kíván nyújtani a filmhez, hangsúlyozva azt a szubjektív véleményemet, hogy a jó film elengedhetetlen feltétele a történelmi korhűség. Az 1945-öt követő korszak egyik nagy vívmánya éppen a társadalmi mondanivaló előtérbe kerülése, a korábbi filmipar szinte kizárólag a közönség szórakoztatását célzó irányvonalával szemben. És tegyük hozzá: főleg a kádári konszolidációval rendszerkritika bőségesen akadt a filmekben, sőt, mondhatni, a film volt a kortárs rendszerkritika egyik fő „eszköze”. Hozzá kell tennem: csak az igazán nagy rendezők jutottak el oda, hogy a rendszerváltás után átértékéljék a rendszerkritikát, és azt az ellen a rendszer ellen fordítsák, amely meghozta ugyan a többpárti demokráciát, de olyan óriási társadalmi és humán áldozatok árán, amelyek következményeit ma is nyögik a kelet-európai, egykori államszocialista országok. Itt említem meg

Schiffer Pál nevét, aki a Videoton privatizációját dokumentálta a munkások szemszögéből, vagy Almási Tamás Őzd-sorozatát, amelynek első darabjában még meglehetősen ellenszenves pártkáderek intézik a munkások sorsát, az egyik utolsó darabban (*Meddő*) azonban már munkanélküli, a végsőkig elnyomorodott romák szedik a hulladékvasat a szeméttelenen...

Az 1945 tehát valóban filmtett, hiszen éppen azzal szembesít minket, magyarokat és magyar zsidókat, hogy mekkora szerepet játszott a magyar vezető politikai elit mindenképpen, de az egyszerű emberek is (a csendőrök, akik „csak” a gettósítást foganatosították, a vasutasok, akik „csak” az infrastruktúrát biztosították a deportáltakhoz, a szegények, akik „csak” az elhurcoltak néhány tárgyát vették magukhoz, az árjásított boltok tulajdonosai stb.) a magyar zsidóság XX. századi tragédiájában, amely a vidéki zsidóság legnagyobb részének kiirtásával végződött. A film története egyszerű: a háború után, 1945 augusztusában két zsidó visszatér egy kis alföldi faluba, és érkezésükkel „szembesítik” a falu lakóit azzal, hogy hol is voltak, mit csináltak akkor (vagy utána), amikor zsidó szomszédjaikat elhurcolták a biztos halálba. A Szántó T. Gábor elbeszéléséből készült filmet természetesen lehetne dramaturgiailag, vagy mint filmet elemezni, de ezt már megtették a filmkritikusok. Én most csak a történeti „szálra” koncentrálok. A film központi alakja természetesen a Rudolf Péter által zseniálisan alakított jegyző, a falu elöljárója, akinek a karaktere szinte „összesűríti” a magyar feudális múltat, az „urambátyámos” világot, amelytől az ország máig nem tudott megszabadulni. Megvan itt minden „kellék” és összefonódás: az állomásfőnök, aki természetesen biciklivel rohan „jelenteni” a jegyzőnek a két zsidó érkezését (akik ráadásul nagy ládákkal jöttek!), a fuvaros parasztember és fia, akiknek természetesen rögtön kiadják a parancsot, hogy lassan hajtsanak, a régi világból itt maradt csendőr, aki természetesen szintén összecsúszik a jegyzővel, és végül az általános kulturális elmaradottságot, mondhatni, bunkóságot szomorúan „szimbolizáló” társadalmi nemi viszonyok (ahol a nők arra jók, hogy pálinkát töltögessenek a férfiaknak, meg hordják ki a megfőzött ételeket, netán szeretőnek – hiszen a jegyző „úrino” feleségét állandó migrének gyötrik és gyógyszert szed, kapcsolatuk mindenre vall, csak bensőségesre nem). Pedig nagy nap volna „egyébként” az augusztusi reggel a falu életében, hiszen lakodalomra készülnek: a jegyző fia esküszik. A zsidók érkezése azonban az esküvőbe is beleszól: szép lassan kiderül a család és a falu „szennye-se”, mondhatni, erkölcsileg megbocsáthatatlan árulása. Az egyetlen

„becsületes” embernek a tényleges áruló bizonyul: önmarcangolása leplezi le Kustár Bandit (Szarvas József), aki a feljelentő levelet írta a falu leggazdagabb zsidó lakosa ellen, akinek drogériájára a jegyző szemet vetett, és akit az új lakás ígérete (meg persze pénzsóvár felesége) rávett az árulásra. Csakhogy, és itt jön a lényeg: Kustár Bandi bizonyul az egyetlen embernek, akiben van annyi morális tartás és lelkiismeret-furdalás, hogy nem bírja elviselni (rég)i önmaga elaljasulását, és végül öngyilkosságot követ el, miközben a többiek – a jegyzővel az élen – csak azon mesterkednek, hogyan kerüljék ki a „várható” büntetést és a bosszút (hiszen, ahogyan a jegyző keserűen megjegyzi, a „szovjet világ” nem való a magyar embernek), és persze hogyan tartsák meg a zsidóktól elrabolt javakat, lett légyen szó drogériáról, illatszerről, lakásról vagy „csak” holmi szőnyegről vagy konyhai berendezésről. „Természetesen” ezen nem segít az, hogy a háború alatt magyarok is loptak magyaroktól, mint ahogyan a szegénység sem jelenthet mentséget az elhurcoltak végső kifosztására (amit csúnya szóval akár „hullarablásnak” is nevezhetünk, ahogyan Teleki Pál híres búcsúlevelében a magyar elit politikai viselkedését más kontextusban meghatározta). És az sem mentség, hogy a falu papja is bűnrészes, legalábbis a történetek utólagos eltussolásában, hiszen feloldozás helyett hazaküldi és hallgatásra inti a lelkifurdalástól és az olcsó pálinkától (is) részeg Kustárt. És van a faluban egy másik „tisztességes” ember: ez pedig éppen a jegyző egyetlen fia, aki, amikor megtudja, hogy milyen áron jutott apja a drogériához, örökre faképnél hagyja a falut és a biztos megélhetésre számító, kapzsi (és egyébként meglehetősen csalfa) menyasszonyt.

Ennyi a történet, és ehhez szeretnék hozzáfűzni egy történeti kommentárt. Nem kívánok itt belemenni abba a kérdésbe, hogyan alakult az államszocializmusban a holokauszt elhallgatása; vagy legalábbis miért nem emelték ki az antifasiszta narratívában a „specifikus” zsidó tragédiát.² Azt azonban hangsúlyozom, hogy a rendszerváltás után megdőlt az államszocialista rendszer legitimációját is szolgáló *minden* ideológia, és ennek áldozatul esett az antifasiszta narratíva is. A liberális megközelítésben a szovjetek legalább olyan bűnösök lettek, mint a nácik (hiszen ráerőltették a „kommunizmust” Kelet-Európára),³ a jobboldali, sőt, egyre inkább szélsőjobbra tolódó hivatalos állami ideológia pedig minden eszközzel revideálni igyekezett, igyekszik, ha nem is Szólasit, de legalábbis Horthyt és „természetesen” azokat a magyarokat, akik „ott sem voltak” akkor, amikor a zsidókat elhurcolták, majd pedig az auschwitz-i gázkamrákban meggyilkolták.

Holott Horthy felelőssége vitathatatlan, nemcsak a vidéki zsidóság elhurcolásában, hanem a kamenyec-podolszki népirtás „lehetővé tételében” (amelyet egy történész ügyesen „idegenrendészeti eljárásnak nevezett!), és a magyar megszálló csapatok kiküldésében is (amely csapatok szörnyű háborús bűnöket követtek el szovjet területen, és nemcsak a zsidók ellen...).⁴ Itt kiemelem Krausz Tamás és Varga Éva Mária úttörő munkásságát,⁵ amely kutatásokat Fóris Ákos folytatja a magyar háborús bűnök dokumentálásában és a történeti okok elemzésében.

Elsősorban három okot lehet itt megnevezni. Az első kétségtelenül a magyar feudális hagyomány és gazdasági-kulturális elmaradottság, amitől a magyar vidék máig nem volt képes megszabadulni. Miközben irigyelték a zsidók sikerét a polgári világban, maguk csak arra vágytak (mint a filmbeli jegyző), hogy az állam nyakán élésködve élvezzék és fenntartsák az „uraskodás” privilégiumát, és elvegyék a zsidó tulajdont. Hiszen a zsidókat – Trianon óta különösen – veszélyes konkurenciának tekintették, akikről meg kell szabadulni. Ebbe a mesterségesen fenntartott, elnyomó, szolgalelkű és velejéig korrumpált feudális világba „kiválóan” illeszkednek a társadalmi nemi viszonyok, pontosabban a genderhierarchia. Érdekes, hogy (legalábbis a filmben) a nők nemcsak beletörődnek alávetett helyzetükbe, hanem a háztartás vezetőiként elsősorban ők döntenek anyagi ügyekben a férfiak helyett, vagy mondjuk ki, ők ragaszkodnak elsősorban az (akármilyen áron megszerzett) tulajdonhoz. Kustár Bandit pénzsóvár (és hűtlen) felesége veszi rá a feljelentő levél megírására, mint ahogyan az asszony bármi áron ragaszkodik a nekik juttatott lakás és az eltulajdonított zsidó javak megtartásához, hiszen neki a gyerekekre (is) kell gondolnia. A férfiak által uralt, „macsó” világban nagyon is jellemző, hogy a nők az elsődleges fogyasztók, hiszen, úgymond, rájuk nehezedik a háztartás, a gyerekek gondja, élni meg kell... Csak éppen ez a macsó világ a férfiakat is tönkreteszi, hiszen a jegyző fiának nem a drogéria kell(ene), hanem a menyasszonya valódi, önzetlen szerelme (akit viszont csak a drogéria és a megélhetés érdekel). A megélhetés kényszereitől egyedül a „született” úrinő, a jegyző felesége tudja függetleníteni magát, aki nem kér a rablott javakból, és csak egyetlen fia boldogsága érdekli (arra viszont ő sem képes, hogy elhagyja azt a férfit, aki erkölcsileg ennyire lealjasult – vagy mindig ilyen volt). A „férfi világot” a patriarchátus, az élet nagy küzdelmei határozzák meg, míg a nők világát a „kicsinyes”, mindennapi küzdelmek jelentik a megélhetésért (házimunka, gyereknevelés), és persze a szerzés örö-

me, amire ők biztatják a férfiakat... Ebben a világban azonban senki sem boldog, a férfiak egyre jobban eldurvulnak, vagy felemésztyödnék az élet nagy küzdelmeiben (mint Kustár Bendi), míg a nők „beérhetik” a kicsinyes harcokkal, apró megcsalásokkal, és persze az állandó kompromisszumokkal, amelyektől még az anyagilag független (ebb) úrinő sem szabadulhat. A lovagias romantika világa itt már halott, csak egy százalmas végjáték maradt, férfiaknak és nőknek egyaránt, ahol nincsenek valódi érzelmek (vagy legfeljebb csak a szegénylégény iránt, akihez viszont nem megyünk hozzá), és csak a szerzés, az adok-kapok kíméletlen logikája határoz meg mindent. Itt nincsenek önfeláldozó, nagy szerelmek, csak a meztelen bírvágy és a kicsinyes alkudozás (és megcsalás). Ez a meztelen valósága a patriarchátus által megteremtett nemi viszonyoknak, amelyek mindkét nem életét megnyomorítják, és a hétköznapiakban is megmérgeznek egy kapcsolatot. A férfi legfeljebb öngyilkos lesz, vagy alkoholista, a nő meg hűtlenséggel válaszol.⁶

A Horthy-korszak tehát – minden utólagos felmagasztalás, „revízió” ellenére – még az uraknak, de legalábbis az úrnőknek sem volt éppen ideális világ. És itt eljutunk a második történelmi okhoz: a korszakban folyamatosan szűkült antiszemita és antikommunista propaganda, nemzeti „agymosáshoz”, amely végül elvezetett egy olyan háborúig, ami még több szenvedést okozott az egész lakosságnak, mint az első világháború. A „zsidó” egyet jelentett a „kommunistával”, az meg az ösbűnnel, és ez a gyűlölet jórészt meghatározta az egyházi propagandát is (következésképpen az oktatást, amelyet az egyház tartott kézben). Ez a vad és elszánt antikommunizmus vezetett oda, hogy a magyar katonák szemében sem a zsidó, sem az orosz nem volt „ember”, vagy legfeljebb „alsóbbrendű” ember, akivel szemben nem kellett betartani a „normális” viselkedés szabályait (lásd: „ne lopj!”). Ezt az egyszerű összefüggést Hitler is felfedezte, nemhiába kötötte össze a zsidókat a marxizmussal, és határozta meg a Szovjetuniót mint legfőbb ellenséget, amelyből „kinőtt” a totális háború, annak minden borzalmas következményével együtt... De ebből, vagyis a szovjet területen elkövetett népirtásból, lett légyen valaki akármilyen meggyöződéses antikommunista, nem lehet „tisztára mosni” sem a Wehrmachtot, sem pedig a magyarokat, akár csak „technikai” segítséget nyújtottak a borzalmakhoz, akár elkövetők is voltak (többnyire mindkettő...).⁷ Az sem segít ezen, hogy a katonákat magukat is eldurvította, brutalizálta a szörnyűséges háború, hiszen az a totalitárius ideológiából, amelyet hosszú éveken át a fejükbe vertek, mondhatni,

„egyenesen” következett. És nem lehet „revideálni” azok felelősségét sem, akik a gyilkosságokhoz nem, „csak” az ideológiához nyújtottak segédkezet. Joseph Goebbels tökéletesen megértette ezt, és öngyilkosságával levonta a megfelelő tanulságot, vagy legalábbis gyermeki meggyilkolásával („ők Goebbels gyermekei”) bizonyította kérlelhetetlen fanatizmusát. Vagy azt hitte, rájuk is az a sors vár, amit győztesként ők mértek az oroszokra? Horthy felelőssége vitathatatlan a két világháború között sulykolt nacionalista, revizionista, antiszemita propagandáért, amely táplálta a magyarok ama (fél)meggyőződését, hogy a zsidó tulajdon elvételével kell(ene) orvosolni az évszázados elmaradottságból következő, súlyos magyar gazdasági-társadalmi bajokat⁸ ... És a propaganda, sajnos, értő fülekre talált.

Itt a harmadik ok, a két világháború közötti szegényparaszti nyomor, amelyről olyan érzékletesen írtak a népi írók. Nem véletlen, hogy a nyilaskeresztes párt is egyik bázisának tekintette a szegényparasztságot, akikben nőtt a meggyőződés, hogy nyomorukért, rettenetes sorsukért *nem* a magyar politikai elit, az átmentett feudális struktúra felel, hanem mások – a zsidók. Így vált az urakkal szemben érzett mély gyűlölet zsidógyűlöletté (hiszen önéletírásában Nagy Lajos is megemlíti, hogy a „nadrágos” gyereket zsidónak csúfolták a faluban ...). És ez a gyűlölet vezetett aztán oda, hogy sokan némán asszisztáltak zsidó szomszédjaik elhurcolásához, sőt, utána – abban a biztos tudatban, hogy úgysem jönnek vissza – el is lopták a (még) ottmaradt (addig el nem vett) zsidó tulajdont.

Ebből a szempontból valóban „filmte” az 1945. Azt nehéz megmondani, hogy mennyiben segíti elő a szembenézést, hiszen mindenki inkább szeretne hinni becsületes, rendes ösökben, titkos arisztokrata származásban, mint elfogadni a meztelen igazságot a magyar mélynyomorról, gazdasági-kulturális elmaradottságról. Végezetül álljon itt egy idézet József Attilától, aki legalább olyan mélyen ismerte a népet, „amelyből vétetett”, mint a film alkotói és színészei:

Ezer esztendő távolából,
hátán kis batyuval, kilábol
a népségből a nép fia.
Hol lehet altiszt, azt kutatja,
holott a sírt, hol nyugszik atyja,
kellene megbotoznia.

József Attila: *Hazám*

És nem, nem a nép ellen szól ez a verssor. Hanem egy jobb, ha úgy tetszik, őszintébb, nagyobb nemzeti önismerettel és önkritikával rendelkező, *szembenézőbb* népért. Persze sok emberért ma is (hiába) szól a harang...

Jegyzetek

- ¹ Papp Attila Zsolt: Az emberek, akik ott se voltak. Török Ferenc: 1945. <http://www.filmteett.ro/cikk/4444/torok-ferenc-1945> (letöltve: 2017. július 10.).
- ² Vö.: Krausz Tamás: *Antiszemizmus–holokauszt–államszocializmus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- ³ Erre példa Ungváry Krisztián munkássága. Pl. a meglehetősen sajtóságos szempontból megírt *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény–elbeszélés–utóélet* című kötetet (Budapest, Osiris, 2015), amelyik egyfelől foglalkozik a holokauszttal, másfelől viszont kijelenti, hogy az oroszok, úgymond, alacsonyabb kulturális szinten álltak, mint a megszálló magyarok. Meglehetősen sajtóságos értelmezés ez, főleg annak tükrében, hogy mennyire barbárokként és sokszor tömeggyilkosként viselkedtek a civil lakossággal a magyarok... Ehhez lásd: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népiértő tevékenysége Ungváry értelmezésében. *Eszmélet* 109. sz. (2016. tavasz), 151–173.
- ⁴ Lásd: Ma már nincsenek evidenciák... Hatalom és emlékezetpolitika – van-e alternatíva? Interjú Krausz Tamással. *Kritika* 46, 11–12 (2016).
- ⁵ Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013.
- ⁶ Ehhez lásd: Bartha Eszter: Férfiak tükrében. Nőalakok Móricz és Kosztolányi regényeiben. *Múltunk*, 53, 2, 58–90 (2008).
- ⁷ Lásd ehhez még a Párizsban működő *Yahad – In Unum* szervezetet („együtt” héberül és latinul), amely a kelet-európai, golyók által elkövetett népirtást dokumentálja, túlélők megemlékezéseit gyűjti össze. Honlapjuk: <http://www.yahadinunum.org>.
- ⁸ Lásd ehhez: Götz Aly–Christian Gerlach: *Az utolsó fejezet – a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, Noran, 2005.

„A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású”

Hírek a megszállt keleti területeken elkövetett
tömeggyilkosságokról a magyar polgári szerveknél

A magyar történettudomány több alkalommal is vizsgálta azt a kérdést, hogy a korabeli magyar társadalom és döntéshozók milyen tudásszinttel rendelkeztek a holokausztról.¹ Tanulmányomban ehhez a vizsgálatokhoz adalékokat nyújtva azt mutatom be – a polgári szervek jelentései alapján –, hogy a magyar politikai elit mennyit tudhatott a megszállt területeken történő tömeggyilkosságokról. Témám kifejtését megelőzően három megszorítással kell élnem. Egyrészt vizsgálatom körébe csupán a polgári kormánysszervek anyagában megjelenő információkat vontam be, a katonai szervek iratait – ezúttal – figyelmen kívül hagytam. Másrészt a terjedelmi korlátok miatt csupán a háborús bűncselekményekre vonatkozó információkat tekintem át, a megszállt területek egyéb politikai és gazdasági jellegű aspektusait nem ismertetem.² Harmadrészt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a magyar politikai elit mit tudhatott a megszálló csapatok által elkövetett háborús bűnökről, bár közvetett információk alapján megállapítható, hogy e tevékenységét szintén ismernie kellett a magyar politikai elitnek.³

Vizsgálataim során két forráscsoportot vettem szemügyre. Egyrészt a magyar külügyi apparátus, elsősorban a megszállt keleti területek kapcsán releváns (német, román, finn) követségek megmaradt iratanyagát. Ugyan a megszállt szovjet területeken a németek nem hoztak létre olyan bábállamokat, amikkel diplomáciai kapcsolatot lehetett volna fenntartani, külügyi vonalról jelentős számban érkeztek információk a megszállt területekről. Különösen a berlini követség munkatársai álltak napi kapcsolatban a német döntéshozókkal, több alkalommal az ideiglenesen Berlinben tartózkodó keleti tisztség-

viselőkkel és katonatisztekkel is beszéltek.⁴ Másrészt mivel 1941 júniusában a Kárpátaljától keletre eső részek hadműveleti területté váltak – ahol a magyar katonai és politikai vezetés tartós megszállással számolt, és mintegy 20 ezer zsidó deportálását hajtotta végre –, ezekkel a belügyi szervek is foglalkoztak. Emiatt bevontam kutatásomba a belügyminisztérium, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosságának iratait is. Fontos megjegyezni, hogy a miniszterelnöki, miniszteri és kormányzói iratanyag szinte teljes egészében elpusztult, így csupán korlátozottan állapítható meg, hogy az ismertetett információk eljutottak-e a magyar politikai felső vezetéshez, illetve ezek hitelességéről mit gondoltak a döntéshozók. Ezért tanulmányomban jelzem azokat az eseteket, ahol megállapítható az irat útja.

A megszállt területek kapcsán először nem a német, hanem a román zsidópolitikáról érkeztek információk. A bukaresti követség 1941. augusztus 9-i jelentésében már arról számolt be, hogy *„a román csapatok bevonultak Bukovinába és Besszarábiába, a visszamaradt zsidókat válogatás és kímélet nélkül lemészárolták; akiknek mégis sikerült életben maradniuk, azokat a bevonulás után összeszedték és internálták, kivéve természetesen a gazdag zsidókat.”*⁵ Augusztus végén – még ha rossz kontextusban is – Fülöp Pál követségi sajtóelőadó a kisinyovi tömeggyilkosságokról is jelentett.⁶ Októberben arról értesítette a katonai attasé a Vezérkari Főnökséget és a külügyminisztert, hogy Besszarábiában elkezdtek a gettórendszer kiépítését, *„a volt román haditerület egy részéről az összes zsidókat gyűjtőtáborokba szállították, nemre és korra való tekintet nélkül.”*⁷

Ősszel nagymértékben megnőtt a magyar szervek tudása a megszállt keleti területeken történő tömeggyilkosságokról. Egy, a miniszterelnöknek címzett, 1941 szeptemberében keletkezett benti bizalmas szerint, *„a német csapatok úgy Galíciában, mint az oroszoktól elfoglalt területen igen sok zsidók végeznek ki. Egy átutazó katonánál láttam egy fényképet, mely egy út menti árkot ábrázolt hosszában, mely végig, – ameddig csak a fényképfelvétel látni engedte –, tömve volt a szakállas és pajeszos hullákkal, az előtérben pedig egy német katona állott szétvetett lábakkal, aki undorral és megvetően nézi a hullatömeget.”*⁸ A bukaresti katonai attasé 1941. október végi jelentésében megjelenik a német szabotázs-, és partizánellenes intézkedések és a zsidóság megsemmisítésének összefüggése: *„Az elkövetett merényleteket többnyire zsidó lakosságon torolják meg s igen kiadósan.”*⁹ Egy diplomata jelentésében pedig arról számolt be az egyre szaporodó szabotázsakciókkal kapcsolatban, hogy *„az erélyes intézkedések eddig csak a zsidósággal*

szemben lettek megtéve, azáltal, hogy a nagy részük meg lett semmisítve. Sok város viseli már a vasútállomásokon az alábbi feliratot: »Zsidómentes« [Judenfrei].¹⁰

1942 áprilisában a Vezérkari Főnökség arról értesítette a külügyminisztert – mely jelentés a Miniszterelnökség anyagában lelhető fel –, hogy a csernovici román hírszerző szerv egy hazatérni kívánó magyart igazított el, *„azonban a Gestapo, mert bizonyos zsidó vonatkozása volt az ügynek, [...] kivégezte.”*¹¹ 1942 júniusában pedig egy bizalmas jelentés már a tömeggyilkosságokat elkövető csapatokkal foglalkozott: *„a keleti fronton huzamosabban működött csapatokat, akik már hozzászórtak nemcsak a fronton, hanem a mögöttes részekén is a zsidók és más orosz lakosság tömeggyilkolásához [...] nem [...] fogják a háború végén hazahozni, hanem volt lengyel és orosz területek megszállásával és részbeni bekebelezésével kapcsolatban oda fogják kitelepíteni.”*¹²

Habár 1941. augusztus 1-jével a határ menti megszállt szovjet területek a Lengyel Főkormányzóság részeivé lettek, különböző belügyi szervek részéről később is több információ áramlott a keleti területeken folytatott zsidópolitikáról. Bár a határvédelem iratanyaga szinte teljes mértékben megsemmisült, a megmaradt jelentések alapján tudható, hogy aktív kapcsolatban voltak a magyar szervek a galíciai határnál lévő német rend- és határvédelmi erőkkal. Hans Krüger, a sztaniszlai SS parancsnok – aki ebben a minőségében a sztaniszlai zsidóság legyilkolásának irányítója volt¹³ – többször találkozott a KEOKH munkatársaival mind Magyarországon, mind a megszállt területeken, ahol egy alkalommal a kiutazó magyar hivatalnokoknak egy tömegkivégzést is megrendezett.¹⁴ Emellett a Magyarországra visszamenekülő zsidók kérdésének rendezésére a Honvédelmi Minisztérium 19. osztálya a németekkel közös bizottságot hívott életre,¹⁵ a kőrösmezői határvidéki rendőrkapitányság pedig úgy értékelte a kapcsolatokat a német határvédelmi szervekkel, hogy *„a szomszédos galíciai területen működő S.S. német rendőrségi alakulatokkal és főként a sztaniszlai rendőrséggel az érintkezés a legszívélyesebb.”*¹⁶ Az informális kapcsolatokon,¹⁷ a deportált zsidók ügyében közbenjárókon kívül, innen kapott információkat Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzó biztosa is. Kozma – aki már 1939–1940 fordulóján „emberirtásnak” minősítette a lengyelországi zsidópolitikát¹⁸ (Ormos 2000, 650.) – 1941. szeptember 13-án levélben fordult Bárdossy László miniszterelnökhöz,¹⁹ mely levelét öt nappal később Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek is eljuttatta.²⁰ Ehhez a levélhez csatolta a kassai csendőrkerület 8/1. nyomozó alosztályának szeptember 5-i jelenté-

sét is, amely úgy jellemezte a kelet-galíciai részek viszonyait, hogy „a zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású.” Ugyancsak ez a jelentés számol be – még ha hamis kontextussal is – először a Kamenyec-Podolszkijban történt tömeggyilkosságról: „Katonai gépkocsivezetők elbeszélése szerint Magyarország kiutasított nagyobb létszámú zsidót Kamenes Podolszkból a német katonák és ukrán nemzeti örök tovább akarták kísérni. A zsidók a katonaságnak ellenszegültek. A katonaság géppisztollyal közzé lőtt a zsidóságnak és több halott lett.”²¹

A belügy felől később is érkeztek hírek a galíciai területekről. A Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága 1942. október elején megállapította, hogy a „nyomozói átfésülés, illetve megállapítás szerint a lengyelországi zsidók az alábbi okok miatt szöknek Magyarországra (sic!): A német hatóságok a lengyel területen lakó zsidókat 16–36 éves korig munkatáborba viszik, a 15 éven aluli és 36 éven felüli zsidókat pedig éheztetik vagy agyonlövik. 1942. szeptember 5. vagy 6-án a németek Toronyával határos Wiskov (lengyel terület) községben 70 zsidót agyonlőttek.”²² Egy, az ugyanezekben a napokban beérkezett, töredékesen fennmaradt iratban már azt olvashatjuk, hogy „a németek elbeszélése szerint folyó évben Lengyelországban a zsidókat kipusztítják.”²³ 1942 októberében Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter arra hivatkozva állította le a hontalan zsidók Kőrösmezőn keresztüli kitoloncolását, hogy „a Kőrösmezőn át Galíciába kitett zsidókat az ottani megszálló hatóságok legtöbb esetben agyonlövik, és így ezeket a biztos halálba viszik.”²⁴

Konkrét eseteken túl a keleti területeken a zsidókérdés „általános megoldására” vonatkozó információkkal is találkozhatunk a külügyi forrásokban. A zsidók kitelepítésének igénye korábban is megjelent a külügyi forrásokban,²⁵ az egyik első, a Szovjetunió jövőjéről szóló jelentésben még Biribidzsan lehetősége is felmerült.²⁶ Homlok Sándor berlini katonai attasé 1941. júliusi jelentésében és Werth Henrik 1941. augusztusi memorandumban megfogalmazott nagyszabású kitelepítési tervek, valamint Generalplan Ost leírását tartalmazó jelentések arra engednek következtetni, hogy a magyar katonai és politikai elit ismerte a németeknek a keleti térségre vonatkozó terveit.²⁷ Ezt a tudást jelzik Hollán Sándor, berlini követségi tanácsos – a galíciai deportálások ügyében tartott berlini egyeztetésén elhangzott – szavai is. Ekkor arra hivatkozva tett panaszt a németeknél, hogy „amikor a német hatóságok jelenleg a tulajdonképpeni Reich területéről és Berlinből tömegesen telepítik ki a zsidókat munkára az északi és keleti megszállt területekre, a Pripet-mocsarak területére stb., az általunk elfoglalt területe

részen visszatelepített zsidókat pedig visszaküldik.”²⁸ Sztójai, egyik – Bárdossy László miniszterelnöknek címzett – jelentésében arról írt, hogy a keleti területeken „a német szempontból nem kívánatos elemeket eltávolítják,”²⁹ és az 1941. szeptemberi Horthy-Hitler találkozón is felmerült a zsidók kitelepítésének terve.³⁰

1942 nyarán és őszén jelenik meg ismét témaként a keleti területek, mint a „zsidókérdés megoldásának terepe”. 1942 augusztusában számol be jelentésében Sztójay Döme a Martin Luther német külügyi államtitkár-helyetessel folytatott beszélgetéséről. A wannseei konferencián a német Külügyi Hivatalt képviselő diplomata – a konferencia jegyzőkönyvének megfelelően – kifejtette Sztójaynak, hogy „e kérdés (zsidókérdés – F. Á.) komplexum új stádiumba került, Európát mielőbb meg akarják a zsidó elemektől tisztítani Európából, vagy legalább is azon területekről, ahonnan ez lehetséges lesz és tekintet nélkül állami hovatartozásukra, a zsidókat a keleti megszállt orosz területekre óhajtják kitelepíteni, ahol a ghettókba, vagy munkatáborokba összpontosítva őket dolgoztatni fogják.”³¹ Valószínűleg ezzel a jelentéssel függött össze, hogy európai körútján Ottlik György érdeklődött az Oroszországba kitelepítendő zsidók sorsa felől, mely kérdésre válaszul Sztójay „nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene.”³² Ezzel összefüggésben Kállay Miklós arra utasította Sztójayt, hogy a Lutherrel való tárgyalásai során tudakolja meg, hogy „megadják-e a keletre kitelepített zsidóknak a további egzisztenciájuk lehetőségét.” Erre azért volt szükség Sztójay érvelése szerint, mert „ennek kapcsán bizonyos híresztelések keringenek.” Luther válaszában megnyugtatta Sztójayt, hogy útépitéseken dolgoztatnák a kitelepített zsidókat, majd egy ún. „zsidó rezervátumban” helyeznék el őket, ám – valószínűleg szándékolta³³ – a magyar nagykövet nem kérdezett rá arra a nyilvánvaló körülményre, hogy a nehéz fizikai munkára alkalmatlanoknak mi is lenne a sorsa a megszállt területeken.³⁴

A keleti megszállt területeken történt tömeggyilkosságról a legrészletesebb jelentést Krause Rolf, egykori rigai konzul adta. Krauset a berlini nagykövetség a megszállt szovjet területek gazdasági lehetőségeinek felmérésével bízta meg.³⁵ Jelentéseiben – melyek egy részét Sztójay Döme biztosan felküldte Bárdossy Lászlónak,³⁶ az elemzett forrás előadóíve sajnos mára már nem lehet fel – elsősorban Ostland, azaz a megszállt Baltikum gazdasági lehetőségeit és a kiépülő német megszállási rendszer szerkezetét ismertette. Saját bevallása szerint két alkalommal volt a balti államokban, egy alkalommal pedig Ukrajnában a háború során.³⁷ Az idézett, 1942. februári jelentésében

az 1942. január 17. és 29. közötti baltikumi utazásának³⁸ tapasztalatait osztja meg:

„Mivel a zsidók a bolsevik idő alatt különös buzgalmat tanúsítottak, s a vörösöknél magas adminisztratív posztokat töltöttek be, a területeket – a Balti-államok városait és vidékét – a német Véderő [Wehrmacht] általi felszabadítást követően 1941 júniusában/júliusában természetesen egy hatalmas zsidópogrom árasztotta el.³⁹ Észtországban a lakosság 1,2 millió lelkéből kereken 5.000 zsidó, Lettországbán 1,9 millió léleknél 95.000 zsidó és Litvániában 2,4 millió lakosnál kereken 170.000 zsidó. Tehát 5,5 millió lakosra kereken 270.000 zsidó esik, akiket mára jelentős részben kiirtottak. Habár kezdetben az őslakosok is részt vettek a gyilkosságokban, később már az SS külön kommandói⁴⁰ öldösték a zsidó lakosságot az asszonyokkal és a gyerekekkel együtt. Ma nincs több zsidó Észtországban, Lettországbán pedig már csak egy munkakülönítmény 2.500 zsidójának és Litvániában még ugyanennyi zsidó kényszermunkásnak kell életben lennie. A ruhák és babakocsik hegyei⁴¹ jelölték a gyilkosságok helyszínein kivégzések rettenetes tömegét. Azokra a zsidókra is ugyanaz a sors várt, akiket a Német Birodalomból, a Protektorátusból és Szlovákiából Ostland felé »internáltak«: megérkezésüket követően levetkőztették őket, poggyászaikat elvették, majd valamennyijüket agyonlőtték. Az összes zsidó tulajdont kisajátították, s amennyiben bútorról volt szó, raktárakban halmozták fel, hogy onnan rendelkezésre bocsássák a német közigazgatási tisztviselőknek lakásaik és irodáik felszerelésére.”⁴²

A német megsemmisítő politika többi területéről jóval kevesebb jelentés született, viszont így is találhatunk információkat a német éheztetési politikáról, és a hadifogllyokkal való bánásmódról.

Leningrád kiéheztetéséről már az 1941. szeptemberi Horthy–Hitler találkozón is szó esett,⁴³ viszont a német szándékokra egy Siegfried Kasche zágrábi német követtel – akit egyébként a jövőre Reichskommissariat Moskau élére szántak – történt beszélgetés nyomán készült követségi jelentés mutat rá: „Az újabb német tervek szerint ugyanis Moszkvát, miként Leningrádot is, a télen át körülzárják és lakosságát az éhhalálnak adják át. »Azon kérdés előtt állunk, [...] hogy 10 millió emberre való élelmet a saját katonáinknak vagy pedig az oroszoknak adjuk-e? Minthogy nincs annyi élelem, hogy mindkét oldalra jusson, világos, hogy csak ez a megoldás marad.«”⁴⁴ A Leningrád ostroma során kialakult katasztrofális viszonyokról a Helsinkiben lévő magyar katonai attasé is beszámolt: „Leningrad belső helyzete állandóan romlik, dacára az utánpótlási lehetőségeknek. Naponta 4-5.000-re becsülik az éhen haltak számát. A hullák eltemetésére nincs

meg a lehetőség és így azokat egyelőre csak a hó alá kaparják. A tavaszi olvadás a helyzetet kritikussá teheti.”⁴⁵ Az éheztetési politika illetve az Adolf Hitler és Erich Koch gyarmati jellegű politikájának összekapcsolódása jelenik meg a Berlinben tartózkodó dnyepropetrovszki főkormányzó helyettesével való tárgyaláson: „az alsóbb néprétegek valahogyan ki fogják húzni a telet, egyrészt, mert igénytelenek, másrészt, mert elég sok mindent halmoztak össze. Azonban az intelligencia egy része »alighanem éhen fog halni.« »Ők a mi számunkra semmit sem dolgoznak, legfeljebb magvává válnak olyan szabadság-, vagy függetlenségi mozgalomnak, amely a mi érdekeinkkel ellentétes. Ezért egyik első intézkedésem volt, hogy valamennyi ukrán iskolát, egyetemet, középiskolákat, népiskolákat, bezárattam. Ezzel szemben számos német népiskolát és óvodát nyitottunk, és ezeket kedvezményekben részesítjük élelmiszerellátás tekintetében. Az ukrán iskolák közül csak a kézműves iskolákat és a mechanikus iskoláit tartjuk fenn.”⁴⁶

A hadifoglyokkal való bánásmód kérdése több helyen is előkerül a külügyi jelentésekben. Egy 1942. márciusi jelentésben: „Bizalmas értesüléseim szerint a németek az utóbbi időben orosz foglyokat már nem is ejtenek, kivéve, ha felderítés céljából kell nekik egy pár orosz katona. Egyébként még harc közben mind agyonlövik őket.”⁴⁷ Krause a megszállt keleti területek gazdasági helyzetéről írott egyik jelentésében megjegyezte, hogy az élelmiszerhiány miatt többek „a hadifoglyokon belül emberevőkké váltak, ill. öngyilkosság által vetettek véget létezésüknek.”⁴⁸ További kutatás témája lehet, hogy a magyar kormányzatnak mennyivel növelhették a német hadifogoly-politikáról való tudását azok a jelentések, melyek a Magyarországon 1942 márciusában áthaladó hadifogoly szállítmányokról érkeztek. A VKF 1. osztályának március 18-i napi jelentése szerint a Szolnokra érkező hadifogoly szállítmány esetében 20 halott fogoly temetéséről kellett intézkedni, az orosz szökevények teljesen legyengülve, lefogyva, „csont és bőr” állapotban kerültek a magyar hadikórházba.⁴⁹ Az Apahidán március 23-án az országba lépő hadifogoly-szállítmány utolsó kocsjában pedig már 60 holttest volt.⁵⁰

A fentebb felvázolt, korántsem teljes kép mégis két következtetés megtételére alkalmas. Egyrészt a meglévő töredékes iratanyag alapján megállapítható, hogy a magyar politikai elit jelentős mennyiségű információval rendelkezett a német megsemmisítő háborúról. Másrészt ez a forrásanyag felveti annak lehetőségét is, hogy magyar részről a megszállt területeknek ne csupán katonai, hanem politikai és gazdasági oldalát is vizsgáljuk meg.

- ¹ A kérdés jelentős első jelentős összefoglalását Randolp Braham adta nagy ívű holokausztmonográfiájában, ahol egy fejezetet szánt annak megválaszolására, hogy 1944-ben ki mit tudott a holokausztról: Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Kvk., 1997. 767–809. Magyarországon legbehatóbban Karsai László vizsgálta ezt a kérdést. A holokausztról való sajtóanyagról áttekintést ad: Karsai László: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941–1944. In: *Századok*, 2014. (148. évf.) 6. sz. 1365–1374.; Karsai áttekintette a Külügyminisztérium anyagát, melynek eredményeit beleépítette 2001-ben megjelent monográfiájában, s kifejezetten a külügyminisztérium tudásszintjét vizsgálva tekintette át az 1942-es jelentéseket. In: Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica, 2001.; Karsai László: A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben. In: *Hadtörténelmi közlemények*, 2004. (117. évf.) 3. sz. 859–886.; Ungváry Krisztián a korábbi eredményeket szintetizálva bepillantást enged a katonai vonalról érkező információkba is: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs-Budapest, Jelenkor-OSZK, 2013. 527–538.
- ² Részletesebb kifejtését lásd: Fóris Ákos: A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormányzerveknél. In: Fodor József Péter, Marosi Renáta, Miklós Dániel, Péró Krisztina, Szabó Roland (szerk.): *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban: Tanulmánykötet*. (Megjelenés alatt.)
- ³ Erre vonatkozólag két példa említhető meg. Egyrészt a szovjet kormányzat a megszállt területeken elkövetett kegyetlenkedéseire hivatkozva tagadta meg az a szovjet hadifogságba esett magyarokról való adatszolgáltatást. In: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 63 225. cs. 1943–24/7 – 25/pol.-1943. *A szovjet kormány válasza a bolgár követség érdeklődésére magyar hadifoglyok sorsa iránt tárgyban*. Szófia, 1943. március 11.; A magyar megszálló erők büntetteire vonatkozó szovjet forrásokat lásd: Krausz Tamás, Varga Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013.; A megszálló csapatokról való tudást jellemzi, hogy Andorka Rudolf egy haditudósító révén értesült Merész Miklós főhadnagy tevékenységéről: „Az okkupációs csapatok szadista hóhérok. (Merész hadnagy)” In: Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 255.; Merész Miklós atrocitásairól lásd: Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény, elbeszélés, utóélet*. Budapest, Osiris, 2015. 122–123.
- ⁴ Sajnos a berlini követségnek a megszállt keleti területekre vonatkozó konzuli joghatóságából adódó ügyeiről kevés információval rendelkezünk.
- ⁵ MNL OL K 63 260. cs. 1941–27/1 (II) – 121/pol.-1941. *Jelentés a zsidó kérdés rendezéséről*. Bukarest, 1941. augusztus 9.
- ⁶ MNL OL K 63 260. cs. 1941–27/1 (II) – 127/pol.-1941. *Jelentés a zsidók üldözéséről Romániában*. Bukarest, 1941. augusztus 27.
- ⁷ MNL OL K 63 261. cs. 1941–27/5 – 258./140.-k.a.1941. *A bukaresti katonai attasé jelentése*. Bukarest, 1941. október 18.; A Transznisztriaiban követett román zsidópolitikáról még lásd: MNL OL K 63 261. cs. 1942-27/2 – *Románia – összefoglaló jelentés az 1941. évről*.

- ⁸ MNL OL K 63 198. cs. 1941–21/1b 14754/1941-VII. res – *Benti szigorúan bizalmas jelentés a külügyminiszternek*. Budapest, 1941. szeptember 22.
- ⁹ MNL OL K 63 261. cs. 1941–27/5 – 267./140.-k.a.1941. A bukaresti katonai attasé jelentése. Bukarest, 1941. október 25.
- ¹⁰ Németből fordítva. MNL OL K 69 758. cs. I/2 – Krause Rolf: *Die Wirtschaftsfrage in den besetzten Ostgebieten*. Berlin, 1941. november 7.
- ¹¹ MNL OL K 28 170. dob. 305. t. 1942-P-19013 VKF 14.522/el.2. vkf. ny. 1942. *Külföldi hírek a külügyminiszternek*. Budapest, 1942. április 1.
- ¹² MNL OL K 63 202. cs. – VII. res. B.M.-14.496/1942. *Bizalmi egyénektől származó benti jelentés*. Budapest, 1942. június 8.
- ¹³ Tevékenységről lásd: Pohl, Dieter: Hans Krueger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region (Galicia). In: *Yad Vashem Studies*, 1998. (26. évf.) 239–265.
- ¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-104139 14. *Kiss Árkád kihallgatási jegyzőkönyve*. Budapest, 1945. május 21.; Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely Kamenyec-Podolszkij gyűjtemény – *A kassai VIII. hadtestparancsnokság. távirata a VKF 2. osztályhoz*, 1942. január 27.
- ¹⁵ Karsai Elek (szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I. köt.* 1939. március – 1942. május. Budapest, Magyar Izraeliták Képviselője, 1962. 407–408.
- ¹⁶ MNL OL K 149 130. dob. 1942–6–6891 – 50/1942. biz. A határvidéki rendőrkapitányság és az alárendelt kirendeltségek 1941. IV. negyedévi működéséről jelentés. Ungvár, 1942. január 12.
- ¹⁷ Erre vonatkozó forrásokat lásd: Majsai Tamás: *Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941.* In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. 1984–1985.* Szerk. Benda Kálmán et. al., Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1986. 195–237.
- ¹⁸ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és politikában (1919–1941)* 2. köt. Budapest, Polgart, 2000. 650.
- ¹⁹ MNL OL K 774 1. cs. – Ad 646/1941. eln. sz. *Kozma Miklós levele Bárdossy Lászlónak*. Ungvár, 1941. szeptember 13.
- ²⁰ MNL OL K 774 1. cs. – Ad 646/1941. eln. sz. *Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferencnek*. Ungvár, 1941. szeptember 18.
- ²¹ MNL OL K 774 1. cs. – *Kassai VIII. csendőrkerület 1078/sz. – 1941. 8/1. nyomozó alosztály jelentése*. Ungvár, 1941. szeptember 5. További részletek a deportált zsidók hazatérési kísérleteiről: Gellért Ádám, Gellért János: *Menekülés a népiirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései.* In: *Betekintő*, 2013 (7. évf.) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_gellert_gellert.pdf (Letöltés: 2013. november 5.)
- ²² MNL OL K 149 1942–8–6162 Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága 20.436. sz. – B.kt.1942. *Jelentés a külföldi zsidók átszökéséről*. Budapest, 1942. október 3.
- ²³ MNL OL K 149 1942–8–6162 – 20722/1942 BM-VII. res. sz. *jelentés* (Irattöredék) Érkezett 1942. október 7-én
- ²⁴ MNL OL K 491 2. cs. K 491–1942–369 *Pro Domo*, Budapest, 1942. október 28.
- ²⁵ Lásd például: „[Hitler] a zsidókérdésről is tett említést. Ezt, szerinte, Európában egységesen kell elintézni, s a zsidókat ki kell telepíteni.” In: MNL OL K 83 9. cs. 42/ pol.-1941. *Jelentés Hitler állásfoglalásáról*. Berlin, 1941. április 6.

- ²⁶ MNL OL K 83 9. cs. 103/pol.-1941. *Jelentés Szovjetország sorsáról*. Berlin, 1941. július 19.
- ²⁷ Fóris Ákos: A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormány-szerveknél. In: *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban: Tanulmánykötet*. (Megjelenés alatt)
- ²⁸ K 83 9. cs. 149/pol.-1941. *Jelentés a Galíciaba kitoloncolt zsidók németek általi kitoloncolásáról*. Berlin, 1941. november 7.
- ²⁹ MNL OL K 64 95. cs. 24. t. –119/pol.-1941. *Krause Rolf jelentése a németek által megszállt terület gazdasági és politikai megszervezéséről*. Berlin, 1941. augusztus 22.
- ³⁰ Budapest Főváros Levéltára XXV.1. a 293/1946.7497. Hóman Bálint naplója, 1941. november 13. A dokumentumot közreadja és elemzi: Fóris Ákos: Hitler helyzetértékelése 1941 szeptemberéből. In: *Napi Történelmi Forrás*, <http://ntf.hu/index.php/2017/06/11/hitler-helyzetertekelese-1941-szeptemberebol/> (Letöltés: 2017. június 11.)
- ³¹ MNL OL K 63 203. cs. 1942–21/1/a – 152/pol.-1942. *Jelentés az európai zsidó-kérdés megoldásáról*. Berlin, 1942. augusztus 15.
- ³² MNL OL K 64 96. cs. 437-41-1942 – Ottlik György jelentése 1942. augusztus 18. és szeptember 28. közötti külföldi útjáról.
- ³³ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest, Jelenkor-OSZK, 2013. 534–535.
- ³⁴ Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest, Kossuth, 1968. 697.
- MNL OL K 63 203. cs. 1942–21/1/a – 193/pol.-1942. *Jelentés a zsidókérdés európai rendezéséről*. Berlin, 1942. október 8.
- ³⁵ MNL OL K 64 95. cs. 1941–24. 119/pol.-1941.
- ³⁶ Például: MNL OL K 64 95. cs. 1941–24. 119/pol.-1941.; 124/pol.-1941.
- ³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-111802/1 67. *Feljegyzés Krause Rolf kihallgatásáról*. Budapest, 1953. június 12.
- ³⁸ MNL OL K 69 758. cs. I–K – 47/biz.-1942. *Jelentés Gustav Schlotterer látogatásáról és Krause Rolf utazásáról*. Berlin, 1942. január 17.
- ³⁹ Krause itt a szövegben egy klasszikus antiszemita toposzt használ fel, melyben a judeobolsevizmus ideológiája alapján a zsidók a szovjet rendszer természetes szövetségésévé válnak, a pogromok pedig a nem zsidó többségi társadalom, zsidóktól elszenvedett sérelmeinek spontán megtorlásaként jelennek meg. A szöveg korábbi részében Krause a baltikumi lakosságnak a szovjet rendszer alatt elszenvedett sérelmeit veszi számba.
- ⁴⁰ „besondere Kommandos der SS” – a szerző itt valószínűleg az Einsatzgruppék tevékenységére utal.
- ⁴¹ Egy dokumentum a legfőbb litvániai kivégzőhelynél, Ponarnál 1941 őszére összehagyult ruhamennyiséget egy forrás több mint 6 tonnára teszi. In: Hoppe, Bert, Glass, Hidrun: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Bd. 7. Sowjetunion mit annektierten Gebieten. – 1. Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Transnistrien*. Oldenbourg, München 2007. 562.
- ⁴² Németből fordítva. MNL OL K 64 95. cs. 1942–24. Res. Pol. 56/a Krause Rolf: *Die politische Situation in den von Deutschland besetzten Ostgebieten*. Budapest, 1942.

február 5. A szöveget részben, más fordítás alapján közli: Gellért Ádám: *Horthy, Sztójay és hírek a holokausztról*. <http://faktor.hu/faktor-gellert-adam-horthy-sztójay-es-hirek-a-holokausztról> (Letöltés: 2015. november 9.)

A legyilkolt zsidók vagyonának hasznosításáról hasonló leírást ad Krause egy későbbi jelentésében is: „Német közigazgatási tisztviselők ezrei jöttek családjukkal az országba, hogy itt letelepedjenek. A beköltözésükkel a zsidó lakosság teljes kiirtását végrehajtották. A legjobb lakásokat, egyesületi helyiségeket, boltokat kizárólag a saját céljaikra foglalták le.” Németből fordítva. In: MNL OL K 64 95. cs. 1942–24. Res. Pol. 56/a Krause Rolf: *Bericht über die Lage im Reichskommissariat Ostland*. Budapest, 1942. augusztus 28.

⁴³ Fóris Ákos: Hitler helyzetértékelése 1941 szeptemberéből. In: *Napi Történelmi Forrás*, <http://ntf.hu/index.php/2017/06/11/hitler-helyzetertekelese-1941-szeptemberebol/> (Letöltés: 2017. június 11.)

⁴⁴ MNL OL K 63 200. cs. 1941–21/28 – 225/pol.-1941. *Jelentés Németország orosz-országi terveiről*. Zágráb, 1941. november 14.

⁴⁵ MNL OL K 63 106. cs. 1942–12/5 – 15.435/el-2.vkf.nyil. 1942. *Helsinki katonai attasé jelentése*. Budapest, 1942. április 23.

⁴⁶ MNL OL K 69 758. cs. I–K. tétel – Melléklet a 522/pol.-1942. számhoz. *Jelentés dr. Haubert Kamillo osztálytanácsosnak dr. Meztner miniszteri dirigenssel, a dnyepetrovroszki német főkormányzó helyettesével folytatott beszélgetésről*. Budapest, 1942. január 31.

⁴⁷ MNL OL K 63 202. cs. 1941–21/1 – VII. res. B.M.-9259/1942. *Benti bizalmas jelentés*. Budapest, 1942. március 3. Hasonló viszonyokról számol be a berlini katonai attasé az Észak Hadsergcsoporthal. In: MNL OL K 63 199. cs. 1941–21/5 – 1750/535. k.a.-1941 *Berlini katonai attasé jelentése*. Berlin, 1941. augusztus 29.

⁴⁸ Németből fordítva. MNL OL K 69 758. cs. I/2 – Krause Rolf: *Die Wirtschaftslage in den besetzten Ostgebieten*. Berlin, 1941. november 7.

⁴⁹ Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL) Mikrofilmtár (továbbiakban: MF) B/243. dob. 277/2342/1988 mikrofisch – VKF I. o. *napi jelentések*, 1315. 1942. március 19.

⁵⁰ HL MF B/243. dob. 277/2342/1988 mikrofisch – VKF I. o. *napi jelentések*, 1334. p. 1942. március 26.

„Kommunistátlanítás” és emlékezetpolitika Lengyelországban

1989, a kapitalizmus Oderán túli restaurációja után a lengyel politikai vezetés „kommunistátlanításnak” nevezett intézkedésekbe fogott, hogy fölülvizsgálja a népi Lengyelország 1944 és 1989 közötti történetét, s ezáltal tudatosan kiiktassa a kollektív emlékezetből mindazokat az elvitathatatlan társadalmi vívmányokat, amelyeket a szocialista rendszer elért.

A munkásmozgalomra és a haladó társadalmi mozgalmakra utaló utcák és terek elnevezéseinek megváltoztatása; az 1997-es és 2007-es ún. lusztrációs törvények,¹ amelyek célja, hogy a „letűnt rendszer kiszolgálóit” eltiltsák a közfunkciók gyakorlásától, vagy elérjék leváltásukat; a kommunista jelképek betiltására tett kísérlet 2009-ben...

2015, és Jarosław Kaczyński szélsőjobboldali *Jog és Igazságosság Pártjának*² a hatalomba való visszatérése óta ez a hadjárat intenzívebbé vált. Így 2016 szeptemberében hatályba lépett az a törvény, amely a közsférában megtilt bármilyen hivatkozást a „kommunizmusra”, amit a rendszer „totalitarizmus” gyanánt bélyegez meg.

A rendelkezés, Varsótól Walbrzychig, Gdansktól Torunig, több száz olyan utcára és közintézményre terjed ki, amely az 1939 előtti diktatórikus rezsimekkel szembenállók neveit viselik, a spanyolországi nemzetközi brigádok tagjaitól, a nemzeti felszabadító harc hősein keresztül a világ haladó értelmiségieit és az antináci ellenállókig.

A pacifista író, Henri Barbusse éppúgy tiltólistára kerül, mint Salvador Allende szocialista államférfi, Bolesław Bierut, a népi Lengyelország alapítója vagy Jarosław Dąbrowski, a Párizsi Kommün hőse. Helyüket egyházi vezetők: II. János-Pál és Stefan Wyszyński, Józef Piłsudski diktátor-marsall vagy az antiszemita politikus, Władysław Anders, a szovjetellenesség keresztes lovagja foglalják el... A helyi önkormányzatok feladata, hogy érvényt szerezzenek a névváltoztatásoknak, s újabbakra tegyenek javaslatot.

Wałbrzychban például, ahol a felszabadulás utáni ipari föllendülés a Franciaországból hazatért lengyel bányászok munkájának volt köszönhető, az önkormányzatnak döntenie kell a Burczykowski utca sorsáról. Ennek névadója az a sallaumines-i (Pas-de-Calais megye) antifasiszta ellenálló család, amelyet a második világháború megtizedelt. Joseph, az apa, az 1941. május-júniusi bányász-sztrájkot követő németországi deportálásba halt bele. Két fiát, Félixet és Grégoire-t az arras-i erődben lőtték agyon, a harmadikkal, Edwinnel pedig a rendőrség végzett.

Ezek a lelükben internacionalista, kommunista ellenállók [a Francia Kommunista Párt által 1941-ben alapított – a ford.] *Francs-tireurs et partisans* (FTP)³ tagjaiként harcoltak „a ti szabadságotokért és a miénkért”. „Nekem mindegy, hogy kommunisták voltak-e vagy sem. A németek ellen harcoltak” – mondja Bogdan Krol, a wałbrzych-i frankofón közösség vezetője, aki megpróbálja meggyőzni az önkormányzatot, hogy szálljon szembe a névváltoztatással.

A helyi közösségek által megfogalmazott javaslatokról – Wałbrzych-tól Varsóig és Katowicétől Gdańskig – a *Nemzeti Emlékezet Intézetének* (*Instytut Pamięci Narodowej*, IPN) kell döntenie, legkésőbb 2017 nyarán. Az állami propaganda eszközéül szolgáló IPN az orwelli világra hajazó „Emlékezet-minisztérium” gyanánt működik. Az IPN feladata Lengyelország történelmének újraírása, nacionalista és klerikális szellemben. Ez a fajta revizionista eljárás együtt jár, a Lengyelország és Oroszország között érvényben lévő egyezmények ellenére, a Lengyelországot a náci uralom alól felszabadító Vörös Hadsereg 600 000 katonája és tisztje dicsőségére emelt emlékművek lerombolásával... Vagy a Lengyel Kommunista Párt aktivistáinak kriminalizálásával.

Bruno Drewski történész, Kelet- és Közép-Európa-szakértő, a párizsi *Institut des langues et civilisations orientales* (INALCO) tanára, a „kommunistátlanításról” a következőket mondja:

A „kommunizmus” szót, a második világháborútól egészen az 1980-as évekig, valójában nem használták Lengyelországban, mivel a rendszer „szocialista” volt. A fogalmat a főbb proliberális és nacionalista ellenzéki irányzatok ekkor vették elő a „rezsím” és annak híveinek jellemzésére, kifejezetten pejoratív hangszíval.

1989 után a „kommunizmus” fogalma a legitimáció és az ellenségkeresés eszközévé vált az új rendszer legkülönbözőbb politikai irányzatai számára. A „mérsékeltőbbek” az ország politikai és gazdasági szerkezetének kapitalista irányú megváltoztatására törekedtek, elhallgattatva az ezt ellenzőket. A „radikálisok” ezzel szemben meg akarták tisztítani a közigazgatást, sőt, eltávolítani belőle mindenkit, akiről úgy vélték, hogy az 1989 előtti rendszerhez kötődnek, s akiket saját híveikkel kívántak felváltani. Egyidejűleg megkezdődött a történelem újraírása, mindenekelőtt az iskolai tankönyvekben, illetve az ország szimbolikus átalakítása (emlékművek, helységnevek stb.).

Jacques Kmieciak

Mennyiben hasonlít e tekintetben Lengyelország a térség többi államához, illetve különbözik tőlük?

Bruno Drewski

Hasonló folyamat ment végbe a többi posztszovjet – közép-európai, balkáni vagy balti – országban, illetve Szerbiában is, ám többé-kevésbé eltérő hangsúlyokkal. Lengyelországban kétségtelenül messzebb mentek el az 1944 után államosított városi javak reprivatizációjában (a mezőgazdasági vagyonok tekintetében azonban nem). Viszont adminisztratív jellegű tisztogatásokat jóval kevésbé hajtottak végre, mint például az NDK-ban.

Jacques Kmieciak

Miben nyilvánult meg a „kommunistátlanítás” a kapitalizmus 1989-es restaurációja után?

Bruno Drewski

A szokásos intézkedéseken fölül (privatizáció, az állam kivonulása a szociális szférából, közeledés a NATO-hoz és az Európai Unióhoz), elkezdtek peremre szorítani a közéletben mindazokat, akik 1989 előtt kapcsolatban álltak a belbiztonsági szolgálatokkal. Ez ugyanakkor nem érintette azokat a privatizációból hasznot húzó egyéneket, akik az egykori *Lengyel Egyesült Munkáspárt* (LEMP)⁴ gazdasági appará-

tusához tartoztak. Az újbурzsoáziára tehát a tisztogatas nem terjedt ki – ellentétben az alattuk állókkal. A szovjet hadsereg vagy az 1945 előtti kommunisták tiszteletére emelt emlékművek eltávolítása és áthelyezése, illetve a helységnevek megváltoztatása elég hamar ellenállást váltott ki. A problémát a helyi hatóságoknak kellett rendezniük esetről esetre, a helyi erőviszonyokhoz igazodva. Ezért aztán az ügy nemsokára nyugvópontra jutott.

Jacques Kmieciak

Az 1999-ben elfogadott, majd 2007-ben módosított lusztrációs törvény mennyiben hozott fordulatot? Miféle politikai erők álltak a háttérben?

Bruno Drewski

A lusztrációs törvényeket a jobboldal és a liberálisok kezdeményezték a szociálliberállissá átalakult *Demokratikus Baloldali Szövetség* (*Sojusz Lewicy Demokratycznej*, SLD)⁵ „ex-kommunistáinak” hallgatólagos támogatásával, akik így akarták bizonyítani, hogy immár nincs közül a kommunizmushoz. Ezt annál is könnyebben megtehették, hogy a szóbanforgó törvények a politikai rendőrség ügynökeit célozták meg, nem pedig a LEMP régi vezető kádereit. Ez az eljárás meglehetősen képmutató volt, hiszen a LEMP egykori káderei úgy működtek együtt az állambiztonsággal, hogy nem kellett „ügynököknek” lenniük, míg másfelől a sima ügynökök, az egyszerű zsaruk nem voltak LEMP-tagok. A megtorlás mégis ez utóbbiakra összpontosult.

Egyébként az állambiztonság jó néhány magas rangú tisztségviselője, akikre ezek a törvények irányultak, ahelyett, hogy továbbra is köztisztviselőkként dolgoztak volna, sokkal könnyebben megtalálták az érvényesülést különféle magántevékenységekben (biztonsági cégek vagy nyomozó ügynökségek alapítása stb.), amelyek jövedelmezősége jóval magasabb volt, s amelyek révén – a birtokukban lévő akták segítségével – lényegesen nagyobb befolyásra tehettek szert. A régi hatalom magas rangú káderei hagyták, hogy a represszió a kicsikre összpontosuljon, miközben ők mentesültek tőle... Amit a liberálisok, illetve a nyugati országok és a NATO-körök is zokszó nélkül tudomásul vettek, és a maguk javára fordították az „ex-kommunisták kompetenciáit”, miközben a „többieket” magukra hagyták.

Az IPN létrehozásáról egy 1998. decemberi törvény döntött. Mik voltak a feladatai?

Bruno Drewski

Valójában ez az intézmény a *Náci Bűnök Vizsgálóbizottságának* (*Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich*) tevékenységét vitte tovább, amit 1989-ben *Náci és Kommunista Bűnök Vizsgálóbizottságává* bővítettek ki. A bizottság az 1989 előtti kutatókból állt, akikhez ekkor a *Szolidaritásból* érkezett, jobbára liberális szemléletű kutatók csatlakoztak. 2005-ben, amikor a PiS először került hatalomra, a Nemzeti Emlékezet Intézetében előbb tisztogatásra, majd átszervezésre került sor, annak nyomán, hogy az intézet élére antikommunista és ruszsofób személyek kerültek.

Az IPN-nek elvben az a feladata, hogy elemezze a Lengyelországban 1939 és 1989 között elkövetett tömeges politikai bűncselekményekre vonatkozó dokumentumokat és tanúvallomásokat. A valóságban viszont az intézet értelmezésekre, interpretációkra koncentrál, vagy fogalmaz meg ilyeneket (noha vannak megfelelően képzett kutatói is, akik egy-egy kérdéskörben képesek minőségi munkát végezni). Általánosságban azonban, az IPN olyan ideológiai propagandaközponttá vált, amely a történelmet eszközként használja arra, hogy legitimálja a kormányzat nemzetközi politikai és ideológiai törekvéseit.

A PiS újbóli kormányra jutása, 2015 ősze óta, úgy tűnik, hogy a kommunizmus diabolizálása fölerősödik: 2016. április 1-jén a *Szejm* megszavazta azt a törvényt, amely a közszférában megtilt mindenféle utalást a kommunizmusra. A törvény szeptemberi hatályba lépése óta ez az utcák és terek átnevezésében fejeződik ki... Amiről immár nem a helyi hatalom dönt. A helyhatóságok dolga, hogy érvényt szerezzenek a Varsóban elfogadhatatlanoknak ítélt nevek megváltoztatásának. Ez már csak amiatt is fölvet problémákat, hogy – túl a rendszeres ideológiai interpretációkon – a sokszor műveletlen funkcionáriusok nem egyszer olyan személyeket is „kommunistáknak” nyilvánítanak, akiknek semmi közük sincs ehhez az eszméhez, mint, mondjuk, az 1917 előtti vagy utáni szocialistáknak. Gyakori, hogy egyes helységneveket összekevernek hasonló hangzású személynevekkel stb. Egyszóval, a tudatlanság irányít...

Jacques Kmieciak

Ugyanebbe a logikába illeszkedik a Vörös Hadsereg katonáinak tiszteletére emelt emlékművek lerombolása is?

Bruno Drewski

Természetesen. A rombolások 1989-ben kezdődtek el, majd az e kérdésről szóló lengyel–orosz egyezmény megkötése után megszűntek. Most azonban a dolog újra indult...

Jacques Kmieciak

Tapasztalható-e ezzel szemben ellenállás? Esetleg tudna mondani konkrét eseteket is?

Bruno Drewski

Több kritikai hangvételű cikk is olvasható a médiában, ám valódi, szervezett, országos mozgalomról nem beszélhetünk. Léteznek viszont helyi, egy-egy helység vagy utca lakosai által kezdeményezett megmozdulások, amelyek elutasítják a névváltoztatást, s e megfontolásból mozgósítanak.

Ilyen volt például Varsóban az *Ifjú harcosok uniójáról*⁶ elnevezett utca esete, amelynek lakói politikai nézeteiktől függetlenül fogtak össze. Volt egy még nevezetesebb eset is, mindjárt 1989 után, egy emléktáblával kapcsolatban, amelyet Krakkóban az óvárosi piac egyik házának bejáratánál helyeztek el. A háború alatt itt tartották a *Lengyel Munkáspárt (Polska Partia Robotnicza, PRP)*⁷ helyi szervezetének illegális alakuló ülését. A municipalitás úgy határozott, hogy eltávolítja az emléktáblát. A ház tulajdonosa azonban (egy Ausztráliába emigrált lengyel, akinek semmi köze sem volt a kommunistákhoz) éppen akkor kapta vissza az épület tulajdonjogát, a reprivatizációs törvényeknek köszönhetőn. Ő szembeszállt a döntéssel, mondván, hogy mint az épület tulajdonosa, neki van joga dönteni arról, hogy eltávolítja vagy sem a táblát „saját” házának faláról. Márpedig a történelem iránti tiszteletből úgy döntött, hogy az emléktábla maradjon a helyén. Tiltakozása ellenére azonban az önkormányzat keresztülvitte a tábla eltüntetését, s ezzel egyszerre ment szembe a kommunista és a kapitalista elvekkel...

Milyen emlékezetpolitikai megfontolások állnak az efféle praktikák mögött? Vajon újfajta legitimitás megteremtése a cél, amelyet, paradox módon, a hagyományra kívánnak alapozni? Vagy új, szimbolikus kultúra kialakításáról lenne szó?

Bruno Drewski

A valódi cél az antikommunizmus prolongálása, bármilyen esz-közzel, mivel a lengyel állampolgárok többsége továbbra is azt vallja, hogy a népi Lengyelország teljesítményének mérlege pozitív. De szó van új szimbolikus kultúrának a társadalomra erőltetéséről is, az 1939 előtti hagyományok rehabilitálásával, anélkül, hogy a kérdést érdemben napirendre tűznék. Mert ha mindazt rehabilitálják, aminek szovjetellenes és ruszsofób jelentése van, teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az 1939 előtti korszak tradíciójában a németellenes vagy egyszerűen csupán szocialista összetevőket (beleértve az antikommunista elemeket is), nem is szólva a szintén feledésre ítélt keresztényszociális hagyományról. Egy szó, mint száz: mindez a történelem ideologikus újírása, amely a valóban „kemény” időszakra hivatkozva (ami a lengyelek estében az 1949 és 1956 közötti éveket jelentette), antikommunista paravánként szolgál ahhoz, hogy kiiktassa a lengyel történelemből mindennemű haladó mozzanat emlékét. Mindezt akkor, amikor a társadalom a gazdasági és szociális válságot egyre nehezebben viseli...

Jegyzetek

- ¹ Az ókorban ezzel a fogalommal személyek vagy helyek megtisztítását, bűnösségtől vagy tisztátalanságtól való megszabadítását jelölték.
- ² A Jog és Igazságosság Pártját (*Prawo i Sprawiedliwość*, PiS) 2001-ben alapította Jarosław és Lech Kaczyński. A PiS ultranacionalista, klerikális és euroszeptikus párt, amely 2005-től 2007-ig volt kormányon, és Lech Kaczyński 2005 és 2010 között töltötte be a köztársasági elnöki tisztséget. A párt 2015-ben tért vissza a hatalomba. Miután Andrzej Dudát májusban államfővé választották, a PiS ősszel megnyerhte a törvényhozási választásokat.
- ³ Az FTP-t a Szovjetunió elleni német támadást követően, a *Kommunista Internacionálé* döntése nyomán, a földalatti FKP Jacques Duclos-féle vezetése hozta létre, Charles Tillon parancsnokságával. Lásd: Roger Bourderon: Franc-tireurs et

partisans français, in *Dictionnaire historique de la Résistance*, Párizs, Robert Laffont, 2006, 188. (A ford.)

- ⁴ A Lengyel Egyesült Munkáspárt (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*) 1948-ban jött létre a Lengyel Munkáspárt (*Polska Partia Robotnicza*, PRP) és a Lengyel Szocialista Párt (*Polska Partia Socjalistyczna*, PPS) egyesülésével. 1990-ben föloszlatta magát.
- ⁵ Az SLD a LEMP tagjaiból, szociáldemokratává átváltozott egykori kommunis-tákból alakult meg az 1990-es években, s előbb 1993 és 1997, majd 2001 és 2005 között volt hatalmon. Vezetője, Aleksander Kwiasniewski, 1995 és 2005 között köztársasági elnök volt.
- ⁶ A földalatti kommunista ifjúsági mozgalom szervezetének elnevezése 1942–44-ben.
- ⁷ A PRP-t 1942-ben lengyel kommunista politikai aktivisták alapították.

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: INVESTIG'ACTION, 2017. január 27.

<http://www.investigaction.net/fr/pologne-les-enjeux-memoriels-de-la-decommunisation/>

Az előfizetési címen, 950 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdiizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diabolina; **108:** Migráció és történelem. „Arab tavasz”, Görögország; **109:** Új Selyemút. Krausz és Ungváry; **110:** Lukács Archivum. Dzsihadista merénylet; **111:** Sport és globalizáció. Mau-mau felkelés; **112:** Értelmiség és hatalom. Indonézia, 1965–66; **113:** KGST, Abu Ghraib, Condorhadművelet; **114:** „Trumpizmus”. Heteroszexualizmus és gyarmatiság. Perintfalvi Rita-interjú.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

The „Great October Socialist Revolution” at 100. A beginner teacher’s recollections of 7th of November celebrations in the seventies – László Trencsényi.....	5
--	----------

History

Tamás Krausz: **1917: a hundred years, a hundred messages**

The essay contextualizes historically and intellectually the socialist revolution of 1917, the „Great October” as it was usually referred to not so long ago. Today we are seeing countless counter-narratives and adverse myths returning into mainstream scholarship and the media, often relying on and developing further elements of White propaganda. We shall remember nevertheless that the revolution lifted the dreams and yearnings of the lower classes of society out of the realm of utopias, putting an end to illiteracy, mass unemployment, extreme inequality, building up a free healthcare and school system, freeing women from mediaval oppression.

10

Paul Le Blanc: **Making sense of October 1917**

Countless factual and matter-of-factly analyses of the Russian revolution and its historical roots have been written in the last hundred years, and not only from the Left. Two recurring false tropes, even among the best historians, are the conceptual identity of Lenin and Stalin and the figure of the *doctrinaire* revolutionary attempting to change society from above

34

Faces

Georgii G. Hmurkin: **Revolution, Lenin and the „narrative” of violence**

The author disproves the widely propagated view that Lenin and the other leaders of the revolution during Lenin’s lifetime were „fanatic” zealots of the use of violence. In fact Lenin had no particular „theory of violence” but held that terror can only be used in the most extreme situations and then as an auxiliary tool of political and armed struggle

61

Eszter Bartha: „I know that you cannot be right against the Party ...” Trotsky in exile.....	69
---	-----------

Alexey V. Antoshin: The „average man” of the Russian revolution.....	76
---	-----------

How did workers live in Tsarist Russia? Extracts from Yevstafiy Dementiev: <i>What factories give to and take from people</i> (1897)	80
---	----

Analysis

Domenico Losurdo: **What is liberalism?**

In this first chapter of his book on the „counter-history” of liberalism the Italian Marxist philosopher and historian shows how the reality of slavery was interconnected with the birth of liberalism in the work of the thinkers of bourgeois revolutions

.....	86
-------	----

László Tütő: **The social critique of Marx. A methodological sketch.**

The author provides a valuable methodological compass here by highlighting the essence of Marx’s (method of) social criticism from Marx’s enormous *oeuvre* that spans four decades. Avoiding the pluralistic relativism of the debates on „two or more” versions of Marx he highlights the organic unity of his analysis, whereby explanation of the inner workings of capitalism is at the same time its radical critique, as it shows how it damages and represses humans who are forced to live in this system.....

109

István Mészáros: **From Primitive to Substantive Equality—via Slavery**

István Mészáros analyzes here the fundamental historical forms of social domination and equality, spanning from slavery to the impersonal rule of capitalist societies that is coupled with the bourgeois conception of formal equality. He also sketches out the idea of substantive-material equality to be realized by a free socialist society of the future.....

125

Variations on a theme

Gábor Budai: **Towards a moral world order. The concept of revolution by György Lukács György in 1918/19**

This essay reconstructs the conception of revolution in the work of Lukács, first elaborated towards the end of World War I. This conception grew out of Kantian-Fichtean ethical idealism that assumes a possible moral world order. Using the Kantian idea of the dichotomy of *Sein* and *Sollen* the author concludes that Lukács defined a historical event as revolutionary only if it helps to move the existing conditions towards this eventual moral world order.

153

Matthias István Köhler: The „philosopher of the alternative” and „scientific communists worldwide”. Notes on the conference „The Legacy of Georg Lukács”, Budapest, 27-29 April 2017.....	162
--	------------

Associations

Zoltán Kenyeres: **Lukács, Marcuse and liberalism.** *A snapshot from the mid-1960s*
 The author is a literary scholar who personally knew Lukács, whose work and personality he reviews in this essay. He describes Lukács as an orthodox marxist who liked to refer to his feud with Stalinism and Soviet Marxism as a guerilla (partisan) war. But wasn't this „war” interspersed with cease-fires and even acquiescence? To assess the views of Lukács the author Marcuse's version of Marxism 168

Culture

Bartha Eszter: **Facing up - 1945.** On Ferenc Török's film 194

From one fact to another

Ákos Fóris: **„Mass shooting of Jews in the occupied territories is an open secret”**
 Reports from the occupied Eastern territories received by Hungarian civilian authorities been a hitherto open question to what extent the Hungarian political elite was aware of Nazi mass murder and occupation policies. The author uses new archival material to contribute to this debate. He shows the continuous influx of reports from August of 1941 about the mass murder of Jews in Ukraine and the Baltics. By 1942 the reports on the fate of Jews living in or deported to the occupied territories were the subject of discussions up to the level of ambassadors, ministers and the prime minister. The political elite of the Horthy regime was well-informed about both the German starvation policy (Hunger Plan) and the brutal treatment of Soviet prisoners of war 201

Jacques Kmiecik: **„Decommunization” and the politics of memory in Poland**
 In Poland „decommunization” has been ongoing since 1989, gaining even more traction following the return to power of the Law and Justice Party in 2015. We are witnessing a systematic ideological rewriting of history that aims to discredit the entire history of the people's republic of 1944 to 1989, erasing all traces in popular memory of the achievements of the socialist system 212

Cover: Celebration in honor of the 2nd Congress of the Comintern on the Uritsky square (fragment, 1921), The State Russian Museum, Saint Petersburg.

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter, György László (olvasószerkesztő), Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000